

E 215/5:28

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXIV

**SZERKESZTI
SEBESTYÉN ÁRPÁD**

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1982

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXIV

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1983

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© Kálmán Béla, 1981

ISSN 0541-9298

Kossuth Lajos Tudományegyetem

A kiadásért felelős: Csikai Gyula

Felelős szerkesztő: Kálmán Béla

Műszaki és technikai szerkesztő: Kovács István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. április hó. Megjelent: 1982. december hó. Készült monó
szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint

Példányszám: 700. Terjedelem: 12 A/5 ív.

83.6674.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól

A kárpátontúli magyar nyelvjárások az északkeleti nyelvjárástípushoz tartoznak, így tehát összefogja őket az erős *j*-zés (*jány* 'lány', *mej* 'mell'), a felső nyelvvállású hosszú magánhangzók megrövidülése, a diftongusok ejtése. Hangtani szempontból, főleg a magánhangzók megterheltsége terén mutatkozó eltérések alapján több alegység különíthető el. Így például a jaszynyai (Kőrösmező), rahovói (Rahó), Velikij Bicskiv-i (Nagybocskó), gyilovei (Trebasa), szolotvinói (Aknaszlatina), okruglai (Kerekhegy) nyelvjárásszigetek jellemző sajátossága a hosszú magánhangzók és mássalhangzók rövid ejtése: *loca* 'lóca', *olo* 'olló', *regel* 'reggel' stb. Véleményünk szerint ez a szomszédos ukrán, ill. román nyelvjárások hatása. Okrugla nyelvjárásában érdekes módon megtalálhatók a dunántúli nyelvjárásra jellemző *ruzsza*, *visü*, *dalul* ~ *danul*, *parancsul*-féle alakok.

Külön nyelvjárásszigetet alkot Viskovó (Visk), ahol a mezősegi nyelvjárásra jellemző nyílt *a*-zás, illabiális *e*-zés és a zárt *i*-zés jelensége mutatható ki jellemző sajátágként.

Sajátos nyelvjárásszigetet alkot a szomszédos magyar nyelvjárásokhoz viszonyítva a vinohradovói kerületben (Nagyszöllős) Salánk, ahol elterjedt a zárt *i*-zés és a zárt *ë*-zés: *kemlín*, *lemëgy* stb.

A vinohradovói (Nagyszöllős) és a berehovói (Beregszász) kerületi magyar nyelvjárások egységesek, legjellemzőbb vonásuk a kétféle *é* megléte: *ięg* (ige) — *éig* (főnév), a polifonémikus értékben jelentkező *ā*-zás, *ē*-zés, a szótagzáró *l* gyakori kiesése: *ēhozza*, *āsóu* stb.

Az uzshorodi (Ungvár) kerületi magyar nyelvjárásokat egybefogja a zárt *i*-zés, valamint az igeragozási rendszerben jelentkező *vári*, *tudi*, *mondi* alakok.

Palócos jellegű illabiális *ā*-zásával nyelvjárásszigetet képez a mukacsevői (Munkács) kerületben Rakosino (Rákos) és az uzshorodi kerületben Vel. Dobrony (Nagydobrony): *kápá*, *szāmá*, *nágyápá* stb.

A kárpátontúli magyar nyelvjárások hangtani rendszerére jellemző:

A) A fonémaállomány terén

Nyelvjárásaink zömében a rövid és hosszú magánhangzók aránya 7 : 7. Rövidek: *u*, *ü*, *i*, *o*, *ö*, *a*, *e*. Hosszúak: *ú*, *ű*, *í*, *ó*, *ő*, *é*, *á*. A vinohradovói kerületi

Salánk és a berehovói kerületi Nove Szelo (Beregújfalu) nyelvjárásában megtalálható a zárt *ě*: *csěrěsznye*. A zárt *ě* több más kárpátontúli magyar nyelvjárásban is előfordul, de nem fonémaként, hanem csak fonémavariánsként.

A mássalhangzók fonémaállománya 25, az *ly*-t nem ejtik.

B) A fonémák megterheltsége terén

Az *a* fonéma. — A kny. *a*: nyj. *a* megfelelésen kívül számottevő a viski nyelvjárásban a kny. *o*: nyj. *a* megfelelés. Hangsúlyos pozícióban szórványos, mindössze néhány szóra korlátozódik, inkább az idősebb nemzedék nyelvhasználatában: *magyaróu*, *harog*, *talú* stb. A *harog* és a *talú* a kárpátontúli magyar nyelvjárásokban mindenütt elterjedt. Hangsúlytalan helyzetben a nyílt *a*-zás törvényszerűen jelentkezik. Szótövön belül leginkább második szótagban fordul elő, ha az előző szótag *a*, *á*, *o*, *i* hangot tartalmaz: *abrancs*, *asszany*, *sallanna*, *lakadalom*, *háram*, *vászan*, *rokan*, *orvas*, *othan*, *szamaru*, *mastaha*, *ostar*, *paradicsam* stb. A *lakadalom*, *orvas* az egész területen elterjedt. Toldalékok előtt az *o* kötőhangzó helyett ejtenek *a*-t a következő esetekben:

a) az *-s* melléknévképző előtt: *bokras*, *boras*, *agyagas*, *haragas*, *abrancsas*, *zabas*, *mámoras*, *takaras*, *harmatas*, *saras*, *piras* stb.;

b) a *-g* igeképző előtt: *kóuvájag*, *pattag*, *forag*, *nyafag*, *csavarag* stb.;

c) a superessivusi *-n* határozórag előtt: *padan*, *házan*,

d) a múlt idő *-t*, *-tt* jele előtt: *kapatt*, *mekszállattunk* 'megszállottunk', *bedagasztatt*, *tartatt* stb.

e) a *-t* tárgyrag előtt: *pamutat*, *csikat*, *hadnagyat*, *cukrat* stb.

Jelentkezik az *a*-zás a *-dos* igeképzőben: *kabdas*, *dugdas*; a *-kodik* ige-
képzőben: *durcáskadik*, *mosakadik*, *tolakadik*, *vonakadik*, *lopakadik*; a *-dogál*
képzőben: *száldagál* 'szálldogál', *áldagál*, *csordagál*.

A kny. *á*: nyj. *a* megfelelés jelentkezése kizárólag a tövégi időtartamot váltakoztató névszótövekre jellemző. Nyelvjárásainkban az *-ért* határozórag előtt a tövégi *a* nem nyúlik meg. Pl.: *fajjér*, *baltajjér*. Nem nyúlik meg az *a* az *-ék* összefoglaló képző előtt sem. Pl.: *Mártajjék*, *Vargajjék*.

Az *á* fonéma. — A kny. *á*: nyj. *á* megfelelésen kívül szórványosan jelentkezik az egész területen a kny. *é*: nyj. *á* viszony az alanyi ragozású ige-
feltételes módú, jelen idejű, egyes számú, első személyű alakjában. A köz-
nyelvtől eltérően, ahol ebben az alakban mindig *-ne*, *-né* a feltételes mód jele,
nyelvjárásainkban a *-ná*, *-né* használatos. Magas hangrendű szavakhoz a *-ne*
-né, mély hangrendűekhez pedig a *-na*, *-ná* feltételes módjel járul. Területünk
nyelvjárásaiban tehát a köznyelvnél és más magyar nyelvjárásoknál követke-
zetesebben érvényesül a hangrendi harmónia. Pl.: *látnál*, *olvasnál* stb. A kny.
a: nyj. *á* az egész Kárpátontúlra jellemző nyelvjárási sajátosság. A megfelelés
a köznyelvi töbelseji időtartamot váltakoztató többalakú névszótövekben
jelentkezik. Nyelvjárásainkban tulajdonképpen egyalakú tövekről beszélhetünk

e névszótövekkel kapcsolatban, mivel minden toldalék a szótári tőhöz kapcsolódik. Pl.: *bogár*—*bogárom*, *bogárok*, *bogárt*; *mozsár*—*mozsárod*, *mozsárok*, *mozsárt*; *nyár*—*nyárok*, *nyárt*, *nyáron*; *kanál*—*kanálja*, *kanálok*, *kanált*; *számár*—*számárok*, *számárt* stb.

Az *e* fonéma. Mint az északkeleti nyelvjárások általában, a kárpáton túli nyelvjárások is erősen *e*-zők. A kny. *e*: nyj. *e* megfelelésen kívül jelentő a kny. *é*: nyj. *e* viszony. Megfigyeléseink szerint az uzshorodi kerületi magya nyelvjárásokban több morféma kiterjed, és erősebben érvényesül, mint más hol. A megfelelés főleg az *é*-t *e*-vel váltakoztató kéttagú főnevek (ritkábban melléknévek) szótári és nem szótári alakjában realizálódik. Pl.: *tehen*, *cserep*, *gyöker*, *szemet*, *kerek*, *kötél*, *közep*, *közepen*, *közepre*, *közepső*, *egér*, *level*, *fedel*, *keves* stb.

A kny. *ö*: nyj. *e* megfelelés terén a viskovói illabiális *e*-zés figyelemre méltó. Az *e*-zés főleg *ö*, *ő*, *ü* magánhangzós szótag után jelentkezik: a) kéttagú tövek második szótagjában: *örem*, *külen*, *köszen*, *püspek*, *göder*, *üszek*, *bükkeny*, *hüves*, *döreg*, *könyereg*, *köüccsen*,¹ *könyek*, *fürettem* stb; b) toldalékok előtt: *szöüres*, *kötez*, *külenes*, *mekkötettük*, *jövek*, *ökrem*, *ökret* stb; c) toldalékokban: *öütesztünk* 'öltözik', *üldegél*, *düheng*, *düleng*, *köpked*, *öldekel*, *szöktek* (=szöktök), *törjen* stb.

A kny. *ü*: nyj. *e* megfelelés a kárpáton túli magyar nyelvjárások mindegyikében megfigyelhető, de legerősebb a viskovói nyelvjárásban, a többiben inkább csak változatként él. A viszony az *-üik*, *-jüik*, *-ünk* birtokos személyragban realizálódik. Pl.: *szekerenk*, *nevenk*, *föüggyek*, *kertyek*, *nevek*, *szívek* stb.

Szórványos megfelelésként előfordul még a kny. *ő*: nyj. *e*: *vetkezik*; kny. *a*: nyj. *e*: *onnen*, *cigaretta*; kny. *o*: nyj. *e*: *pejva*.

Az *o* fonéma. A kny. *o*: nyj. *o* megfelelésen kívül jelentős a kny. *a*: nyj. *o* viszony, mely a viskovói nyelvjáráson kívül mindegyik kárpáton túli magyar nyelvjárásban erős hatású. Előfordul mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan pozícióban. Hangsúlyos helyzetben ritkábban jelentkezik: *kokas*, *kokasülő*, *jovába*, *jova*, *toszit*, *osztán*, *csonár* ~ *csolán* ~ *csonyál*. A *mog* 'mag' és a *fogy* 'fagy' szavakban csak az uzshorodi kerületi és a mukacsevói kerületi Csomonyin (Csongor) és Rakosino (Rákos) nyelvjárásában van zárt *o*-zás. Területünkön a dunántúli, Szeged vidéki, erdélyi, szerémségi nyelvjárásoktól eltérően a *mandula*, *kamora*, *vacsora*, *vásárnap*, *avas*, *karalábé*, *saláta*, *madár* szavak első szótagjában nem ejtenek *o*-t. Hangsúlytalan pozícióban a kny. *a*: nyj. *o* megfelelés sokkal számottevőbb. Szótövön belül ritkább: *hanyott*, *zuzmora*, *nyavoja* stb. Toldalékok előtt a megfelelés gyakoribb. A kny. *a* kötőhangzó például az alábbi esetekben törvényszerűen *o* a nyelvjárásokban: a) az *-m*, *-d*, *-tok* birtokos személyragok előtt a *láb* szóban: *lábom*, *lábod*,

¹ Az *ü* alatti *~* jel simuló magánhangzót jelöl a későbbiekben is.

lábokat; b) a mély hangrendű birtokos személyragos névszókhoz a -t tárgyrag mindig o kötőhangzóval kapcsolódik: *magamot, magunkot, lábomot, barátunkot, apátokat, ruhájokat* stb.; c) o hangot találunk az 1. modalisi-essívusi -n ragban: *bizalmason, bánatoson, derekason, okoson, hamaroson, asszonyoson*; d) a *bogár* típusú többeseji időtartamot váltakoztató (a kárpátontúli nyelvjárásokban nem váltakoztató) tövekhez a -k többesjel szintén o kötőhangzóval kapcsolódik: *bogárok, madárok, kanálok, számarok, darázsok, mozsárok* stb. A kny. ó: nyj. o megfelelés általános a rahovói és a tyacsevói (Técső) kerületi magyar nyelvjárásokban, minden köznyelvi ó megrövidül mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben. Pl.: *ora* 'óra', *furo* 'fűrő', *Erzsoka* 'Erzsóka', *vakarozik* 'vakarózik'. A szolotvinói ó, ő megrövidüléséről Csapodi István már 1907-ben említést tett.

Kárpátontúl szerte elterjedt sajátság a kny. u: nyj. o megfelelés. Szótövön belül és toldalékokban egyaránt kimutatható. Szótövön belül szórványosan jelentkezik: *onoka, ozsonna*. Az -uk, -juk birtokos személyrag Visk kivételével -ok, -jok formában realizálódik: *barátságok, házak, uccák* stb.

Az ó fonéma. — A legszámottevőbb kny. ó: nyj. ó megfelelésen kívül erős hatású sajátsága nyelvjárásainknak a kny. ol: nyj. ó ~ óu megfelelés, mely hangsúlyos pozícióban jelentkezik: *óucsóu, bóut, vóut, óudal, póuc, szóuga, hóunap, kóudus, óutás, tóud, dóugos*; de: *olvas*. Hangsúlytalan szótagban a kny. ol: nyj. ó viszony a kárpátontúli nyelvjárásokban nem realizálódik, a szótagzáró l ugyan kiesik, de ezáltal nem hosszú ó keletkezik, hanem elnyújtott ō: *horkótam, parancsōsz, olvasō* stb. Az ol hangkapcsolat ejtése abszolút szóvégen, az igék és névszók szótári alakjában megegyezik a köznyelvi vel: *rombol, karmol, parancsol, alkohol, mongol, karfijol* stb.

Amint látjuk, területünk nyelvjárásaiban a kny. ol hangkapcsolat főleg hangsúlyos helyzetben realizálódik ó-ban, s különösen akkor, ha az l után felpattanó zárhang, orrhang vagy affrikáta következik. Ha az l-t v mássalhangzó követi, az ol hangkapcsolat a nyelvjárási kiejtésben nem tér el a köznyelvitől: *olvas, tolvaj, olvad*.

A kny. ú: nyj. ó (óu) ritka megfelelés. Vári, Badalovo (Badaló) és az uzshorodi kerületi magyar nyelvjárásokban találunk rá példát az idősebb nemzedék nyelvhasználatában. Pl.: *savanyóu, sanyaróu*.

Az ő fonéma. — A kny. ő: nyj. ő viszonyon kívül jelentős nyelvjárásainkban a kny. ü: nyj. ő megfelelés. A viskovói nyelvjárás kivételével törvényszerűen jelentkezik az -ük, -jük birtokos személyrag ejtésében: *ingők, fejők, nevők, főüggyők, keresettyők*. Okrugla (Kerekhegy) nyelvjárásában változatként előfordul az -ül igeképző -öl alakja: *kideröl, meneköl, meröl* stb.

Szórványosan megtalálható a kny. ü: nyj. ő megfelelés: *csötörtök, bököny, gyömőcs, bötyök, füttyöl* stb.

Bár területünk az erősen e-ző nyelvjárásokhoz tartozik, mégis föllelhető

a kny. *e*: nyj. *ö* megfelelés. A kárpátontúli nyelvjárásokban megvan az illeszkedés, a részleges hangsúlyos és az alaktani *ö*-zés. Az illeszkedéses *ö*-zés kisebb-nagyobb mértékben szinte mindenütt előfordul. Az utolsó szótagban vagy szótagokban labiális magánhangzókat tartalmazó palatális hangrendű szavakhoz a *-t* tárgyrag, az *-n* modali-essivusi határozórag és az *-m*, *-d* birtokos személyrag nem *-e*, hanem *-ö* kötőhangzóval kapcsolódik: *bennünköt, ötön, tömöttön, ölömbe, ölödbe, tervököt, szemököt* stb. Amint látjuk, nyelvjárásainkban a harmónia erősebb, mint a köznyelvben.

A részleges hangsúlyos *ö*-zés Viskovo (Visk) és Okrugla (Kerekhegy) nyelvjárásában él az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék kijelentő módú, múlt idejű alakjaiban: *öttem, tött, lött, vött, vöttek* stb.

Az alaktani *ö*-zés csak Viskovo nyelvjárásában fordul elő. A *-hez* és a *-szer* rag labiális: illabiális viszonylatban nem illeszkedik. Pl.: *tizedikször, negyedikször, bélydtótisztához, ebélthöz* 'ebédhez', *kevéjshöz, fejihöz*.

Független *ö*-zést csak a *köröszt* szóban találunk Okrugla nyelvjárásában.

A kny. *ő*: nyj. *ö* viszony a rahovói és a tyacsevói kerületi magyar nyelvjárásokban erős, ahol — amint már említettük —, nem ejtik a hosszú magánhangzókat: *ösz, szölö, völeginy, tetö, köris, lepedö* stb.

Az *ő* fonéma. — A kny. *ő*: nyj. *ő* megfelelésen kívül használatának gyakoriságát növeli a kny. *öl*: nyj. *ő* viszony, mely megfigyelhető mindegyik kárpátontúli magyar nyelvjárásban, de legerősebb a vinohradovói és a berehovói kerületben. Az *ő*+*l*+mássalhangzó kapcsolatban az *l* kiesik, ezáltal a rövid *ö* megnyúlik, s a kiejtésben záródó jellegű diftongusban realizálódik. Pl.: *tőüt, őütözik, zőüd, tőügy, bőücsőü, kőüccsig* stb. Ez a változás szóösszetételek határán nem következik be: *ölfá, göncölszekér*. Ha az *öl* hangkapcsolat után mássalhangzóval kezdődő toldalék következik, az *l* kiesik, de az *ö* nem *ő*-vé hosszabbodik, hanem *ö*-vé nyúlik. Pl.: *tündököni, körmötiék, körmönéik* stb.

A kny. *é*: nyj. *ő* megfelelés igen ritka, adataink szerint csak a *főüsű* szóban jelentkezik területszerte, de ugyanazon falu nyelvjárásban sem általános érvénnyel. Ugyanaz az adatközlő hol a *főüsű*, hol a *féisű* alakot használja. Előfordul a *főüsű, fisű, fiészű* forma is.

A kny. *e*: nyj. *ő* viszony szintén szórványos, a *mekkőül* 'megkel' (a tészta) és a *fekkőül* 'felkel' szavakban jelentkezik nyelvjárásainkban.

Az *ë* fonéma. Területünkön Salánki (Salánk) és Nove Szelo (Beregújfalu) nyelvjárásában van meg, de már felbomlóban. A salánki adatközlők maguk hívták fel a figyelmet arra, hogy náluk különbség van a *mënték* és a *mëntek* között. A *mënték* kijelentő módú, jelen idejű többes szám, 2. személyű alak; a *mëntek* pedig kijelentő módú, múlt idejű, többes szám 3. személyű forma. A zárt *ë* ezekben a nyelvjárásokban mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan pozícióban előfordul. Hangsúlyos helyzetben: *csënd, égy, hëgy*,

lë, lënt, szëm, csërésznye, dëreje, dëszka, gyënge, hëtyke, mënyasszony, szëcska, rëggë, szërda stb. Hangsúlytalan pozícióban: *tëszëm, melegitëk, ëszë, rezëg, ënyelëg, ingët, konzërvëk, kufërëk, kinyës, ihës* stb. Jellemző, hogy a szomszédos nyelvjárások hatására mind a salánki, mind a Nove Szelo-i nyelvjárásban a zárt *ë*-zés erősen pusztulóban van, a zárt *ë*-zõ és a nyílt *e*-zõ alakok párhuzamosan élnek egymás mellett.

Az *é* fonéma. — Hangszín-realizáció tekintetében igen változatos képet mutat. A vinohradovói (Salánk kivételével) és a berehovói kerületben nyitódó és záródó jellegű diftongusokban él, másutt *í*-zés és záródó jellegű diftongus figyelhető meg. A kny. *é*: nyj. *é* viszonyon kívül kimutatható Viskovo nyelvjárásában a kny. *e*: nyj. *é* a *be* igekötőben: *bémegy, bëjön, jëjjön bë, bëfordul*. A kny. *ej*: nyj. *é* is Viskovón fordul elő a *të~tëj* szóban, s annak egyes ragos alakjaiban: *tëiben, tëtí; de: tejes*. A *tëjfel* szóban az egész területen elterjedt. A kny. *aj*: nyj. *é* megfelelés a *parëi, karëi* (*ety karë kenyér, de: ety kilõu karaj, ganë, tarë* szavakban mutatható ki.

A kny. *í*: nyj. *é* viszony kis hatású, a vinohradovói kerületi Julivci (Szöllősgyula), Zabolottya (Fertőalmás), Vel. Palád (Nagypalád), Petrovo (Péterfalva), Perehresztja (Tiszakeresztur), Verbovec (Verbőc), Csornij Potyik (Feketepatak), a berehovói kerületi Badalovo (Badaló), Hrabarovo (Halábor), Vári, Muzsijevo (Muzsaly), Csetovo (Csetfalva) nyelvjárásában jelentkezik, az idősebb nemzedék nyelvhasználatában, csak az *-ít* igeképzőben: *tanëtõu~tanëjtõu~tanjëtõu, szakët~szakjët, pirjët* stb. és a *kémëjll* 'kímél' szóban.

Szórványos még a kny. *õ*: nyj. *é*: *elëb*; a kny. *á*: nyj. *é* megfelelés: *gëgog~géigog~giëgog* 'gágog'.

Az *u* fonéma. — A kny. *u*: nyj. *u* megfelelés után legkiterjedtebb a kny. *ú*: nyj. *u*, mely igen erős hatású, mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben: *buza, pup~pupp, huz, husz, rud, turõu, varju, sarju* stb. A *-ú, -jú* igeképző az uzshorodi kerületi magyar nyelvjárások kivételével mindig rövid alakban használatos: *hosszu haju, jómõdu, natyszájû, szomorû, natykoru* stb.

A kny. *ó*: nyj. *u* a *-ból, -tól, -ról* határozóragokban realizálódik: *abbul, háasztul, ablakrul*. Meg kell jegyeznünk, hogy a *-bul, -tul, -rul* alakok mellett él a *bú, -tú, -rú* forma is, főleg a vinohradovói, berehovói, mukacsevói kerületi magyar nyelvjárásokban.

Okrugla (Kerekhegy) nyelvjárásában a megfelelés szótövekben is jelentkezik szórványosan: *ruzsá, mukus, bagu, salu* 'sarló', *karu, turu, ormutlan* stb.

A kny. *ó*: nyj. *u* viszony szórványosan az egész területen előfordul, de legtöbb morfémat Okrugla nyelvjárásában érint. Itt kimutatható néhány főnév és ige első szótagjában, valamint a melléknévi mutató névmás mély alakjában: *mustuha, bugja* 'boglya', *kufer, muzsár, burul, murzsul, durungol* 'dorongol', *ujan~ulán* 'olyan'. A *kufer*, a *hun*, a *burit* szóban a megfelelés az egész területen elterjedt.

Okruglán törvényszerű az *u*-zás az *-l* igeképző előtt: *parancsul, danul ~ dalul, murzsul, kortyul, gondukodik, kuruzsul, kukurikul, szipákul, pakul, porul, csókul* stb. A *szagul* igében az egész területen *u*-zás van.

Az *ú* fonéma. — Megterheltségére leginkább az jellemző, hogy jóval ritkábban használatos, mint a köznyelvben. A ritka (főleg szótagzáró *l, r, j* előtti) kny. *ú*: nyj. *ú* (*szúr, nyút* 'nyújt') megfelelésen kívül főleg polifonémikus értékben jelentkezik a kny. *ól*: nyj. *ú* viszonyban: *iskolábú, ólúbú, padrú* stb. Meg kell jegyeznünk, hogy az *ú* ebben az esetben sem mindig hosszú, gyakori a félhosszú, sőt a rövid ejtése is.

Területünk magyar nyelvjárásaiban a hosszú *ú* gyakran polifonémikus értékű, kny. *-úl, -új* hangkapcsolat helyén jelentkezik: *túsóú, gyútás, nyúni, nyútóúzik* stb.

Igen ritka a megfelelés a kny. *ó*: nyj. *ú*. Egyetlen szóban és annak származékaiban az egész területen megvan: *lú, lúnak, lútú, lúhoz*, de: *lovas, lovat, lovai* stb. Okrugla nyelvjárásában kimutatható még a *hernyú, gyúnni ~ gyunni, orsú ~ orsu, disznú* szavakban.

A kny. *ol*: nyj. *ú* viszony a *szagul* szóban és származékaiban (szagúni) jelentkezik a kárpátontúli nyelvjárásokban (kivételt képeznek az uzshorodi kerületi magyar nyelvjárások).

Az *ü* fonéma. — Előfordulásának gyakoriságát a kny. *ü*: nyj. *ü* megfelelésen kívül erősen növeli a kny. *ű*: nyj. *ü*: *bűn, bűz, csűr, fű, fűszer, fűzőű, gyüöl, hüvös ~ hüvöss, szük, nyügös, szűrűű, tűz, tűzre, gyüszű, sűrű, befűz* stb. Megrövidül nyelvjárásainkban a *-tyű, -ttyű; -szerű, -ű, -jű* képző: *billentyű, natyszerű ~ naccerű, pergettyű, etyszerű ~ eccerű, jószivű, fijatalos külsejű* stb.

A kny. *ő*: nyj. *ű* szórványosan az egész területen előforduló sajátosság: *hetfű, hajadonfűtt ~ hajdonfűn* 'hajadonfőtt', *tülle* stb. Okrugla nyelvjárásában a megfelelés több morféma-ra kiterjed: *vísi, lepedű, gyeplű, idű, kettű, külű, lépcsű*. Viskovón a *Téicsü* 'Técső' helységnévben is kimutatható.

A *-ből, -től, -ről* határozóragok is előfordulnak — különösen az uzshorodi kerületben *-bül, -tül, -rül* formában: *kerbül, ijjeccsüktül, mezőürül* stb.

A kny. *ö*: nyj. *ü* megfelelés a *v-s* változatú igetövek *v-s* tövű alakjában jelentkezik az egész területen: *lűvök, lűviés, szűvök, szűviés*; de: *nőülök, főüléis* stb. Okrugla nyelvjárásában a kny. *ö*: nyj. *ü* megfelelés szabályszerűen jelentkezik az *-l* igeképző előtt: *gyüül, pűfűl, bütül* 'böjtöl', *megjelülte, pörkűl, bükkenő*. Néhány szótóban is előfordul ugyanitt a zárt *ü*-zés: *kücsön, küdök, szemüldök* stb. A *bűfög, gyükér ~ gyükéir, türül* szavakban az egész területen elterjedt az *ü*-zés.

Egészen ritka megfelelés a kny. *u*: nyj. *ü*, elszórtan találkozhatunk vele az öregek nyelvhasználatában: *pűfőük* 'pufók', *pűffen, pűfög*. A *pűffen* és a *pűfög* használata gyakoribb, nem korosztályhoz kötött.

Idősebb adatközlők beszédében hallottuk az uzshorodi kerületi Cehlivka

(Téglás) és a vinohradovói kerületi nyelvjárásokban a kny. *i*: nyj. *ü* megfelelést: *üsmerős, hütös ura, szüv, üdöü*.

Az *ü* fonéma. — A kny. *ü*: nyj. *ü* megfelelés az egész területen igen kis hatású, főként az egytagú szavakban jelentkezik, szótári alakban és toldalékolt (*l, r, j* előtt) formában: *tű, fűt, tűr, tűrni, szűr, szűrte, gyűl, összegyűtek, gyűt* stb. Nyílt szótagban az *ü* az esetek többségében megrövidül: *szűrőü, türiés* stb.

A kny. *ő*: nyj. *ü* területszerte elterjedt sajátosság. Jelentkezik: *a*) egyes *v-s* tövű igék és névszók szótári és toldalékolt alakjaiban: *lű, szű, csű, bű, kű; lűnek, szűhet, kűbe, bűvön, bűvit* stb. Nem érvényesül a megfelelés a *fő~fől*, a *nő~nől* szavakban; *b*) az egyes és többes számú, 3. személyű személyes névmásokban: *ű, űtet, űk, űköt*; *c*) a *-ből, -től, -ről* határozóragokban polifonémikus értékben: *erdőübü, Feritű, mezőürű* stb. Okrugla nyelvjárásában találkozunk még néhány morféma tövégi *ő* hangjának *ü-ző*, illetve *ü-ző* ejtésével: *fenyű~fenyü, erdő~erdü, kerülű~kerülü* stb. — A *bőr, dől* szavak *bűr, dül* alakban élnek.

A kny. *ej*: nyj. *ü* megfelelés néhány morfémájában van meg, inkább az öregebbek beszédében: *fűrevalóü, fűkötőü, fűkendőü, buzafű, fűbe vág* és Salánkon: *fűtűfa* 'fejfa'.

A kny. *ül*: nyj. *ü* a legtöbb kárpátontúli nyelvjárásban elterjedt sajátosság, az *l, r* nyújtó hatásával és kiesésével van összefüggésben: *fēsèrdűt* 'felserdül', *kűdi, gyűrkőüzik*.

A kny. *őj*: nyj. *ű* a *bűt* 'böjt' szóban és származékaiban jelentkezik: *bűtöl, bűtös, bűti*.

Az *i* fonéma. — A kny. *i*: nyj. *i* megfelelésen kívül használatának gyakoriságát erősen növeli a kny. *í*: nyj. *i* viszony, mely hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban, toldalékokban egyaránt érvényesül: *tíz, víz, híres, színes, szívesen~szivessen, sirás, tanít, bisztosit, aprít* stb. Az uzshorodi kerület több nyelvjárásában (Salamon, Rát stb.) az *-ít* képző nem rövidül meg a kiejtésben: *segít, feszít, takarít, ípit* stb.

A kny. *é*: nyj. *i* erős hatású megfelelés. Általános érvényű az egyes számú, 3. személyű birtokos személyragos főnevekben: *kertyibe, levelibe, idejibe, felibe, nevice, ültibe* stb.

A kny. *é*: nyj. *i* viszony jelentkezik még azokban a zárt *í-ző* nyelvjárásokban, amelyekben erős hatású a megrövidülési tendencia (Okrugla, Visk), sokszor párhuzamosan használatos egymás mellett a hosszú és a rövid ejtés: *szegíny~szeginy, íp~ip* stb. A megfelelés szórványosan jelentkezik még területünkön az olyan szavakban, mint *fazik, krizantin, firc, enyim, marik* stb.

A kny. *ü*: nyj. *i* viszonylag kis hatású megfelelés: *firdőü, firdni, siket, file, ri* 'rüh', *filbevalóü, filemile, bikfa, rihes* stb.

A kny. *ű*: nyj. *i* szintén néhány szóban élő megfelelés területünkön: *ficfa*, *fíriész* ~ *fírész*.

A kny. *e*: nyj. *i* a *vider*, a *messzi* és az *eriggy* szavakban élő megfelelés.

Az *í* fonéma. — A kny. *í*: nyj. *í* nyelvjárásainkban igen kis hatású viszony, főként egytagú, zárt szótagú szavakban realizálódik: *híj* 'hív', *híjnak*, *zsír*, *sír*. Nyílt szótagban az *í* megrövidül: *zsiros* ~ *zsiross*, *hijom*, *birok*, *nyirás* stb.

A kny. *é*: nyj. *í* azokban a nyelvjárásokban nagy hatású, amelyekre jellemző a zárt *í*-zés jelensége. Ilyenek területünkön: a mukacsevói kerületben Csomonyin (Csongor), Rakosino (Rákos), Zsnyatino (Izsnyéte), az uzshorodi kerületi magyar nyelvjárások zöme, a tyacsevói kerületben Okrugla, a huszti kerületben Viskovo, a vinohradovói kerületben Salánki. Ezekben a nyelvjárásokban a zárt *í*-zés a következő pozícióban fordul elő:

1. Hangsúlyos helyzetben: *csípel*, *bíke*, *bíka*, *fil* (ige), *kír*, *mír*, *rímit*, *gyf-kíny*, *níma*, *níp*, *píntek*, *szíp*, *víka*, *szíles*, *vítel*, *vír*, *níha*, *kíreg*, *lílek*, *víge*, *kíve*, *rígi*, *ítel*, *fínyes*, *ídes*, *íccaka* ~ *iccka*, *míj* 'mély', *vín* stb.

2. Hangsúlytalan helyzetben: *dicsír*, *fecsírel*, *bámíszkodik*, *ebíd*, *setít*, *vendíg*, *beszíl* stb.

3. Képzőkben:

-észik: *cseperészik*, *fütyörészik*;

-décsel: *nyögdcsel*, *szögdcsel*;

-ékol: *kukoríkol*, *motyoríkol*, *toporzíkol*;

-dék: *ajándíkol*, *fojadíkol*;

-ék: *festík*, *maradík*;

-ékeny: *íržíkeny*; *töríkeny*;

-mény: *termíny*, *sütemíny*;

-vény: *kérvény*, *jövevény*;

-énk: *filínek*, *ilínek*;

-és: *őürís*, *termís*, *festís*;

-ész: *ípitísz*, *kertísz*, *míhísz*;

-lék: *apróulík*, *hajlík*;

-ség: *kőüccsíg*, *felesíg*;

-ték: *hagyatík*, *írtík*, *mírtík* stb.

4. Ragokban: a) igei személyragokban: *kűggyík*, *kéírdezzik*, *szeressík*, *ütöttík*, *níztík*, *kírtík*;

b) határozóragokban: *hasonlóúképpen*, *máskínt*, *kenyírír*, *pínzír* stb.

A kny. *ül*: nyj. *i* szórványos megfelelés, a *kíśőű* 'külső' szóban mutatható ki, inkább az idősebb nemzedék nyelvhasználatában. Párhuzamosan él a *kű-sőű* ~ *kűśő* alak is.

A kny. *ű*: nyj. *í* ritka megfelelés, néhány szóban fordul elő, az öregebbek beszédében: *kűmíves*, *fűűdmíves*. Az uzshorodi kerületi nyelvjárásokban használatos még a *fűrés* szó *fírész* alakja.

C) A magánhangzók hangszín-realizációi

Hangszín tekintetében a magánhangzók eléggé színesek. Legjellemzőbb sajátosság területünk vinohradovói és berehovói kerületi magyar nyelvjárásai-

ban az *l, r, j* erős nyújtó hatása: *tölták, āra, ājtó*; sőt: *hōrög, ōra, ōrvas* stb. Ezek előtt a mássalhangzók előtt a magánhangzók nemcsak megnyúlnak, hanem zártabbá is válnak és diftongizálódnak: *takār ~ takqār, szāma ~ szqāma, szērda ~ szžērda, hējbe ~ hžējbe*. Területünk nyelvjárásai igen gazdagok a kettőshangzók ejtése terén.

Elsősorban a középső nyelvállású hosszú magánhangzók diftongizálódnak; a vinohradovói és a berehovói kerületben gyakori az alsó nyelvállású magánhangzók kettőshangzós ejtése; Vel. Dobrony (Nagydobrony) és Rakosino (Rákos) nyelvjárásában a legalsó nyelvállású magánhangzó realizálódik diftongusban (mint a palóc nyelvjárásokban).

Az *ó, ő* mindig záródó jellegű diftongusban érvényesül. Természetesen a monoftongusos ejtés is előfordul, leginkább az uzshorodi kerületi magyar nyelvjárásokban, de ugyanaz az adatközlő is ejtethet hol diftongust, hol monoftongust: *jóy ~ jó, vóyt, motóylla, kóyrház, sóy, turóy, csikóy, hátúsóy, tanítóy ~ tanijétóy, őűsz, tőűke, szőűllőű, erőűss, legelőű, mezőű* stb.

Az *é* fonémának a vinohradovói és a berehovói kerületi nyelvjárásokban nyitódó és záródó jellegű kettőshangzós variánsa egyaránt megtalálható, még-hozzá jelentésmegkülönböztető szereppel: *ięg* (ige), *éig* (főnév), *ięk* 'ékesség', *éik* 'hegyesszögű eszköz' stb. Az *i-ző* nyelvjárásokban az *é* hangnak csak a záródó típusú kettőshangzós variánsa él: *kéiz, kéis, béijeg* stb. A nyitódó diftongusok használata a kny. *é* helyén a főnt említett nyelvjárások egyik jellemző sajátossága mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan pozícióban, szótövekben, toldalékokban egyaránt élő jelenség.

1. Hangsúlyos pozícióban: *fiěl, mijér, '(meg)mér', csiěpel, kiěr, niězelőűdik, szjiědułl ~ szjiěduł, viědekezik, zsiěmbelőűdik, biěke, csiěve, iědes, iěnek, iělet, iěccaka, iětkes, iětvagy, fiěreg, kiěreg, kiěnyes, viěkony* stb.

2. Hangsúlytalan pozícióban: *besziěl, szomsziěd, vendiěg, göriěny, ediěny, penyiěsz, emiěszt, dicsiěr, setiět, kemiěny, itiěl ~ itiěll* stb.

3. Képzőkben:

-és: *jövies-meniēs, árvereziēs;*

-ség: *becsületesiēs, ellensiēs;*

-mény: *eredmiěny, sütemiěny, vetemiěny;*

-vény: *űtetviěny, kiěrviěny;*

-ék: *teritiěk, szakadiěk, maradiěk, hasitiěk;*

-ték: *miertiěk, hagyatiěk;*

-dék: *válladiěk ~ váladiěk, töredięk;*

-lék: *tőűteliěk, mosliěk;*

-ékeny: *termiěkeny, hisziěkeny,*

éirziěkeny;

-énk: *fiěliěnk, iěliěnk;*

-séges: *hüsiěges, szörnyüsiěges.*

4. Ragokban. Igei személyragokban: *kéirdezziětek, niězziětek, éircsiěk*

'ért', *vigyiék, vegyiék* stb. Névszói viszonyragokban: *főükíéppen, máskiént, termiényiér, buzajíér* stb.

A vinohradovói és a berehovói s részben a mukacsevói kerületi magyar nyelvjárásokban, ahol erős az *l, r, j* nyújtó hatása, gyakori az alsó nyelvválású magánhangzók (*a, e*) hosszú, nyújtott ejtése, s ezzel párhuzamosan diftongusos realizációja is: *szqama, āma ~ qama, ěmegy ~ ěmegy, tārka ~ tqarka, lĕĕjtō, ěre ~ ěĕre, szĕrda ~ szĕĕrda, takār ~ takqar* stb.

Területünk palóc típusú nyelvjárásaiban (Nagydobrony, Rákos) az alsó nyelvválású hosszú magánhangzó, az *ā* realizálódik diftongusban: *āpāom, jāorok, tānāol, hāozba* stb.

Driszino és Badalovo nyelvjárásában találkozunk az *u, ú, ü, ű* felső nyelvválású magánhangzók kettőshangzós ejtésével, leggyakrabban az *-ul, -ül* ige-képzőben, az *-ú, -ű, -tyú, -tyű* névszóképzőben és néhány szótőben: *merűöll, hegedűöl, guruol, csűöllőű 'csörlő', nyuol, nyűöttük, keserűö, savanyuo, dugatytyuo, fogantyuo, viduol, csikorduol, forduló* stb. Az ilyen jellegű diftongusok a magyar nyelvjárásokban igen ritkák. A fent említett két nyelvjárásban biztos a meglétük. Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a szomszédos falvakban a badalóiakat így beszantják: *Szaland a nyuol a düüllőűn*.

D) A mássalhangzók

A mássalhangzó-rendszert illetően nyelvjárásaink szinte azonos képet mutatnak a köznyelvvvel. Erősen *j*-zők: *jány, pájinka, tajiga, ijen, ojan* stb. A mássalhangzók állománya 25, az *ly*-t nem ejtik.

A hasonulás. A mássalhangzók egymásra hatása terén jellemző, hogy a részleges hasonulás teljesen úgy realizálódik, mint a köznyelvben. A teljes hasonulást illetően a köznyelvtől három eltérő jellemző sajátosságot emelhetünk ki: 1. a *-val, -vel* rag *v* eleme Salánk és részben Zabolottya (Fertősalmás) nyelvjárásában nem hasonul: *kanálval, Iréjnvē, kéjśvē, barátomvā* stb. 2. az idősebb nemzedék nyelvhasználatában elszórtan megfigyelhető, hogy a *-va, -ve* határozórag *v* eleme hasonul: *meg van kötőzzē, le van szeddē, kacaggā, szaladdā* stb; 3. az uzshorodi kerületi nyelvjárások kivételével az egész területen elterjedt a *suk-sükölés*. Az *-st, -szt* végű igékben a hasonulás kijelentő módban is bekövetkezik: *kiossza a lapot, megválasszák az elnököt, elosszák a piénst* stb.

Az *rl* hangkapcsolatban az *r* hasonul a *l*-hez: *sallóy, tallóy, de: korlát, törlesztjēs* stb. Az összeolvadás terén jellemző vonás, hogy az alaktani kötöttségű összeolvadás nemcsak felszólító módban, hanem kijelentő módban is bekövetkezik: *bisztassa, taniccsa, arassák, befűccsük* stb. Tyacseván (Técsőn) és környékén: *tanissa, fűssük 'fűtjük', takarissa* stb.

A kiesés. — A köznyelvvvel megegyező jelenségeken kívül nyelvjárásainkra igen jellemző a szótagzáró *l* kiesése. Leggyakrabban az *-al, -el, -ol, -öl, -ül*

hangkapcsolatban esik ki az *l*: *āma* ~ *qāma*, *szāma* ~ *szqāma*, *āsóy* ~ *qàsóy*, *ēment* ~ *žement*, *lenyēte* ~ *lenyēte*, *póuc*, *óyudal*, *főyüd*, *fēkőyütt*, *leūnek*, *ūtetis* ~ *ūtetis* stb. Nem ejtik az *-l* igei személyragot sem: *olvasō*, *mosō*, *hozō*; *niēzē*, *besziēgetē* stb. Elmarad az *l* a *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről*, *-ból*, *-ből* ragok végéről (kivétel az uzshorodi kerület): *attū* ~ *attul*, *kemencēitū* ~ *kemencēitūl*, *hāzrū* ~ *hāzrul*, *tetőyűrū* ~ *tetőyűrūl*, *asztalbu* ~ *asztalbul*, *tekenőyübū* ~ *tekenőyübūl* stb. Nem esik ki az *l* az *-il* hangkapcsolatban: *szilva*, *tilcsák* 'tíltják' és szótövek végén: *fal*, *kanál*, *tanáll* ~ *tanál*, *merül*, *térüll* ~ *téirül*, *sikerül* stb.

A *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag *z*-je szintén kiesik: *asszonyho*, *emberhe*, *kisjányokho*, *tehenhe* stb.

Elmarad a *-t* az *-ért* határozórag végéről: *mijjér*, *kenyierier*, *háziér*, *fajjér*, *piéndziér* stb.

A megrovidülés. — A köznyelvvvel közös eseteken kívül igen jellemző a szótvinói (aknaszlatinai), Vel. Bicskiv-i (nagybocskói), s általában a rahovói (rahói) kerületi magyar nyelvjárásokra a hosszú mássalhangzók általános megrovidülése: *vālas* 'vállas', *Ana* 'Anna', *hoza* 'hozza', *hozā* 'hozza', *esünk* 'esünk' stb.

A nyúlás. — Nyelvjárásainkban legerősebben az uzshorodi kerületben elterjedt az *s*, *l* mássalhangzók nyúlása magánhangzóközi helyzetben: *essőy*, *egyenessen*, *sebessen*; *ellem*, *öyriüllök*, *tüüllem*, *nállatok* stb.

A mássalhangzó-torlódás. Nyelvjárásaink nem tűrik a mássalhangzók torlódását, ha két vagy kettőnél több mássalhangzó kerül egymás mellé, közülük egy, szó elején leginkább az első, kimarad vagy a torlódást egy magánhangzó beiktatásával küszöbölik ki: *katuja*, *néyidli*, *colostok*, *prāvka* 'szprāvka' (kérvény) stb.

A palatalizáció jelensége igen elterjedt területünkön: *penyiesz*, *sifony*, *Irény*, *szappany*, *balkony*, *téyrgy* stb.

A depalatalizáció is kimutatható, főleg az *ny* végű szavak ragos alakjainban: *asszontū*, *asszonnak*, *asszonho*, *asszony* ~ *asszo*, *legiēnnnek*, *legiēnnhe* stb. Magánhangzóközi helyzetben a depalatalizáció nem következik be: *asszonnya*, *legiēnyek* stb.

E) Alaktani sajátosságok

A kárpátontúli magyar nyelvjárások alaktani rendszere alapján meg egyezik a köznyelvvvel, mégis vannak sajátos jegyek a tőtípusok és a szóképzés rendszerében. A névszótövek rendszerében megkülönböztetünk:

1. egyalakú töveket. Az egyalakú tövek rendszere alapján véve meg egyezik a köznyelvvvel. Jellemző sajátosságként említhetjük meg, hogy az *-í*, *-ú*, *-ű* (nyelvjárásainkban *-i*, *-u*, *-ü*) végű melléknevekhez a *-k* többesjel és

az *-n* határozórag kötőhangzó nélkül kapcsolódik: *nyárik* 'nyáriak', *négylábuk* 'négy lábúak', *szomorun*, *kiserün* stb.;

2. többalakú, változó töveket. A köznyelvvvel megegyező sajátosságokon kívül nyelvjárásainkra jellemző:

a) a *kny. út: utat, tűz: tüzet, víz: vizet* többelseji időtartamot váltakoztató tövek nyelvjárásainkban egyalakúak, a hosszú *ú, ű, í* hangokat röviden ejtik: *ut, utat, utra; tűz, tüzet, tűzre; viz, vizet, vízre;*

b) a *szekér, bogár* típusú névszók szintén egyalakúak: *szeke, szekeret; bogár, bogárok, bogárt* stb.;

c) a *fa: fát* típusú névszókhoz az *-ért, -ig* határozórag és az *-é* birtokjel a szótári tőhöz járul: *fa, fajjér ~ fajír, fajig, fajéi;*

d) az *-n* határozórag, a *-k* többesjel és a *-t* tárgyrag középső nyelvallású *o, ö* kötőhangzóval kapcsolódik: *magosson, biztoson, kapottok* 'kapott', *jányokot, nőüköt, ruhákat* stb.

Az ige-tövek rendszerében nyelvjárásaink megkülönböztetnek:

1. egyalakú töveket. A *-d, -t* végű ige-tövekhez az *n*-nel, *l*-lel kezdődő toldalékok kötőhangzó nélkül kapcsolódnak az esetek többségében: *tanítani, küldni, küldlek, szabadítani, érontni*;

2. többalakú töveket. A köznyelvvvel megegyező töveken kívül nyelvjárásainkra jellemző: a) *hí, szí* igék nem *v*-vel bővülnek, hanem *j*-vel: *híj, híjok, szíj, szíjnak*. A *nő* ige *l*-lel bővül: *nőül, nőülünk*; b) a köznyelvi *sz-es* és *d-s* tövű igék a kárpátontúli magyar nyelvjárásokban csak *d-s* tövel élnek: *öregedik, verekedik*.

A szóképzés. A szóképzés terén nyelvjárásaink alig térnek el a köznyelvtől. A jellemző sajátosságok közül megemlíthető: a) igen kedvelik a kicsinyítő képzős formákat, legelterjedtebbek az *-i, -ka, -ke, -cska, -cske* diminutív képzők: *bábi* 'nagyamama', *Juli, Mari; Andrácska, Erzsike, Istike; szíjépcske, nagyocska*; b) a *-va, -ve* képző *-val, -vel* alakban is használatos: *nyitval ~ nyitva, eladval ~ eladda, megnézvel ~ megnézzé má egyésszen mást mutat*; c) szenvedő igealakot gyakran visszaható képzővel fejeznek ki: *a máléi mekkapálódik, a puja fenevelődik* stb.

Ragozás. — A) Névszóragozás. A köznyelvvvel megegyező formákon kívül a kárpátontúli magyar nyelvjárásokra jellemző:

a) a páros testrészek nevét többes számban használják: *fájnak a lábaji, ojan kezeji vagynak, mint a párna*;

b) a többes szám 3. személyű birtokos személyragok magánhangzója középső nyelvallású: *nagyannyok, fájok, lábok, kiépjek ~ képjek, kezök, néjny-nők* stb.;

c) az *s-, -sz, -z, -zs, -c, -cs* végű főnevek egyes és többes számú 3. személyű

birtokos alakja *j*-vel bővül, a kiejtésben a *j* teljesen hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz: *az ű kűesse, a tornáccok csupa szemet* stb.;

d) a magashangú főnevek nagy része egyes szám 3. személyben nem *é*, hanem *i* birtokjelet tartalmaz: *kezeit, szemit, fejét*;

e) a főnévi igenevet nyelvjárásaink nem ragozzák: *Marinak levelet ke irni* (=irnom v. írnia);

f) elterjedt a *-nul ~ -nú, -nül ~ -nű* határozóragok használata: *Sándornú jövők* (=Sándortól jövők).

B) Igeragozás. A köznyelvvel megegyező vonásokon kívül nyelvjárásainkra jellemző:

a) az *ikes* igeragozást nem őrizték meg: *eszek, iszok, alszok, fázok* stb. A legöregebb adatközlők beszédében még találkozhatunk az *eszem, fázom* alakkal;

b) a változó *ikes* igék egyes szám 3. személyben csak *ikes* formában élnek: *hullik*. Egyes *iktelen* igék is felveszik az *-ik* végződést egyes szám 3. személyben: *fagyik*;

c) az *uzshorodi* kerületi magyar nyelvjárásokban egyes *iktelen* igék *fel*-szólító módja egyes szám 3. személyben *ikes*: *űjik le, mennyik innét* stb.;

d) a *van, megy, tesz, lesz, hisz, visz* igék egyes szám 3. személyben *n*-nel bővülnek: *vagyon, leszen, teszen, hiszen, viszen*.

A *van* és a *megy* ige ragozása kijelentő mód jelen időben:

Egyes szám	Többes szám
1. <i>megyek, mejek</i>	1. <i>megyünk, mejünk</i>
2. <i>műisz, menc, műégy ~ mégy</i>	2. <i>mentek, műétytek ~ métytek ~ mésztek ~ méjtek</i>
3. <i>megyen, mejen, megy</i>	3. <i>megynek, mennek</i>
1. <i>vagyok, vajok</i>	1. <i>vagyunk</i>
2. <i>vagy</i>	2. <i>vátytok</i>
3. <i>van, vagyon</i>	3. <i>vagnak, vannak</i>

e) Ha az ige töve magánhangzóra vagy *-j, -l, -r* mássalhangzóra végződik a 2. személyű személyragja *-sz*, a többi esetben *-l*: *nűűsz ~ nűűlsz ~ nyűűsz kűűrsz, kűűrdeű ~ kűűrdeűel, tanitű ~ tanitűl, látűl ~ látű*;

f) az *uzshorodi* kerületi magyar nyelvjárásokban a kijelentő módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű, tárgyas ragozású igealakok *i*-re végződnek: *látű, tudű, mondű, akarű, adi*. A többes szám első személyű alakok *-uk, -űk* ragosak: *mondűk, látűk, várűk, viszűk* stb. Többes szám harmadik személyben a személyrag *-ik*: *látűk, várűk, mondűk, akarűk* stb. A veláris hangrendű igék többes szám 2. személyben *-itok* személyragot vesznek fel: *várűtok, mondűtok, látűtok* stb.;

g) a berehovói, a vinohradovói és a tyacsevói kerületben a *-t* végű igék ragozása kijelentő és felszólító módban egybeesik: *taniccsa* (=tanítja, tanítsa), *lássa* (=látja, lássa) stb.

Szókincs

A kárpátontúli magyar nyelvjárások szókészletére jellemző, hogy gazdagnak mondhatók mind megőrzött régiségekben, mind pedig kölcsönelemekben. A kölcsönelemek sokasága a több évszázados ukrán és román együttéléssel magyarázható. Ha a kölcsönelemek szempontjából vizsgáljuk nyelvjárásainkat, arra a következtetésre jutunk, hogy román nyelvi elemekben a rahovói és a tyacsevói kerület nyelvjárásai gazdagok; szlávizmuskban a rahovói, tyacsevói, mukacsevói és uzshorodi kerületi nyelvjárások. A szlávizmusk között legtöbb az ukrán, a szlovák és az orosz eredetű szó. A felszabadulás utáni nyelvhasználatra jellemző a társadalmi-politikai és gazdasági élettel kapcsolatos szovjetizmusok térhódítása. Jellemző kárpátontúli tájszók: *szád* 'a hordónak az a dongája, amelyiken a nyílás van', *verő* 'kalapács', *róstonkiént* 'időnként', *gör* 'rög', *bukó* 'sok', *labétol* 'csavarog', *fűtő* 'spór, tűzhely', *padlás* 'plafon', *kocserha* 'szénvonó', *cerkó* 'templom', *abajgat* 'zaklat', *misál* 'zavar', *kácsál* 'pumpál' stb.

Szovjetizmusok: *szofhoz* ~ *coffosz* 'állami gazdaság', *szprávka* ~ *prászka* ~ *právka* 'kérvény', *zájáva* 'kérvény', *nacsálnik* 'főnök', *szilráda* 'községi tanács', *lánkás* 'csoportvezető' stb.

Az Uzshorodi Állami Egyetem magyar filológiai tanszékén készül „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótár”-a, mely kb. 40 ezer címszót fog tartalmazni, ez a munka mutatja majd be területünk szókészletét.

Égészében véve a kárpátontúli magyar nyelvjárások szókincse archaizmusokban gazdag és színes. Hangtani és grammatikai rendszerükben is találunk több olyan jellemző vonást, amely a szomszédos ukrán, román és szlovák nyelvi érintkezés eredményeként jött létre, tanulmányozásuk tehát a nyelvi kontaktusok szempontjából kitűnő forrást jelent az általános nyelvészet számára is.

LIZANYEC P. N.—HORVÁTH K. I.

Основные особенности венгерских говоров Закарпатья

По своим лексическим, фонетическим, морфологическим и синтаксическим особенностям венгерские говоры Закарпатья следует отнести к типу северо-восточных говоров. Их объединяет целый ряд черт: сильное *e*-канье (*setjét*, *sötét*, *kemjémmag* 'köménymag'); сильное йаканье (*jánu* вместо *lánu*, *mej* вместо *mell*); укорочение долгих гласных верхнего подъема (*turóu* вместо *túró*,

tüz вместо *túz*); наличие дифтонгов (*óura* 'óra', *hegedüöl* 'hegedül', *kíék* 'kék', *éíg* 'ég'; частое выпадение согласного *l* в конце слога (*főüd* 'föld', *oàma* 'alma', *ëemegy* 'elmegy'. Вместе с тем, для исследуемых говоров характерны специфические особенности, присущие в первую очередь говорам Тячевского и Раховского районов: отсутствие долгих гласных и согласных, фонема *o* перед глагольным суффиксом *l* становится более закрытой: *gondul* 'думает'; вместо лит. *õ* в конце некоторых имен существительных произносится диал. *ü*: *lepedü* 'lepedõ', а также присущее частичное ударное *ö*-канье.

Для говора Вышково в Хустском районе характерно открытое *a*-канье и иллабиальное *e*-канье: *mondam* 'mondom', *jövek* 'jövök'. Для венгерских говоров Виноградовского района характерно различение фонем *éi* и *íé* на месте лит. *é*: *fiél* 'боится', *fiél* 'половина', лит. *fél*. Краткие гласные нижнего и среднего подъема перед согласными *l*, *r*, *j* удлиняются и часто дифтонгизируются: *āra* ~ *qara* 'arra', *ōrvas* 'orvos'. Вместо изъявительного наклонения глаголов, оканчивающихся на *t*, употребляется повелительное наклонение: *taniccsa* 'tanítja'. Для венгерских говоров Ужгородского района характерно закрытое *i*-канье: *níz* 'néz', *típ* 'tép'. Объектные формы 3-го лица ед. ч. настоящего времени изъявительного наклонения образуются с окончанием *-i* не только от глаголов с гласными переднего ряда, но и от глаголов с гласными заднего ряда: *mondi* 'mondja', *adi* 'adja', *akari* 'akarja'. Объектные формы I-го лица мн. ч. образуются последовательно с окончанием *-uk*, *-ük*: *monduk* 'mondjuk', *nézők* 'nézzük'. Здесь же во мн. ч. имеется единое окончание *-ik*: *mondik* 'mondják'. Формы 2-го лица настоящего времени от глаголов с гласными заднего ряда образуются с окончанием *-itok*: *monditok* 'mondjátok'. Для говоров с. Бадалово Береговского района и с. Дрисино Мукачевского района характерно параллельное бытование открытых и закрытых лабиальных дифтонгов, что вообще крайне редко встречается в венгерских говорах: *düölöü* 'dülő', *nyuol* 'nyúl'. Целый ряд специфических диалектизмов находим и в лексике.

П. ЛИЗАНЕЦ—К. ХОРВАТ

Irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv*

(A nyelvváltozatok rendszeréről)

Az 1950—60-as évektől kezdve öröndetesen megélénkült az érdeklődés hazánkban a magyar nyelvváltozatok elméleti kérdéseinek kutatása iránt. Többen tettek kísérletet a nyelvváltozatok, a társadalmi rétegek és csoportok nyelvi alakulatainak rendszerezésére is.

Úgy tűnik azonban, hogy az irodalmi nyelv kutatásának eddigi (I. PAIS, A magyar irodalmi nyelv kialakulása. MTA. I. OK. IV (1953), 425; BENKŐ LORÁND, Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 222; A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960; SZATHMÁRI, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968 stb.), illetve a beszélt köznyelv kezdeti, de máris hasznosnak minősíthető eredményei (I. G. VARGA, Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968; A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. ÁNyT. VIII (1972), 213—27; valamint Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. NytudÉrt. 100. sz. Bp., 1979. Szerk. IMRE SAMU), s a nyelvjáráskutatás jelentős előrehaladta után (I. A Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. Bp., 1968—77; IMRE, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1970), valamint nem utolsó sorban a szociolingvisztikai kutatások értékes szempontjainak figyelembe vételével bizonyára elgondolkodtató észrevételeket lehet tenni a nyelvváltozatok rendszertani sajátosságainak tisztázása érdekében.

Ez alkalommal nem vállalkozhatom arra, hogy a nyelvváltozatok osztályozásával kapcsolatos valamennyi véleményt vagy nagy számban elhangzott megjegyzést felsoroljak és értékeljek, ezért csak azokra a tanulmányokra utalok, amelyek az elméleti rendszerezés igényével nyúltak e témához.

BÁRCZI (Bevezetés³ 15—20) a nyelv úgynevezett vízszintes vagy földrajzi és függőleges, társadalmi megoszlás szerinti tagozódását különíti el egymástól. Az előző tagozódás eredményei a nyelvjárások vagy tájszólások, az utóbbié az ún. csoportnyelvek (pl. a tolvajnyelv, az egyes tudományok műszókészlete, a diákok nyelve stb.) és a rétegnyelvek (irodalmi nyelv, köznyelv). Arra is figyelmeztet bennünket, hogy a rétegnyelvek voltaképpen nagyobb körre kiterjedő csoportnyelvek.

* Elhangzott előadásként a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 1980. febr. 22-én tartott ülésén.

BENKŐ szerint „a nyelvek ... jelenkori állapotában két fő változat különíthető el: 1. a nemzeti nyelv; 2. a népnyelv. A nemzeti nyelv legfőbb jellemzője, hogy rendszere, belső szerkezete viszonylag egységes a nyelvet beszélő egész nép számára (...)” (MNyjtört. 5). „A népnyelv legfőbb jellemzője, hogy rendszere, belső szervezete a nyelvet beszélő népnek csak egy kis csoportjában egységes úgy-ahogy, különben — mint a nemzeti nyelvvel szemben álló egész — többé-kevésbé erősen differenciált” (l. uo. 6). A népnyelv összefoglaló kategórián belül találjuk meg — a nyelvi tagolódás ún. függőleges jellege alapján (foglalkozás, társadalmi helyzet szerint, műveltségi szint) — a csoport- és rétegnyelvek helyét (uo. 6), megállapítva róluk, hogy ez az altípus „számos irányban annyira összeszővődött más nyelvváltozatokkal, hogy a nyelv egészéhez való viszonya szinte minden részlegével kapcsolatban bonyolult kérdéseket vet föl” (uo.). A két fő belső nyelvtípus: a nemzeti nyelv és a népnyelv (erre l. FelvIr. 59—60) közti átmeneti formációkkal is számol, megemlítve a regionális irodalmi nyelveket és a regionális köznyelveket (MNyjtört. 6).

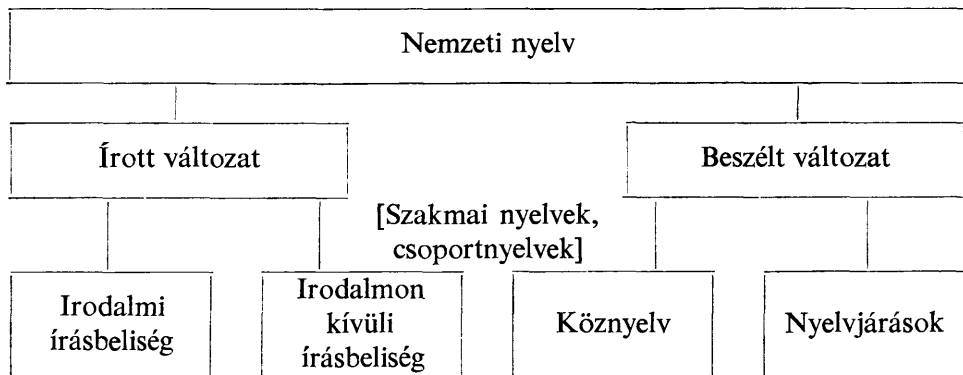
A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában című — már említett — művében a maga rendszerét a következőképpen szemlélteti:

	Beszélt nyelv	Írott nyelv
Népnyelv	A nyelvjárások egésze és egyenkénti rész-típusai	A nyelvjárási jellegű írásbeliség és egyenkénti rész-típusai (írott népnyelv)
Nemzeti nyelv	Köznyelv (Beszélt nemzeti nyelv)	Irodalmi nyelv (Írott nemzeti nyelv)

A nemzeti nyelvnek tehát írott és beszélt változata különíthető el: az irodalmi nyelv és a köznyelv, másrészt az irodalmi nyelv magába foglalja mind a szépirodalmi, mind az azon kívüli (nem népnyelvi, nem nyelvjárási jellegű) írott nyelvet (l. i. m. 62, ill. 28—66).

BENKŐTől eltérve az egységes nemzeti nyelv fogalma alá fogja a nyelvváltozatokat PAPP LÁSZLÓ [l. NytudÉrt. 25. sz. (1961), 4—9]:

Az irodalmi írásbeliséghez a művészi szándékú és formájú, az irodalmon kívülihez pedig az irodalom alatti vagy melletti írásbeliségnek a nyelvét sorolja. Úgy látszik, hogy mind a *nemzeti nyelv* táblázatunkból is kitűnő, azaz a nyelvváltozatokat egybefogó, azokat magába foglaló értelmezésével, mind az *irodalmi írásbeliségnek* és az *irodalmon kívüli írásbeliségnek* a szétválasztásával helyes úton jár Papp László. Meggondolandó azonban mégis, hogy vajon nem volna-e okvetlenül szükséges az irodalmon kívüli írásbeliség és a köznyelv

egymáshoz való viszonyának tisztázása is, másrészt a *szakmai nyelvek, csoportnyelvek* fenti besorolásának részletezőbb indoklása. Ezek rendszertani helye ugyanis bizonytalannak látszik: átmenetként szerepelnek a beszélt és az írott nyelv, illetőleg az irodalmon kívüli írásbeliség nyelve és a köznyelv között.

Az előző véleményektől alaposan eltérve két fő nyelvváltozatot különít el TÖRÖK GÁBOR (*Anyanyelvi műveltségünk* 294—5): beszélt nyelvet és írásosságot:

a) beszélt nyelv	nyelvjárás, táji köznyelv, köznyelv, irodalmi nyelv
b) írásosság	nyelvjárási (amely ma már spontánul nem jelentkezik), nyelvjárásos írásosság, 17—18. századi táji irodalmi nyelvi, köznyelvi (ma) és irodalmi nyelvi írásosság

TÖRÖK rendszerszerűen igyekszik számba venni a különféle nyelvi alakulatokat, a nyelv belső tagolódását: felfigyel a *táji köznyelv*, a *nyelvjárási, nyelvjárásos* és *táji irodalmi nyelvi* stb. jelenségek meglétére, illetve — amit külön hangsúlyozunk — a köznyelvi írásosságra. A felosztás történeti (diakronikus) és leíró (descriptív) aspektusú. Valóban kétségtelen, hogy a nyelv, illetve a nyelvváltozatok is történeti fejlődés eredményei a mában, a rendszerezés egységessége azonban megkívánja a történeti és leíró szempont szociolingvisztikai szempontból is indokolt különválasztását, amint erre A. D. SVEJČER rámutatott (*A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése. Társadalom és nyelv. Bp., 1975. 71. Vál. Pap Mária és Szépe György*).

A műfaji szempontok kerülnek előtérbe KÁROLY SÁNDOR rendszerezésében, melyben elsősorban megkülönböztet: a) irodalmi, b) nem irodalmi műfajokat és c) társalgást. A műfajok síkján helyezi el egyfelől a nyelv-

típusokat (egységes nyelvtípus, nyelvjárások, regionális köznyelv) és a közlésmód (beszélt nyelv — írott nyelv) kategóriáit:

A) Egységes nyelvtípus		B) Nyelvjárások	Közlésmód
irodalmi nyelv			Beszélt
			Írott
nem irodalmi műfajok nyelve			Beszélt
			Írott
társalgás			Beszélt
			Írott

Megemlítendő továbbá, hogy a három alapvető műfajon belül az első (*irodalmi nyelv*) az irodalmi műfajokat fogja össze egyetlen gyűjtőnév alá. Ennek két fő osztálya a szépirodalom és az egyéb irodalom. A szépirodalmon belül mindenekelőtt a költészet és a próza határolandó el. Egyéb irodalom — szerinte — a tudományos, publicisztikai stb. művek, naplók igényesebben megfogalmazott fajtái. A másik nagy műfaji egység az irodalmon kívüli műfajok, főleg gyakorlati célú írások vagy elmondott szövegek (ügyiratok, jegyzőkönyvek, szerződések, végrendeletek, rendeletek, esküformulák stb.), amelyeknek bizonyos műfaji ismertetőjelek vannak, s végül a harmadik nagy műfaji egység a már említett társalgás, amely úgy is felfogható, mint negatív műfaj (vö. Nyr. 85: 385—98).

KÁROLY rendszerezésében a nyilvánvalóan szembetűnő sajátosságok mellett — melyet az iménti táblázat is jelez — figyelmet érdemel, hogy a *beszélt* és az *írott* jelleg közlésmódot jelent nála, s ez mind az egységes nyelvtípusban, mind a nyelvjárásokban szerepet játszik. Ez a rendszerezés tehát világossá teszi, hogy az irodalmi, szépirodalmi nyelv beszélt, illetve a nyelvjárások írott voltával is számolnunk kell a nyelvváltozatok vizsgálata során [ez utóbbira l. VOIGT, V.: ÁNyT. VIII (1972), 251—2].

Az *irodalmi nyelv* fogalmának tisztázása iránti szándék vezeti a jeles romániai magyar nyelvész, SZABÓ Z. tollát [NyÍrk. VI (1962), 138—9], amikor abból indul ki, hogy a TOMPA, J. szerkesztette *A mai magyar nyelv rendszere* (I, 26—8) a nyelvi rétegek sorában mindenekelőtt a műveltség, a nyelvhasználat csiszoltsága és köre szerint három, egymással egyenrangú típust különít el: *irodalmi nyelv*, *köznyelv* és *nyelvjárás*. De a magyar nyelv mai változatai közt, az iménti nyelvi rétegeken kívül — tehetjük hozzá a MMNyR. alapján — „számon kell tartanunk az azonos foglalkozásúak kedvtelésűek, életmódúak közt kialakult kisebb-nagyobb közösségek nyelvét, az ún. csoportnyelveket is” (i. m. 29), mint például a katonák nyelve,

szaknyelvek, hivatalos nyelv, diákn nyelv, sportnyelv, kártyás nyelv, tolvaj- vagy csibésznyelv (jassz nyelv, argó), sőt a gyermek- vagy dajkanyelv (i. m. 29—30).

SZABÓ azonban hozzát teszi, hogy a továbbiakban, ha teljességre akarunk törekedni, akkor az irodalmi nyelvet három szempontból kell megvizsgálnunk: a) egy nyelv változatai között az első hely illeti meg a következő sajátos vonásai miatt: egységes, közös, normatív jellegű, az egy nyelven belüli különbségeket hidalja át, emiatt uralkodó nyelvhasználati forma; b) stílári szempontból nemcsak a legkifinomultabb, legcsiszoltabb és leggazdagabb nyelvváltozat, hanem stilisztikailag erősen differenciált, sok-sok stílusneme és ezeken belül még több stílusárnyalata van. Meglehetősen problematikus — folytatja SZABÓ — az irodalmi nyelv fogalmának értelmezésében az esztétikai szempont érvényesítése (138). Az igaz, hogy néhány évszázad óta magyar nyelvterületen csak ezen írnak szépirodalmat. Nem következik azonban ebből — írja —, hogy az irodalmi nyelv azonosítható volna a szépirodalmi művek nyelvével, mert a szépirodalom nem egyedüli alkalmazási területe az irodalmi nyelvnek (l. pl. publicisztika, tudomány, közélet, technika stb.). Úgy látja, hogy a tárgyalta kérdések közül a legproblematisabb az irodalmi nyelv és a szép irodalmi nyelv viszonya. Az egyik legbonyolultabb terminológiai nehézség az *irodalmi nyelv* 'egységes nyelvtípus' és 'szépirodalmi nyelv' jelentésekben való használata is éppen erre az összefüggésre vonatkozik (uo. 139).

Ez a terminológiai nehézség azonban abból a már korábban említett szemléletből fakad, amely az *irodalmi nyelv* fogalmához — szerintünk nem kellően megokoltan — a szépirodalmi és a szépirodalmin kívüli írott nyelv fogalmát is társítja. Ennek a szemléletnek a megváltoztatása nyelvünk belső tagolódásának árnyaltabb megközelítése révén okvetlenül indokoltnak látszik.

Úgy látjuk, hogy a nyelv belső tagolódását két fő szempont alapján célszerű megvizsgálnunk a szinkron síkon folyó kutatások során: 1. egyrészt a nyelvi elemeknek a nyelvtani rendszerben elfoglalt helyük szerint, azaz aszerint, hogy miképpen realizálódnak a nyelv egyes alakulataiban; 2. másrészt a szociolingvisztika sajátos módszereinek és elveinek alkalmazása útján. „A szociolingvisztika egyrészt azokat a szabályokat írja le — fejt ki GROSSE és NEUBERT —, amelyek szerint a közlésben a „társadalmi változatok” között választunk, másrészt azt a készletet, amelyből merítünk” (l. Tézisek a marxista szociolingvisztikáról. Társadalom és nyelv 34). Ezt a feladatot azonban csak akkor végezhetjük el maradéktalanul, ha nyelvváltozatokat különítünk el, amelyek reális megjelenési formái a nyelv írott vagy beszélt változatának. A társadalmi élet közvetítő folyamatainak — írja JOSEPH SUMPF — szigorúan nyelven belüli megközelítése ezt az elkülönítést is megkívánja tőlünk (Nyelvészet és szociológia. Társadalom és nyelv 54).

A magyar nyelv belső tagolódását, a nyelvváltozatok rendszerét tehát egyfelől a nyelvrendszertani, strukturális, másfelől a szociolingvisztikai szempontok figyelembe vételével a következőképpen vázolhatjuk fel:

Magyar nemzeti nyelv					
Irodalmi nyelv		Köznyelv		Népnyelv	
Beszélt	Írott	Beszélt	Írott	Beszélt	Írott
szónoki beszéd, népkölté- szet stb. nyelve	líra, próza, dráma stb. nyelve	nyilvános szereplés, tudomány, tanítás, (városi) tár- salgás nyelve, hivatali nyelv, szak- nyelvek, tolvaj- nyelv, dajka- nyelv stb.	tudományos nyelv, ismeret- terjesztés, sajtótermé- kek nyelve, hivatali nyelv, szak- nyelvek stb.	a nyelv- járás- típu- sok	nyelvjárás- ban írt levelek, népi fel- jegyzések, paraszti önélet- rajzok, kézíratos énekes- könyvek, kalendári- umszerű feljegy- zések, ételreceptek, gyógyító könyvek stb. nyelve

A fentiekben tehát három nyelvváltozatot különítettem el.

Irodalmi nyelven a szépirodalom írott és beszélt nyelvét értem. Az irodalmi nyelv ilyesfajta külön választását nemcsak azért tartom fontosnak, mert esztétikai jellegében, célját és formáját tekintve (l. SZABÓ Z.: i. m. 138; PAPP L.: i. m. 8) eltér az irodalmon kívüli írott és beszélt nyelvtől, hanem azért is, mert a másik két nyelvváltozattal szemben megtűri a más-más makro- vagy mikro-struktúrához tartozó rendszertani jelenségek együttes jelentkezését az író saját vagy szereplői (egyazon regénybeli vagy drámabeli stb. személy) nyelvében. Az író vagy költő a különféle nyelvjárástípusok (ö-ző, í-ző, á-zó, zárt ë-ző, nyílt e-ző, diftongáló stb.) vagy regionális köznyelvek (dunántúli vagy északkeleti) elemeit szinte teljesen szuverén módon is összeszőheti sajátos művészi céljainak elérése érdekében a műalkotás nyelvi megkomponálása során. Ez természetesen nemcsak a nyelvjárási, hanem az argó, jassz-, tolvajnyelvi, hivatali nyelvi elemek hasonló célú felhasználására is vonatkozik. — Mindezekon felül azonban a szociolingvisztikai kutatások fényében egyre nagyobb figyelmet érdemel az a sajátos viszony is, amely az író egyéni nyelve és alakjainak

nyelve, nyelvhasználata, nyelvi viselkedése között fennáll. Az író ugyanis gyakran nem tesz mást — ebből a szempontból tekintve —, mint az ábrázolt kor, a beszélő vagy hallgató életkora, műveltsége, neme, a szituáció stb. szerint használja anyanyelve kódjait és alkódjait.

Azt hiszem, különösebb vitára nem ad okot az irodalmi nyelv beszélt változatának világos megkülönböztetése (erre l. JESPERSON, O.: *Mankind, nation and individual from a linguistic point of view*. Oslo, 1925. 51—3; BENKŐ: *FelvIr.* 91, de a magam részéről nemcsak az „orális” irodalmat veszem ide; SAUSSURE: *Cours de linguistique générale*. Párizs, 1931. 268—9; HORVÁTH J.: *IrKezd.*² 78; GÁLDI: *Nyr.* 79: 236). — Nem mondható el ugyan-ez bizonyára a folklóre körébe vágó népköltészeti termékek nyelvének az irodalmi nyelv fogalmi körébe sorolásáról. Aligha kétséges azonban, hogy ezek irodalmi alkotások, s ha hangtani vagy szókészlettani szempontból nyelvük olykor nyelvjárási színezetűnek érződik is, nyelvüknek gyakran kiegyenlítődést hordozó vonásaik, nyelvi megkomponáltságuk miatt mégis a szépirodalom nyelvével rokoníthatók.

A magyar nyelv egész rendszerén belül az *irodalmi nyelv* a nyelvet beszélő társadalom számára potenciálisan közös, a nyelv belső tagolódása révén létrejött különböző nyelvi alakulatok (nyelvjárások, réteg- és csoportnyelvek stb.) variánsait megtűrő, eszményinek tekinthető, a normákat a művészi szándéknak alárendelő írott vagy beszélt nyelvváltozat, amelybe a magas esztétikai igényeket szem előtt tartó, művészi célú és a távolabbi jövőnek is szánt irodalmi alkotások nyelve tartozik.

A *köznnyelven* az egységes magyar helyesírás, másrészt a ma érvényben levő, s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályok szerint használt irodalmon kívüli, nem nyelvjárási jellegű írott (tudományos, ismeretterjesztő művek, sajtótermékek) és beszélt nyelvi változatot értem. Ha a norma megenged bizonyos ingadozást (pl. *fel~föl*, *csoda~csuda* stb.), ott magát az ingadozást tarthatjuk normának (vö. IMRE SAMU: i. m. 46; G. VARGA: i. m. 215).

A *népnyelv* a magyar nyelv nyelvjárástípusokra tagolódó változata, mely egyben eléggé erősen társadalmi és kulturális kötöttségű, írott vagy beszélt, s az önálló magyar nyelv rendszerén belüli, viszonylag kisebb közösségekhez kapcsolódó *részrendszer*. A korábbi kutatások általában nem említették az írott változatát (de l. BENKŐ: *FelvIr.* 62; vö. még KÁROLY SÁNDOR: i. m. 394). VOIGT azonban rámutatott, hogy „...tévedésnek, vagy legalábbis túlzott egyszerűítésnek kell neveznünk azt a véleményt, amely a népnyelv egészét a szájhagyományozás folyamatához kapcsolja. . . az írásbeliség bizonyos fokig behatolt a paraszti kultúrába, és ennek megfelelően természetesen a népnyelvbe . . . is [ÁNYT. VIII (1972), 251—2].

Mindezek a nyelvváltozatok természetesen nem válnak el élesen egymástól: átmenetek, érintkezési pontok találhatók közöttük. Sőt ha nagyon pontosak kívánnánk lenni, akkor a köznyelvet bizonyára eleve regionális köznyelv-

nek kellene tekintenünk, mivel úgynevezett tiszta (s különösen beszélt) változatában csupán igen ritkán található meg (vö. BÁRCZI: MNy. LII, 400).

Nem szóltunk még viszont az olyan kényes és megoldatlan kérdéseket felvető fogalmakról, illetőleg nyelvi alakulatokról, mint a csoport- és rétegnyelvek, zsargon (vagy együttes elnevezéssel: szleng), a tolvajnyelv (argó, jassznyelv, csibésznyelv), a szaknyelv stb.

Az itt felvetődő kérdéseknek az eldöntésében, közelebbről rendszertani helyüknek a megítélésében jelentős szerep juttatható a szociolingvisztikai tényezőknek. A szociolingvisztika ugyanis két területet vizsgál: 1. a társadalmi változatok hatékonyságát a közlési aktusban (illetőleg a közlési aktusok osztályában), és 2. egy nyelv „társadalmi változatait” és fejlődésük szociológiai feltevéit” (R. GROSSE—A. NEUBERT: i. m. 33).

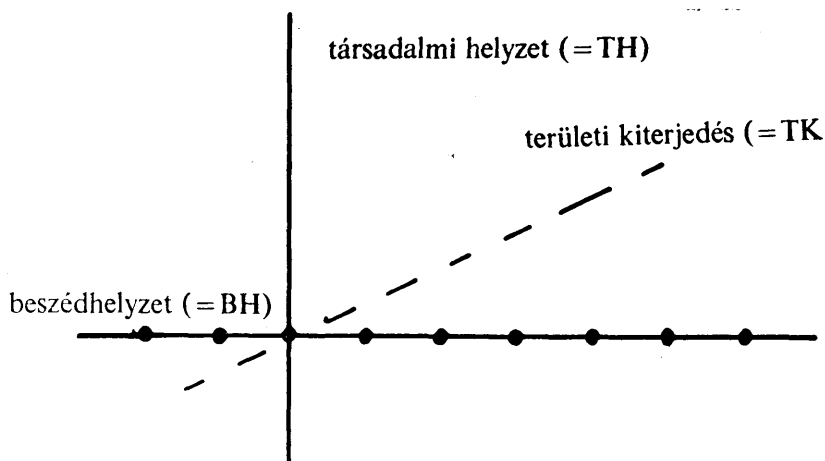
Ha ennek szellemében vizsgáljuk a nyelvváltozatokat, s kiegészítjük ezt azzal az ugyancsak GROSSE és NEUBERT által megfogalmazott — már idézett — követelménnyel, hogy a szociolingvisztikának... azokat a szabályokat kell leírnia, amelyek szerint a közlésben a „társadalmi változatok” között választunk, másrészt azt a készletet, amelyből „merítünk” (l. uo. 34), akkor a nyelvváltozatok: azaz a „készlet” felvázolása után a „választás” szabályait kell megvizsgálnunk — nézetünk szerint — tulajdonképpen három dimenziósan. Figyelembe kell vennünk először is: 1. a közlésben résztvevő (adó és vevő) társadalmi helyzetét: *a)* osztályhoz, foglalkozási réteghez tartozását, *b)* műveltségi szintjét, *c)* korát, *d)* nemét stb. [l. G. VARGA: NytudÉrt. 100. sz. 20—21; LABOV: The Social Stratification of English in New York City. Washington, 1966; H. PAUNONEN: Puhe-suomen monet muodot. — Kouluikäisten kieli. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XII (1975), 153—70]; 2. a választást megszabja a beszédhelyzet. A beszélő és a hallgató (adó és vevő) ugyanis tekintettel van a közlési szituáció követelményeire (GROSSE—NEUBERT: i. m. 35). A kontextus azonban a jelenlegi kutatások után, illetve mellett is további vizsgálatot igényel. Mert igaz ugyan — amit általában hangoztatnak a kutatók —, hogy „a szociofizikai valóság a kiindulópont (a beszélő és a hallgató számára), de ennek jelentősége csak közvetett, mivel a nyelvre csak a tudaton keresztül hat. ... A tudatban történő nyelvi generálás folyamatának a kiindulópontja és végpontja nem a tudatban levő nyelvi szemantikai jegyek, hanem az ezeknek megfelelő kontextusnak a tudati leképezései” [vö. PAULI SAUKKONEN: Uutta kielioppia kohti. — Virke. Äidinkielen opettajain liiton jäslenlehti. N:o 1 (1977) 13]. Ennek bizonyítékát nem nehéz talán megtalálnunk például a szépirodalom nyelvében, a szépirodalmi nyelvhasználatban, amikor az író a szituáció, a kontextus tudatban elraktározott képei, mondhatnánk modelljei alapján teremt „reális, valóságos” nyelvi helyzeteket stb.

A szituációk ilyen reális és tudati értelemben vett modelljeinek a felkutatása, kikristályosítása még várat magára, de a szociolingvisztikának magának kell kialakítania a szituáció-típusok nyelvileg releváns rendszerét. FERGUSON

[Diglossia. Word XV (1959), 325—40] és G. VARGA (NytudÉrt. 100. sz. 20 stb.) alapján ilyenként említhetnénk meg például az utasítást, a személyes közlést, nyilvános felolvasást, társalgást (családban, barátok, kollégák körében), hírközlést (rádióban, tévében), tévé- és rádiójátékot stb.

3. A harmadik dimenzió a területi kiterjedés lehet. Ennek az elvnek az alkalmazása a népnyelv vizsgálata során a legkézenfekvőbb, de kiterjesztése az *irodalmi* (l. táji irodalmi nyelv) és a *köznyelv* (l. regionális köznyelv, a városi nyelvtípusok: argó, jassznyelv stb.) területére is hasznossá válhat.

E három dimenzió szerint a vizsgálat mikéntjét a következőképpen szemléltethetnénk:

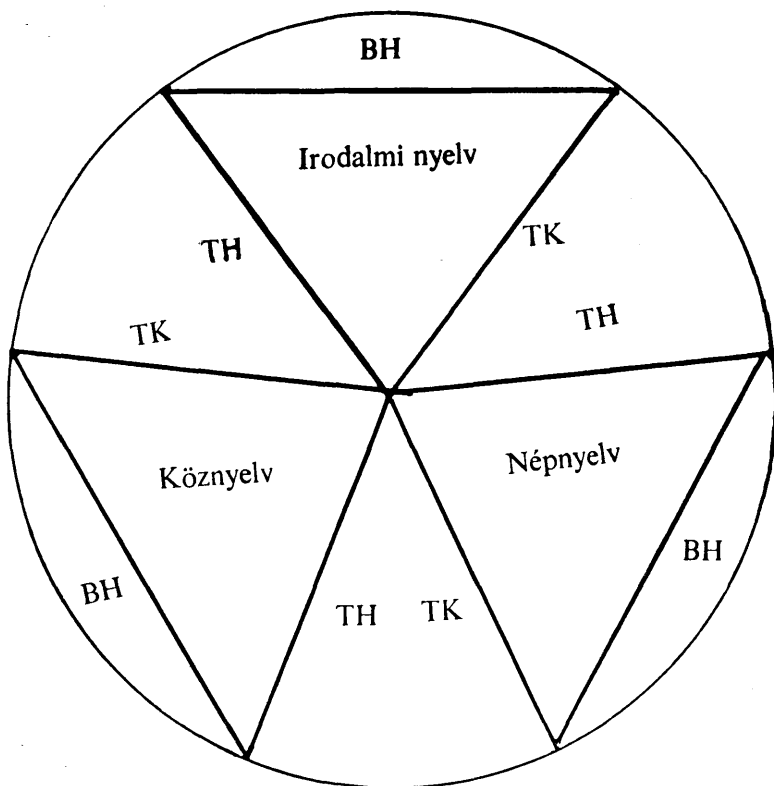

E három dimenzió szerint vizsgálva a nyelvváltozatokat, különböző ún. szociolektusokat és dialektusokat különíthetünk el: *a)* a szociolektusok: a csoport- és rétegnyelvek (a szleng, a zsargon), a tolvajnyelv (a jassznyelv, az argó, a csibésznyelv), a szaknyelv, a speciális nyelvek; *b)* dialektusok: — a területileg differenciálódott nyelvjárástípusok (pl. a magyarban: nyugati, dunántúli, déli stb.); — a városi dialektusokat abban az esetben tudnánk megkülönböztetni, ha azok is egymástól eltérő — a nyelvjárástípusokhoz hasonló területi tagolódást mutató — változatokat mutatnának fel.

A szociolektusok közül a csoport- és rétegnyelvek: a *szleng*, a *zsargon*, a köznyelvi nyelvváltozat alá sorolhatók, mivel csak kvantitatíve, tulajdonképpen szókincsükben (olykor frazeológiájukban s aligha fonológiailag) térnek el a köznyelvi norma beszélt vagy írott változatától, esetenként annak vulgárisabb altípusához tartozva.

Az azonos foglalkozásúak, kedvtelésűek s az ugyanabba a csoportba tartozók használják: a diákság, a katonák, színházi emberek, erdei munkások stb.

A nyelvváltozatokhoz kötötten az alábbi módon szemléltethetnénk elképzelésünket:

Egyes típusaik az ifjúsághoz (pl. diáknyelv), mások korosztály nélküli jelleggel felnőttekhez (színházi szakemberek, tengerészek stb.) kapcsolódnak.

A *beszédhelyzet* többnyire a társalgás, a munkahelyi vagy baráti környezet, olykor a család.

Területileg talán elsősorban a városokhoz kötődik, de korántsem kivétel nélkül (l. pl. erdei munkások).

A tolvajnyelv köznyelvi kategóriába sorolása bizonyára megütközést kelt. Mégis azt kell mondanunk, hogy a tolvajnyelv (a stílusesszövegekben eltérő sajátosságai: affektív és változó jellege ellenére is — erre vö. a magyarban BÁRCZI: MNy. XXVII, 228, 284; MNy. XXVIII, 85; ZOLNAI B.: Argó és irodalom. Nyelv és stílus. Bp., 1957. 297; KOVALOVSKY: MNy. XXIV, 288; BÁRCZI: MNy. XXVII, 288; BOROS TIBORNÉ: Nyr. 89: 147—57 stb.) tulajdon-

képpen szleng, azaz a csoportnyelvek körébe tartozik, használóit az azonos „foglalkozás”, azonos „érdeklődés” fűzi össze (l. RÁCZ: MMNy. 476). Ide soroljuk a (hivatásos) bűnözők, prostituáltak, (hamis)kártyások csoportnyelvét, amelyet éppen foglalkozásuk minél sikeresebb üzése érdekében teremtenek meg. A legális vagy nem legális foglalkozások művelői tehát nem annyira nyelvileg, mint inkább morálisan vannak távol a köznyelvet beszélő csoportoktól, rétegektől.

A tolvajnyelv használói a társadalom alsóbb rétegeihez tartoznak.

Egyes típusai nagyjában-egészében korosztály nélküliesen kapcsolódnak csoportokhoz (bűnözők, hamiskártyások stb.), mások inkább a férfi (hamiskártyások, bűnözők) vagy női nemhez (prostitúció) kötődnek.

Területileg főleg a (nagy-) városokra, s csak kisebb mértékben vagy egyáltalán nem terjed ki vidékre.

A szakmák nyelve, a szaknyelvek legközelebbi kapcsolatban a csoport- és rétegnyelvekkel állnak.

Két változatban: a köznyelv és a népnyelv vázán belül helyezkednek el, attól függően, hogy milyen a szóban forgó szakma jellege.

Az azonos szakmában, azonos tudományterületen stb. dolgozó csoportok nyelve.

A *kor* és a *nem* szerinti megoszlása nem releváns tényező.

A beszédhelyzetek általában a munkahelyi környezettel függnek össze.

Területi tagolódása megoszlást mutathat: egyes típusai főleg városokban, mások pedig a területileg differenciált népnyelv hatását mutató kisebb településeken használatosak. Ettől függően két nyelvváltozatban is számolhatunk a jelenlétével: a köznyelvi és a népnyelvi nyelvváltozatban.

A technikai és technológiai fejlődés rendkívüli felgyorsulása miatt a szókincsében is jelentős változások mennek végbe.

A szociolektusok kutatása — a jellemzés itt-ott bizonyára kitetsző fogya-tékosságai miatt is — egyre sürgetőbb feladat. A vizsgálódások elmélyítése feleletet adhat azokra a nem eléggé tisztázott kérdésekre, hogy a szleng, a tolvajnyelv és a szaknyelv valóban csak szókincsbeli sajátságok és bizonyos stílus-eszközök használata tekintetében tér-e el egymástól és más nyelvváltozatoktól, vagy a vázolt három nyelvváltozaton túli változatokkal kell-e számolnunk. Jogosan jegyzi meg E. ITKONEN, hogy „ylä- ja alaluokan ’murteet’ esim. suomen kielessä ovat täysin epäselviä käsittettä, niiden yksityiskohtainen uonnehtiminen olisi mahdotonta” (=a felső- és alsó osztály ’nyelvjárásai’ például a finn nyelvben teljesen tisztázatlan fogalmak, amelyeknek a részletes leírása lehetetlen lenne; l. Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966. 128); legalábbis mindaddig, amíg a kutatások egzaktnak ki nem mutatják ezek létezését. A finnben is (l. H. PAUNONEN, i. h.), s a magyarban is (l. G. VARGA, i. h.) történtek ugyan erre kezdeti lépések, de a kérdés teljes tisztázásáig az E. ITKONENTÓL

megfogalmazott mondatok érvényét a magyar nyelvre is kiterjeszthetjük, talán sokkal inkább, mint a finnre.

A nyelvváltozatok, illetőleg a nyelvváltozatok altípusainak vizsgálata során abból indultunk ki, hogy a nyelv nem tekinthető ún. egységes (monolitikus) struktúrának (l. SVEJČER: i. m. 66), ezért a rendszertani sajátságok feltárásakor figyelembe vettük a társadalmi, területi, beszédhelyzetbeli tényezőket is, s ezzel bizonyára sikerült elérnünk, hogy a valóban létező különbségeket ne áldozzuk fel a leírás egyszerűsége kedvéért (vö. A. MARTINET: *A Functional View of Language*. Oxford, 1962. 105—6).

A fenti rendszerezés természetesen kísérlet, amely elsősorban a magyar nyelv sajátságainak elemzésén alapul. Az egyes nyelvek egymástól eltérő nyelvrendszertani, strukturális és nyelvhasználati jellegzetességei másféle felosztást is indokoltta tehetnek.

NYÍRKOS ISTVÁN

Literary language — everyday language — dialects

Surveying the Hungarian researches the author came to the conclusion that the division of the varieties of a language (literary language, everyday language, dialects) has to be based on their linguistic systemic peculiarities, taking into account the sociolinguistic features as well. Thus the main types of the varieties of a language are the literary language, the everyday language and the dialects, within which further written and spoken etc. sub-types can be distinguished.

I. NYÍRKOS

Csűry Bálint és a „Debreceni Cívisszótár”

Csűry Bálint munkásságában és életművében kiemelkedő helyet foglal el a lexikográfia. A „Szamosháti Szótár” (Bp., 1935—36) két kötetének anyagát már az egyetem befejezésétől kezdve gyűjtötte. Bár többen is vállalkoztak hasonló munka elkészítésére (Horváth Endre, Erdélyi Lajos), de végeredményben azok kiadása különböző okok miatt nem valósulhatott meg. Ezért joggal állapította meg SÁGI ISTVÁN: „CSŰRY BÁLINT műve az első olyan népnyelvi szótárunk, amely egy kisebb, nyelvi szempontból egységes terület szókészletét elérhető teljességgel magában foglalja” (MNy. XXXII, 336—7). A szótár anyaga a Szamosháton, de elsősorban Csűry szülőfalujában, Egriben századunk első negyedében beszélt nyelv szókincse. A gyűjtést tárgyi csoportok szerint végezte, mert így a teljességre jobban tudott figyelni, de különös gondot fordított a mindennapi beszélgetésre, és mindezek segítségével tudta összeállítani meglehetősen teljességgel a szókincset, így tehát nemcsak azt, amit tájszónak nevezünk, hanem mindazt, amit e tájon használtak. Ezt azért is érdemes leszögezni, mert ilyen irányú kutatási módszerének legtöbb vonása a tanítványok munkájában is jelentkezett.

De tudjuk, hogy nemcsak ez volt Csűry Bálint egyetlen szótárkiadási vállalkozása. 1934-ben Artturi KANNISTO azzal a javaslattal fordult hozzá, hogy a két évvel korábban meghalt Yrjö Wichmann északi-csángó gyűjtését szótárrá szerkesztve adják ki, ami 1936-ban Helsinkiben meg is jelent (vö. XII. lapon). Ez a megbízás onnan származott, hogy Csűryt, mint a déli-csángó nyelvjárás legjobb ismerőjét tartották számon. 1939-ben azt is írja, hogy készíti a déli-csángó szótárt, mely már a megjelent WICHMANN-szótárt fogja kiegészíteni (MNy. I, 5). Sajnos ez nem készült el, sőt — amint azt fia, Csűry István szóbeli közléséből tudom — annyi más kéziratával együtt a háborús események következtében 1944-ben megsemmisült.

Azt hiszem, hogy e rövid áttekintés is mutatja, hogy Csűry Bálint milyen nagy jelentőséget tulajdonított a tájnyelvi szótárak kérdésének, és amikor Debrecenben egyetemi tanárként arra lehetősége kínálkozott, tanítványait, majd munkatársait is igyekezett bevonni hasonló munkába. Csűrynek ugyanis az volt a többször kifejtett felfogása, hogy egy-egy nyelvjárást úgy lehet igazában megismerni, ha teljes szókincset felmérjük, mégpedig a szavak legfonto-

sabb ragozott alakjaival együtt, és azokat gondosan lejegyzett példamondatokban mutatjuk be.

Egyre többször kifejtette a *szó* és *tárgy* (Wörter und Sachen) egységét, és különös súlyt helyezett a tárgyak és a jelentések nehezen kifürkészhető összefüggéseire. Hangsúlyozta, hogy ezen a téren a nyelvjáráskutatás az etimológiához éppenúgy segítséget tud nyújtani, mint ahogy a néprajznak is hasznos megállapításokkal szolgálhat. Bár ezt munkásságában ilyen határozottan nem írta le, de előadásaiiban gyakran elmondotta, és tanítványainak munkásságából ezt jól ki lehet olvasni.

Azt nem tudom egész pontosan megmondani, hogy a Debrecen-kutatás és azon belül a *Debreceni Cívisszótár* terve mikor bukkant fel, de az 1936—37. tanévben már többször esett szó róla, és mások, de saját magam is ilyen irányú gyűjtéseket kezdtünk végezni. 1938-ban, amikor szeptember 1-től kezdve megalakult a Magyar Néprajzkutató Intézet, ennek célja: „...a rendszeres magyar néprajzkutatás állandóvá tétele s a magyar nyelvtan munkálatainak megindítása”, és a három legfontosabb feladat között a következőt jelölte meg. „Végül harmadik feladatkörünk a debreceni eredeti cívisszótár szókincsének szótári feldolgozása. Ezzel olyan célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen az ősi cívissváros és régesrég művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek néprajzára, népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevéseink lehetnek. Ha azonban kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor pl. a szamosháti szókincsre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni”. (MNy. I, 5).

Debrecen hatása, amit, sajnos, részleteiben ma sem ismerünk, anyagi és szellemi téren hosszú évszázadok alatt megnyilvánult. Már a XVI—XVIII. század között olyan centrum, ahova nagy számmal érkeztek kereskedők, utazók, katonák, vándorló iparosok, akik több-kevesebb új elemet közvetítettek a város kultúrája számára. Érdemes arra is utalni, hogy a görög kereskedők egyik centruma éppen Debrecen, akik mint török alattvalók eleinte főleg balkáni, török, de később nyugati árukat is hoztak. Más kereskedők, mint az többek között SZABÓ T. ATTILA nagyszerű Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárából kiderül, a város híres termékeit Erdélybe is eljuttatták. Debrecenből a Kollégium sok diákja kelt útra különböző külföldi egyetemekre, és új ismereteket hoztak magukkal, melyek nemcsak a szellemiek, hanem az anyagiakat (pl. földművelési eszközök tervét) is érintették. Az itteni céhek szabályzatai messzeföldön mintául szolgáltak, a város vezetősége pedig gondosan ügyelt arra, hogy az ipar és kereskedelem érdekeit minél inkább elősegítse (vö. CSÚRY BALINT: A Debrecen-kutatás feladatai. In: Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára. Debrecen, 1939. BALASSA IVÁN: Debrecen hatása a Tiszántúl falusi műveltségé-

re. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. IV. Szolnok, 1979).*

A Debreceni Cívisszótár terve éppen jellegét és feladatait tekintve, néhány ponton különbözött a Szamosháti Szótártól. Így elsősorban abban, hogy az élőnyelv mellett jelentős mennyiségű történeti anyagot is tartalmazott volna. Az egyes részfeladatok megjelölésekor ezt Csűry mindig nyomatékosan hangsúlyozta. Így többször is leszögezte: „A gyűjtők nemcsak az élő cívisszavakat jegyzik fel, hanem felkutatják a levéltárakban a régi okiratokat, a céhek iratait és jegyzőkönyveit is. Belőlük egész sereg kihalt debreceni szót és fogalmat ásnak ki és jegyeznek fel a nagy cívisszótár számára. A debreceni cívisszótár nemcsak a ma élő szavakat fogja tartalmazni, hanem a régi iratoktól megőrzött műveltségszavakat és fogalmakat is felöleli” (Debrecen sz. kir. város és Hajdu vármegye. Szerk.: CSOBÁN ENDRE. Bp., 1940. 180).

A gyakorlatban mindez úgy jelentkezett, hogy jómagam már másodfél-éves koromban 1937. tavaszán Csűry tanácsára felkerestem a Városi Levéltárt, a Déri Múzeumot, de az igazság az, hogy megfelelő történeti, levéltári, múzeológiai ismeretek hiányában nem, vagy rendkívül nehezen boldogultam. Munkámat még az is nehezítette, hogy a földművelés szakszókincsét, illetve a régi debreceni társalgási nyelvet kellett kutatnom, melynek egyrészt határait egy kezdő és járatlan kutató nemigen tudta meghúzni, másrészt az ilyen jellegű szavak a levéltári feljegyzésekben — mint arról az azóta eltelt több mint négy évtized alatt nagyon sokszor meggyőződhettem — rendkívül szétszórva fordulnak elő. Magam nem is ezzel kezdtem, hanem a *Protocollum Appropriationum* című kéziratos könyvvel (ezt adták ugyanis a levéltárban a kezembe), mely a XVIII. század legvégéről és a XIX. század elejéről az elveszett, elbitangolt, ellopott jószágokat írja le, mindenütt megjegyezve azok színét. Ennek nagyon megörültem, mert ekkor jelent meg BARTHA KATALIN: *Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről* (Debrecen, 1937) kiváló munkája, mely engem arra lelkesített, hogy valami hasonlót készítsék Debrecennel kapcsolatban. Ennek egyes szócéduláit később — úgy emlékszem — átadtam ugyan a Debreceni Cívisszótárnak, de magam Csűry tanácsára, csakhamar a földművelés és annak szókincsének kutatására adtam fejemet, négy évtizeden át meg is maradtam e kiapadhatatlan témakörben.

Viszonylag könnyebb volt azoknak a helyzete, akik egy jól körülhatárolt foglalkozási ág, pl. tímár, csizmadia, szabó, pipás, szíjgyártó stb. munkájának leírását és történeti szókincsének összegyűjtését tűzték ki feladatul. Ezeknek céhiratait ugyanis a levéltár, illetve a legtöbb esetben akkor még a Déri Múzeum, a céhládákban együttőrizte. Így azok áttekintése könnyebben indulhatott, és bizonyos általános ismereteket szerezve, már más levéltári forrásokat is be tudtak a kutatók vonni. Ezzel magyarázható, hogy elsősorban a jellegzetes debreceni iparágak kidolgozása indult meg, de például az állattartás szókincsének összegyűjtésére nem vállalkozott senki.

Csúry azonban nemcsak tanítványait kívánta ebbe a nagyszabású munkába bevonni, hanem e terület kiemelkedő debreceni kutatóit is. Így elsősorban N. Bartha Károlyt (1886—1956), tanszékének magántanárát, akinek munkáit többször megemlítette előadásában és beszámolóiban is. Így főleg az alábbiakat: A debreceni fésűsmesterség. Debrecen, 1929; A debreceni gubacsapó céh. Debrecen, 1939. Egy alkalommal 1938-ban elküldött Zoltai Lajoshoz (1861—1939), mint aki legjobban ismerte Debrecen történetét, művelődéstörténetét, hogy tapogatózzam az együttműködés lehetőségéről. A Görbe utcán lévő lakásán, mely azóta megszűnt, nagyon szívesen fogadott Zoltai, sőt egy munkáját még dedikálva kaptam meg, és készen mutatkozott a Cívisszótár segítésére, melyre azonban betegsége, majd halála miatt nem kerülhetett sor. Balogh Istvánnal kiépülő kapcsolatot jelzi, hogy egy a Debreceni Varga Céhre vonatkozó adatközlése a Magyar Néprajzban megjelent (II, 262—9). E néhány példa is mutatja, hogy Csúry a Debreceni Cívisszótárt sokkal szélesebb bázison kívánta megvalósítani, mint az egyetem Néprajzkutató Intézete. Ma azonban visszatekintve a vállalkozásra úgy látom, hogy elvi kérdései, különösen a történeti anyaggal való kiszélesítése nem nyugodtak eléggé kidolgozott alapon, idő pedig — Csúry korai halála miatt — nem volt arra, hogy a kérdések tisztázódjanak.

Egy másik tisztázatlan kérdéscsoportra BÁRCZI GÉZA mutatott rá (A városi néprajz kérdéséhez. MNy. III, 81). A vallások szerinti különbözőség, nyelvjárásban mutatkozó eltéréseket elemezte, és utalt arra a tényre, hogy 1930-ban az összes lakosság 51,5%-a nem Debrecenben született. Ezek kétségtelenül színezték, és esetleg változtatták is Debrecen korábban sem mindig feltétlenül egységes nyelvjárását. „Bár Debrecen nyelvére vonatkozólag a részlettanulmányok nem hiányoznak — írja BÁRCZI — és a készülő cívisszótár szóadatai is állandóan szaporodnak, ebből a szempontból megfelelő vizsgálat még nem történt. Hogy azonban itt is alkalmasint vannak különbségek, azt az utcán, villamoson hallott eltérő kiejtések valószínűvé teszik, s alkalmasint ez a magyarázata Lükő G. kifogásainak, melyeket BALASSA IVÁN, A debreceni cívisszótár földművelésének munkamenete és műszókincse c. művének hangtani megfigyelései ellen tett (Déri Múzeum Évkönyve 1939—40. 157), ha ugyan azok a megfigyelések, amelyekre Lükő támaszkodik, helyesek és megbízhatók.”

BÁRCZI itt bizonytalanságot és tisztázatlanságot érzett, de gondolatmenetét tovább lehet folytatni. Itt elsősorban a felelősséget nekünk kell vállalnunk, akik ebben a nagy munkában részt vettünk. Először is nekünk még hangrögzítő felszerelés nem állott rendelkezésünkre, a visszakérdezés, az ismétlés pedig a lejegyzendő szöveg értékét nagymértékben rontotta. Így rendszerint gyengécske hangtani ismeretekkel, csekély gyakorlattal jegyeztünk le. A másik oldalon pedig Csúry mindenki által tisztelt nagy tudása állt. Az általa vezetett lejegyzési gyakorlatokon elsősorban szamosháti, csángó és csak kisebb részben tiszántúli mondatokra került sor. A példa mindenképpen Szamoshát volt.

Így aztán annak hangtani sajátosságait sok esetben beleéreztek más, így a debreceni nyelvjárás esetében is. Jellemző erre az *ou*, illetve az *au* diftongus, melyet egyaránt meg lehetett akkor Debrecenben találni, de mi mindig és csökönyösen *ou*-t írtunk le. Így az Oláh Gáborra hivatkozó Lükő Gábornak sok esetben igaza lehetett. Történt ez annak ellenére, hogy Csűry Bálint mindenféle sematikus lejegyzésnek ellensége volt, hiszen megállapította, hogy „A nem híven feljegyzett szöveg nyelvtudományi célokra nem használható” (Módsz. 37).

Ezért lényegében igazat kell adni IMRE SAMU alábbi megállapításának: „Az már teljes mértékben érthető — ha nem is szolgál minden tekintetben mentségül —, hogy ezt a sematikus feljegyzési módszert az első években maradéktalanul átvették Csűry tanítványai is. Érthető, hisz többen közülük mint egész fiatal egyetemi hallgatók, megfelelő elméleti tudás, gyakorlati tapasztalat nélkül kapcsolódtak be a gyűjtő munkába, s rajongó tisztelettel szívták magukba mesterük tanításait, módszerbeli gyakorlatát. Azok is, akik a nyelvjárás-kutatáshoz Csűry halála után is hűek maradtak, ennek a sematikus feljegyzési módszernek béklyóiból csak nehezen, csak eléggé lassan, elméleti tudásuk és gyakorlati tapasztalataik gyarapodásával tudtak csak kiszabadulni, ki előbb, ki később” (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 15).

Az utolsó mondat arra is utal, hogy olyan gyermekbetegségekről volt itt szó, melyet a Debreceni Cívisszótár munkálatai előbb vagy utóbb levetkeztek volna, ha az előkészítő munka nem maradt volna teljesen abba. Így inkább azt nézzük meg, hogy mi is készült el ebből a torzóban maradt nagy vállalkozásból.

Abból a 8—10 témakörből, melyet a hallgatók feldolgoztak, végeredményben három doktori disszertáció jelent meg, és tulajdonképpen ezek azok a mindenki által hozzáférhető tanúk, melyek a Debreceni Cívisszótár előkészületeiről vallanak. Az első PETŐ JÓZSEF: A debreceni tímárok céh- és mesterségzavai. Debrecen, 1938. Széles körű és alapos levéltári és helyszíni kutatás eredménye, sok munkamódszert elsőnek írt le, és szavait megbízhatóan rögzítette. Ezt a munkát két év múlva az általam írt disszertáció követte, sok mindent hasznosítva az előd módszertani eredményeiből. Hadd álljanak itt ezzel kapcsolatban CSÚRY ÉRTÉKELŐ sorai, melyet én mindenképpen túlzónak tartok, visszatekintve nagyon is szerény munkámra, de idézni már csak azért is érdemes, mert ez az összefoglalás egyik utolsó munkája volt: »Éppen most jelent meg Balassa Iván alapos szókincstanulmánya: „A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse.” Benne párezerre tehető cíviszótát gyűjtött össze és magyarázott a legmodernebb módszerességgel. Tanulmányában bemutatja a gazdasági eszközök pontos rajzait, a munkamenet legjellemzőbb mozzanatairól fényképeket közöl» (Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. Szerk: CSOBÁN ENDRE. Bp., 1940. 180). A harmadik tanulmány ugyancsak két év múlva jelent meg VÁMOSI NÁNDOR: A debreceni csizmadiák céh- és műszavai. Debrecen, 1942. Erről a kiváló munkáról hadd idézzem véleményemet, amit

ezelőtt csaknem négy évtizeddel írtam: »A munka pontos fonetikai feljegyzése és lelkiismeretes gyűjtésen alapuló anyaga biztosít bennünket arról, hogy a debreceni Magyar Népryelvkutató Intézet ismét jelentős lépéssel haladt azon az úton, amely a „Debreceni Cívisszótár” megvalósulásához vezet.« (MNny. IV, 461).

Nem lenne azonban teljes a kép, ha nem sorolnám fel azokat a szakdolgozatokat, pályamunkákat, melyek kéziratban maradtak, hiszen ezeket nemcsak nagy lelkesedéssel készítették szerzőik, de nem egy esetben értékük meghaladta azokat a szerencséseket, melyek napvilágot láthattak. A teljesség igénye nélkül hadd említsek néhány olyan dolgot, melynek anyaga belekerült volna a Debreceni Cívisszótár köteteibe. Elsősorban ESZIK MIHÁLY dolgozatait kell említenem, aki a pipakészítők és a hentesek munkamenetét és műszókincsét dolgozta fel, és az egyik legtermékenyebb és sokat tudó Csűry-tanítványnak számított. „PELSŐCZY ZOLTÁN a debreceni szíjgyártómesterség, BAGDY LÁSZLÓ a debreceni szappanosok és gyertyamártók, DEBRECZENY GIZELLA a debreceni szabók mesterségi szókincsével, annak néprajzi vonatkozásaival, továbbá a mesterségek régi céhtörténetével foglalkozott” (MNny. III, 415). Számos olyan dolgotra is emlékszem, mely csak a szemináriumi fokot érte el, de értékes adatokat tartalmazott. VÉGH JÓZSEF, aki tevékeny részt vett a nagy munka irányításában a középiskolai népryelvi és néprajzi gyűjtésekben is figyelembe vette a Cívisszótár kérdéseit, és az így keletkezett dolgozatok is gazdagították annak szaporodó anyagát. Elegendő, ha ezek közül megemlítem KOCSÁR LÁSZLÓ: A debreceni hentesmesterség (In: Táj- és népkutatás a középiskolában. Szerk.: VÉGH JÓZSEF. Debrecen, 1942. 100—19) című dolgozatát, mely értékes megállapításokat tartalmaz a debreceni köznyelvre és nyelvjárásra vonatkozóan.

A néhány év alatt felerősödött és jelentős eredményeket felmutató vállalkozás azonban mégsem valósult meg. Ennek oka elsősorban Csűry Bálint korai halála és az, hogy az utódok máshova tették a kutatás súlypontját. Mindehhez még a háború és a nehéz gazdasági évek következtek, ami egyúttal a Csűry-tanítványok szétszóródását is eredményezte. Ezért a Debreceni Cívisszótár nagyszabású terve teljesen lekerült a napirendről. Így az első és egyetlen városi szótár nem is Debrecenben, hanem Szegeden valósult meg, nem kollektív, hanem egyéni munka eredményeképpen. BÁLINT SÁNDOR: Szegedi Szótár 1—2. Budapest, 1957. Csűry útmutatásait sok vonatkozásban figyelembevette, sőt munkájában a soha meg nem valósult Debreceni Cívisszótár általa ismert példája is ösztönzően hatott. Mi pedig, akik ebben a munkában részt vettünk, tartozunk annnyival, hogy a vállalkozás körülményeit a tudománytörténet számára megörökítsük.

BALASSA IVÁN

Балинт Чюри и Дебреценский словарь «Цивиш»

В наследи Балинта Чюри важное место занимает лексикология. Для Самошхатского словаря, изданного в 1935—36 гг., он начал собирать материалы уже по окончании университета. Вместе с Артуру Каннисто он составил словарь по диалектическим материалам северных чанго, собранным Ирве Вихманом, и подготовил его к печати (словарь был издан в Хельсинки, в 1936 году).

В Дебреценском университете Балинт Чюри считал одной из самых важных задач словарную обработку лексики дебреценского оригинального цивишского языка. В словарь должны были войти не только живые цивишские слова, но планировалось и собирание исторического, архивного материала. В собирательную работу он вовлек своих учеников, коллег, и собирался привлечь также других дебреценских исследователей. В ходе этой работы были написаны дипломные, докторские диссертации и самостоятельные статьи, исследования. К сожалению, из-за ранней смерти Балинта Чюри, а также распада коллектива учеников и коллег в трудные годы второй мировой войны это прекрасное начинание не могло продолжаться и осуществиться.

И. БАЛАШША

A kóbori tájszavak rendszere

I. 1. Az itt elemzésre kerülő mintegy 1000 (pontosan 964) tájszó körülbelül egyharmada annak az anyagnak, amelyet 1974 és 1975 nyarán gyűjtöttem Kóboron az RMTsz. kérdőívvel, passzív megfigyeléssel és magnetofon segítségével. Feladatomnak most elsősorban a tájszóanyag leíró szempontú, tipológiai rendszerezését és nem szótárszerű feldolgozását tekintem. A rendszerezésben érvényesített szempontok kialakításában persze nemcsak ez a körülbelül ezer tájszót felölelő nyelvi anyag szolgált alapul, hanem azok a tanulások is, amelyek az egész kóbori, illetve az eddig összegyűlt halmágyi és szakadáti adatok ismeretében bennem megfogalmazódtak. Ezzel magyarázható, hogy a különféle tájszótípusok kialakításában mindig általánosabb érvényű, tágabb kategóriákból indulok ki, és az egyes alcsoportok elhatárolásában ezeket lépcsőzetesen finomítom. Az elemzés módszere összehasonlító-tipológiai, szemlélete — mint említettem — szinkronikus, tehát leíró jellegű. Összehasonlító, mert az egyes típusok körülhatárolásában a tájszókat az irodalmi nyelvi szókincshez viszonyítom (az ÉrtSz.-ban foglaltakhoz), tipológiai, mert az egyes konkrét tájszavakban megnyilvánuló nyelvi (hang-, alak- és jelentéstani) sajátosságokat egy-egy közös összefoglaló, általános érvényű csoportba rendezem. Emellett a statisztikai módszert is igyekszem alkalmazni, ugyanis ennek segítségével ragadhatók meg azok a belső lexikológiai sajátosságok, amelyek az egyes jelenségek, jelenségcsoportok helyi értékét meghatározzák, illetve a köztük levő viszonyokat számszerűen is kifejezik.

I. 2. Az elemzett tájszóállomány 964 adatot ölel fel. Szófaji megoszlásukat az alábbi táblázat mutatja:

Szófaj	Egyszerű szó		Összetett szó		Összesen	
	adat	%	adat	%	adat	%
Tárgyas ige	103	16,19	60	18,29	163	16,90
Tárgyatlan ige	83	13,05	54	16,46	137	14,21
Főnév	359	56,44	197	60,06	556	57,67
Melléknév	49	7,70	10	3,04	59	6,12
Főnév és melléknév	26	4,08	7	2,13	33	3,42
Melléknévi igenév	2	0,31	—	—	2	0,20

Határozószó	12	1,88	—	—	12	1,24
Kötőszó	1	0,15	—	—	1	0,10
Indulatszó	1	0,15	—	—	1	0,10
Összesen	636	65,97	328	34,02	964	99,99

Az egyszerű szavak közül 299 abszolút tő — 47,01%,
337 relatív tő — 52,98%;
az összetett szavak közül 160 abszolút tő — 48,78%,
168 relatív tő — 51,21%.

Ez alkalommal csak a közszókat elemzem. Gyűjteményemben ugyanis szerepelnek még a különféle frazeológiai egységek (szólások, közmondások) és tulajdonnevek is (személy-, állat- és földrajzinevek) — ez utóbbiak készülő tájszótáram függelékében kapnak majd helyet.

II. A tájszókincsnek irodalmi nyelvi szókincshez való hasonlítását azért tartom célszerűnek, mert így a három település (Halmágy, Kóbor és Szakadát) tájszavait, miután egy közös alaphoz mértem, egymással is azonos szempontok alapján viszonyítom őket, de ezen túlmenően: az összes hasonló módszerrel készülő tájszóelemző-feldolgozó tanulmányok eredményei is jól összemérhetők lennének. E módszerrel a DEMétől kidolgozott, hangtani monográfiák összeállítására vonatkozó követelményei (NyjKérd. 13—30) alapján alkalmaztam a magam területén. Ilyen eljárással anyagomban a tájszóknek két nagy csoportja különíthető el:

A) A mai magyar irodalmi nyelv szótáraiban (ÉrtSz., ÉKSz.) foglalt szavakkal csak részben egyező, illetve eltérő tájszók (a feldolgozás során a találomra kiválasztott ezerből 36 minden szempontból azonosnak mutatkozott, ezért jutottam a 964-es számhoz).

B) A második csoportba azokat a tájszókat soroltam, amelyek hiányoznak az említett szótárakból.

Ezzel az eljárással és a statisztikai fölméréssel a következő eredményhez jutottam: a 964 tájszó közül 139 (14,41%) hiányzik az irodalmi nyelv szótározott szavainak állományából, 825 (85,58%) pedig csak részben tér el tőle.

A) A részbeni eltérést mutató tájszók az alábbi típusokba rendezhetők:

1. Formai eltérés: a) hangalakai, b) hangalakai és alaktani.

2. Tartalmi eltérés: az irodalmi nyelvi hangalakhoz helyi, táji jelentés társul.

3. Stilisztikai (nyelvi szintbeli) eltérések, melyek az ÉrtSz. alapján így minősíthetők: a) táji, b) népnyelvi, c) régies, d) bizalmas, e) műszaki, f) ritka, g) gyermeknyelvi.

Az első, A)-val jelzett kategória alcsoportjai borotvaélesen nem különíthetők el egymástól. Bizonyos tájszavak több esetben pusztán szubjektív szem-

pontoknak engedelmeskedve kerülhettek be egyik-másik főtípusba. Az ilyen, több sajátságot is tartalmazó szavakra — ott, ahol észrevettem — külön is felhívom a figyelmet.

III. A/1. Lássuk először az *A)* 1. *a)* típust, a *hangalaki tájszavakat!* Hogy az irodalmi nyelvi hangalaktól eltérő tájszavak közül melyek, és milyen szempontok alapján minősíthetők alak szerinti tájszavaknak, a tekintetben a szakirodalomban SZINNYEI óta (MTsz. Bevezető) két szélsőséges felfogás alakult ki: *a)* nem minősíthetők alak szerinti tájszavaknak azok a nyelvjárási szók, amelyek az illető nyelvjáráásra jellemző, tendenciaszerű hangsajátságokat mutatnak (például az *ö-ző* szavak a déli nyelvjárásban, az *í-zők* az északkeletiben, az *a-zók* a mezőségiben stb.), de bennük olyan szórványos hangtani sajátosságok tükröződnek, amelyek az irodalmi nyelvi alaktól elhatárolják őket. (Ezekre részletezően és e felfogás szakirodalmát I. P. HÍDVÉGI ANDREA: BÁRCZI-Eml. 244—8); *b)* ezzel szemben újabban BALOGH LAJOS (A tájszó fogalma. NytÉrt. 70. sz. 70—4) azt a kívánalmát fogalmazta meg, hogy az alak szerinti tájszók kategóriájába minden olyan nyelvjárási szót vegyünk föl, amely az irodalmi nyelvi hangállapothoz viszonyítva bármilyen jellegű eltérést mutat. Magam gyakorlati okokból ez utóbbi felfogást tartom célszerűnek. Három kutatópontom nyelvjárásának hangtani arculata eléggé elüt egymástól, közös vonás ugyanis csak egy van bennük: mindhárom a székely nyelvjárás 15 tagú fonémarendszerű, tehát *ë-ző* típusába tartozik, de a nyelvjárási — irodalmi nyelvi magán- és mássalhangzó-fonémaváltokozások jellege és erősségi foka is más-más mindhárom faluban. Ezért úgy vélem, hogy az *ë/e* váltakozáson kívül minden olyan fonémaváltokozást és más természetű hangtani sajátosságot figyelembe veszek, amely az irodalmi állapottól eltérő alakot eredményezett. Így a magánhangzó-rendszerben az alábbi típusokat:

1. Nyelvjárási palatális hangrendű magánhangzó váltakozik irodalmi nyelvi veláris hangrendű magánhangzóval: **i/u:** *curikkòl, csiklik*; **ö/a:** *döröszöl*; **ë/a:** *gëlégonya*; **ë/o:** *këcëg, rëstál*; **ö/o:** *csördögél*; **ü/u:** *hüppenő*; **e/a:** *e*, ez — 19 adat, 10,21%.

2. Nyelvjárási veláris hangrendű magánhangzó váltakozik irodalmi nyelvi palatális hangrendű magánhangzóval: **a/í:** *szakaszt*; **ó/í:** *sikót*; **o/e:** *sohogy*; **o/ö:** *gombojag* 'gömbölyeg' — 4 adat, 2,15%.

3. Nyelvjárási nyíltabb magánhangzó váltakozik irodalmi nyelvi zártabbal: **ö/ü:** *röcskös*; **ë/í:** *csënál, pëtyërëg*; **e/é:** *ösveny, tehen, véce*; **a/o:** *bambóc, hargas*; **o/u:** *mozsikál*; **á/u:** *szomorán* — 10 adat, 5,37%.

4. Nyelvjárási zártabb magánhangzó áll irodalmi nyelvi nyíltabb helyén: **u/a:** *kukukk*; **a/á:** *gáng*; **o/a:** *kalonygya, kotáng, kon, sorok, szotyor, topló, zuzmorás*; **ü/ö:** *csükkött, gübe, csű, cüvek, gyükér, gyünygy, küszürű, lüvöldöz, viüdör*; **u/o:** *bugja, bukor, csubban, csukor, dungó, nyugutt*; **í/é:** *bír, csíp, dílkor, gyír, lípcső, kíve, tenyír, víkony, vízna, víső* — 45 adat, 24,19%.

5. Nyelvjárási hosszú magánhangzó váltakozik irodalmi nyelvi röviddel: **i/i:** *fírhang, íge*; **ó/o:** *klózet*; **ő/ö:** *rőkönödött*; **ú/u:** *jú, szulák, szúszek*; **ű/ü:** *rűgyez* — 8 adat, 3,30%.

6. Nyelvjárási rövid hang áll irodalmi hosszúval szemben: **u/ú:** *kurál* — 1 adat, 0,53%.

7. Nyelvjárási labiális magánhangzó váltakozik irodalmi nyelvi illabiálisal: **ő/e-ë:** *bicög, billög, cinöge, csicsörög, éneköl, héhöl, kövecsös, lühög, szögdecső, veröm, viccöl*; **ő/e:** *höngörödik, lepödő, önyv*; **ő/e:** *nöz*; **ő/i:** *öröz*; **ű/e:** *hetüs*; **ű/i:** *szűv*; **ü/i:** *büllög, küssebb, üdő*; **ü/i:** *csűgör* 'csiger' — 30 adat, 16,12%.

8. Nyelvjárási illabiális hang áll irodalmi nyelvi labiális helyén: **ë/ö:** *dërög, dëngël, frëccsent, zërög*; **e/ő:** *temett* — 8 adat, 4,30%.

9. Nyelvjárási fonématöbblet irodalmi nyelvi hiánnyal szemben: **ë/ø:** *pëlë, përvëkël*; **o/ø:** *dorót, halóvány*; **i/ø:** *csutika* — 5 adat, 2,68%.

10. Nyelvjárási szinten fonémahiány az irodalmi nyelvvel szemben: **ø/a:** *pockos* 'pocakos' — 1 adat, 0,53%.

11. Nyelvjárási fonémacsoport értékű (polifonémikus) hang váltakozik irodalmi nyelvi hangcsoporttal: **ó/ol:** *fótoz, gyócs, hód, ócsón, ótó, póc*; **ó/ul:** *kócs*; **á/ál:** *ádomás, páca*; **ő/öl:** *lövődöz*; **é/ej:** *pendé*; **é/éj:** *gané*; **í/ir:** *vírad* — 14 adat, 7,52%.

12. Az eddigi példákban csak egy-egy megfelelés fordult elő, ezek viszonylag közel állottak az irodalmi nyelvi hangalakhoz. A most felsorolásra kerülő szavakban több, rendszerint kétféle fonémamegfelelés figyelhető meg, ezért ezek hangteste valamivel távolabb áll a megfelelő irodalmi nyelvi szóétől: **bëzget** 'bizgat' **ë/i** és **e/a**; **borozda** 'barázda' **o/a** és **o/á**; **cüveköl** 'cövekel' — **ü/ö** és **ö/e**; **csípöl** 'csépel' — **í/é** és **ö/e**; **igyenös** 'egyenés' — **i/e** és **ö/e**; **fészí** 'fejsze' — **é/ej** és **i/e**; **fëli** 'föle' — **ë/ö** és **í/é**; **héhölis** 'héhelés' — **ö/e** és **í/é**; **istarang** 'istráng' — **a/ø** és **a/á**; **kotoja** 'katulya' — **o/a** és **o/u**; **lütü** 'lejtő' — **ű/ej** és **ü/ő**; **nóvembör** — **ó/o** és **ö/e**; **píntök** 'péntek' — **í/é** és **ö/e**; **sëtít** 'sötét' — **ë/ö** és **í/é**; **tulu** 'toll' — **u/ol** és **u/ø**; **zöccsig** 'zöldség' — **ö/öl** és **í/é**; **zsümbös** 'zsémbes' — **ü/é** és **ö/e** — 41 adat, 22,04%.

E csak magánhangzó megfeleléseket tartalmazó típusok gyakoriságuk csökkenő sorrendjében így követik egymást: 4, 14, 7, 1, 11, 3, 5 és 8, 9, 2, 6 és 10. E csak magánhangzó-váltakozást tartalmazó csoport a hangalaki tájzavaknak kereken 60,00%-át teszik ki: 284-ből 186.

A mássalhangzó-rendszerükben eltérő tájzavak az alábbi sajátosságokat tükrözik:

1. Képzésmód (olykor az uvula működése) tekintetében eltérő sajátosságok: **k/j:** *póka*; **cs/ty:** *varcsog*; **k/h:** *riktol*; **r/l:** *szonytyorodott*; **c/sz:** *kopac*; **j/l:** *tajiga*; **f/k:** *nyiforog*; **jj/ll:** *mejje*; **ny/j:** *bornyú* — 11 adat, 16,41%.

2. Képzéshely tekintetében mutatkozó eltérések: **d/b:** *hödörög*; **s/sz:** *suster*; **n/m:** *penzli*; **m/n:** *me* 'ne(sze)!'; **ny/n:** *hónyaj*; **n/ny:** *ártán* — 7 adat, 10,44%.

3. Zöngés-zöngétlen, illetve zöngétlen-zöngés fonéma fölcserélődése: **g/k**: *bütyög, gelegógya*; **t/d**: *toppant* 'dobbant'; **s/zs**: *salukáter* — 4 adat, 5,97%.

4. Időtartamcsere: nyelvjárási hosszú mássalhangzó irodalmi nyelvi rövid helyén: **mm/m**: *csimmasz, hammu, simma*; **zz/z**: *hízzó*; **pp/p**: *köppenye*; **kk/k**: *csikkó, csikkózó*; **rr/r**: *görrög* — 11 adat, 16,41%.

5. Nyelvjárási fonématöbblet: **t/θ**: *tulipánt, strófol*; **n/θ**: *áncsorog* — 4 adat, 5,97%.

6. Nyelvjárási fonémahiány: **ø/v**: *biaj*; **ø/r**: *básony, házsátos*; **ø/h**: *pókáló, ümmög*; **ø/rt**: *me* 'mert'; **ø/l**: *kiátoz*; **ø/s**: *picc* — 15 adat, 22,38%.

7. Hasonulás és elhasonulás: **zsz/rzs**: *mozzsál, tozzsa*; **rr/rl**: *parrag*; **ss/rs**: *bossó, kossó*; **zz/rz**: *bozzos*; **rj/rr**: *virjad* — 6 adat, 8,95%.

8. Hangcsere: **zd/dz**: *bozda*; **kcs/csk**: *farikcsál* — 2 adat, 2,98%.

9. Hangátvetés: *kalán, csög* 'göcs', *tortyos* 'trottyos', *bortóján* 'bojtorján' — 5 adat, 7,46%.

10. Két szóban több fonémaváltozkodás van: *kaszaj*: **sz/z, j/l**; *csónyakászik* 'csónakázik': **ny/n, sz/z** — 2 adat, 2,98%.

A csak mássalhangzóváltakozást tartalmazó alaki tájszavak száma 67, ez e csoport 21,61%-a.

A hangalaki tájszavak csoportjában végül azokból sorolok föl néhányat, amelyekben magán- és mássalhangzó-fonémaváltozkodás egyaránt előfordul: *céllér*: **c/z, é/e**; *cóp*: **ó/o, p/pf**; *csijány*: **i/a, j/l, ny/n**; *csüllő*: **ü/ö, ll/rl**; *fűheny*: **ü/ö, h/v, e/é**; *görincs*: **i/ő, cs/gy**; *héjöl*: **j/h, ő/e**; *üzze* 'íze': **ü/í, zz/z**; *kufer*: **u/o, t/ff**; *küjjel*: **ü/í, jj/v**; *likasztó*: **l/j(ly), i/u**; *magoss*: **o/a, ss/s**; *manna*: **a/á, nn/ln**; *mij* 'méh': **í/é, j/ø-h**; *nyőstény*: **ny/n, í/é**; *parkét* 'parget' **k/g, é/e**; *pétészajm* 'petrezselyem': **ø/r, ő/e**; *poronyós*: **ø/h, o/a**; *ráspar*: **a/o, r/ly(j)**; *rókony*: **ó/o, ny/n**; *solló*: **o/a, ll/rl**; *sümöles*: **s/sz, ü/e**; *szíjje*: **í/é, jj/l**; *tolló*: **o/a, ll/rl**; *térgepöl*: **gy/d, ő/e**; *tík*: **t/ty, í/ú**; *vetőrlő*: **ő/é, rl/ll** — 31 adat, a hangalaki tájszavak 18,38%-a.

A hangalaki tájszavaknak tehát három alcsoportját különítettem el: az irodalmi nyelvi hangállapottól való eltérésük mértékében első helyen *a*) a csak magánhangzó-változkodást tartalmazó tájszók állanak: 284-ből 186 (60,00%); *b*) második helyen a csak mássalhangzó váltakozást mutató tájszavak következnek: 67 adat (21,61%) és végül *c*) azok a tájszók zárják a sort, amelyekben mind magán-, mind mássalhangzó fonéma-megfelelés van: 31 adat (18,38%).

Gyakoriságukat tekintve a hangalaki tájszavak csoportja a legmagasabb arányú: az elemzett adatok 44,65%-a. Ez az eredmény azt az ismert tételt igazolja, hogy nyelvjárásaink elsősorban hangtani arculatukban — és ezen belül is magánhangzó-rendszerükben — térnek el az irodalmi nyelvtől.

Hangalaki és alaktani jellegű tájszók. Külön típus tagjaiként vettem számba azokat a nyelvjárási szavakat, amelyekben a formai eltérés a tö- és a képzőelemnek az irodalmi nyelvben ismeretlen kapcsolódásából adódik. Ezek sem hangalakjuk, sem pedig jelentéstartalmuk tekintetében nem térnek el oly mér-

tékben a hasonló irodalmi szavaktól, hogy őket akár a pusztán hangalaki vagy, akár a jelentés szerinti tájszók kategóriájába sorolhatnók. Ebben a csoportban 33 szó kapott helyet. Legnépesebb alcsoportjuk az, amelyben:

a) az irodalmi nyelvi abszolút tőhöz irodalmi nyelvi képző járul: *bakoz* 'párosodik a kutya', *bikáztat* 'fedeztet (tehenet)', *botikó* 1. 'botocska', 2. 'a káka kivastagodó vége', *botóka* 'hosszúnyelű nagy fakalapács', *erdől* 'fát hoz haza az erdőről', *hadarász* '(menés közben) kezét lóbál', *kombányol* 'kombájnnal arat', *kanyaros* 'kanyargós (út)', *siklós* 'csúszós', *szédégél* 'szedeget', *szövevény* 'háziszóttas', *varróné* 'varrónő' — 18 adat, 54,54%;

b) az irodalmi nyelvi relatív tőhöz főlös irodalmi nyelvi képző társul: *balogos* 'balkezes', *bámulkodik* 'báméskodik', *bárányozik* 'ellik (a juh)', *döföldik* 'döföl (állat)', *facsarog* 'összevissza megy (a szekér)', *kergetegés* 'kerge (juh)', *mászkolódik* 'máskál (a fára)', *pislóztat* 'pislákol (a tűz)', *vonító* 'szénvonó' — 10 adat, 30,30%.

c) Népnyelvi abszolút tőhöz irodalmi nyelvi képző kapcsolódik: *bandítás* 'tag a fúvós zenekarban' — 1 adat, 3,03%.

d) Irodalmi nyelvi relatív tőbe irodalmi nyelvi képző ékelődik be: *értetlen* 'nehéz felfogású, bugyuta', *tátoktató* 'oroszlánszáj, tátogató' — 2 adat, 6,06%.

e) Irodalmi nyelvi passzív tövet ugyancsak irodalmi nyelvi képző követ: *kopol* 'üt, ver' — 1 adat, 3,03%.

f) Irodalmi passzív tőhöz népnyelvi képző társul: *hasogal* 'hasogat' — 1 adat, 3,03%.

Ez a 33 adatot tartalmazó típus az elemzett tájszók 5,18%-át teszi ki. Benne legnagyobb súllyal az a) és a b) jelzetű alcsoport szerepel, a többi csak egy-egy előfordulással van képviselve. Ebben a típusban olyan tájszavak is helyet kaptak, amelyek több-kevesebb biztonsággal például a következő — tartalmi, jelentésbeli eltérést mutató — típusba is besorolhatók lennének (például *kopol*), de létjogosultságuk — számomra — itt inkább indokoltnak tűnik.

A/2. Következő nagy típusa tájszavainknak az, amelyekben az irodalmi nyelvhez viszonyítva tartalmi, jelentésbeli eltérések tapasztalhatók. Az ilyen jellegű összehasonlítás során két nagy alcsoport különült el: a) pusztán a jelentéstartalomból adódó eltérés, ezen belül: aa) részleges különbség, ab) olyan tájszók, amelyeknek az irodalmi nyelvvel egyező hangalakjához más — ebből a nyelvváltozathoz hiányzó — jelentés társul; b) a tartalmi eltérés formaival társul: ba) különbség mutatkozik a képzőhasználatban, bb) bizonyos összetett tájszavak jelentése eltér, vagy éppen hiányzik az irodalmi nyelvből.

Az első, aa) alcsoportban ilyen tájszavak fordulnak elő: *bokréta* 'virágkoszorú', amit a 10—11 éves kisfiúk pünkösdkor a hasonló korú kislányok kapujára tűrnek'; *doromb* 'hosszú fűzfásip', *dög* 'lusta ember', *fog* 'a vetőszeg (szövőszék-alkatrész) négy ágának egyike', *kanapé* 'kihúzó ág', *kemence*

'nyári konyha', *mokány* 'nagy termetű, akaratos természetű ember vagy ló', *pajta* 'tyúkketrec', *pánt* 'nadrágtartó', *pehej* 'pihetoll', *prés* 'szalmát kocka-alakúra alakító prés', *ruva* 'fejkendő' — 12 adat,

ab) *bárka* 'malteresláda', *bibircsó* 'a sertés veséjét körülfogó csipkés háj', *bolond* 'verőborda (szövőszék-alkatrész)', *csontk* '(virág) csokor', *csuka* 'zölden maradt fücsomó a száradó szénában', *csúnya* 'kukoricacsutka', *ereje* (szragos fn.) 'a munka nagyja', *fickó* 'másodbor', *filkó* 'lennvaszon', *főd* 'a ruha hímezetlen alapja', *gaj* 'hant', *gáz* 'petróleum', *gyűszű* 'széles, zsebes bőrv (a férfiak derekán)', *inak* (csak többes számban) 'vérerek', *kabala* 'a fonál összekuszálódása', *korcsova* 'szánkó', *sapka* 'a sertés vastagbelének kiszélesedő része', *szakáll* 'lekaszálatlanul maradt fücsomó', *szóga* 'juhászbojtár' — 19 adat;

ba) az alábbi származékszóknak olyan sajátos táji jelentésük van, amely — az előző csoporthoz hasonlóan — szintén hiányzik a megfelelő irodalmi nyelvi szavak jelentésköréből: *állás* 1. 'a csűrben keresztbe tett gerenda', 2. 'egy szeszestál-féleség', *báránka* 'fenyőtoboz', *bolhászkodik* 'tollászkodik', *durrant* 'hazudik', *fijóka* 'fattyúhajtás (kukoricáé)', *fijókázik* 'fattyúhajtást ereszt (a kukorica)', *fintorog* 'ügyetlenkedik', *fogdosás* 'a szálak befűzése a bordába', *gajás* 'hantos (a szántó)', *gazol* 1. 'valamit felületesen végez el', 2. 'elront valamit', *gomoja* 'gombolyag', *gubbaszkodik* 'berzenkedik a kakas', *homájós* 'felhős (az ég)', *hánkolódik* 'nagyra tartja magát', *haszontalan* 'fejletlen, satnya (állat)', *iroda* 'vécé', *kápcás* 1. 'bogos (a lába)', 2. 'szavát be nem tartó (ember)' *masinál* 'sor közt kapál', *nyúzó* 'gyepmester, sintér', *pörgettyű* 'orsókarika', *szorító* 'nadrágszij', *szuszogó* 'légcső', *tátog* 'ácsorog', *tized* 'tíz emberből álló munkacsoport' — 54 adat, 57,44%;

bb) a tartalmi eltérést mutató tájszavak legnépesebb csoportja az, amelyben az irodalmi nyelvi szavaktól elütő vagy azokból hiányzó jelentést a sajátos szóösszetétel eredményezi; így jelentés szerinti tájszót az alábbi összetétel-típusok eredményezhetnek:

a) irodalmi nyelvi tő + irodalmi nyelvi tő: *aranypárizs* 'aranypármen', *bëndőtúró* 'sertésgyomorba töltött túró', *búzafej* 'kalász', *cigányzsák* 'csalánzsák', *csontalama* 'későre puhuló téli alma', *disznópajta* 'sertésól', *elgazol* 'elront', *fagomba* 'taplógomba', *gójavirág* 'mocsári gólyahúr', *hosszúuj* 'nagyujj', *keréksár* 'szekérkenőcs', *koromséprő* 'kéményseprő', *kutyapajta* 'kutyaház', *lenyomul* 'megroskad a boglyába rakott széna', *malactartó* 'kocaméh', *mégvág* 'megcsíp (a baromfi)', *nagyverő* 'nagykalapács', *nyakin* 'nyakizom', *papifenyő* 'ezüstfenyő', *rapszekér* 'targonca', *sasláb* 'kapufélfa', *szappanvirág* 'szappanfű; Saponaria officinalis', *vastagasszony* 'állapotos nő' stb. — 106 adat, 62,35%.

b) irodalmi nyelvi tő + hangalaki tájszó: *akasztótő* 'biztosítótű', *asszonyserög* 'asszonyok fonója', *kakasmadár* 'búbosbanka', *lányserög* 'leányok fonója', *mégdug* 'elrekeszt (patakfolyást)', *méggörözdöl* 'csak egy-két ujjnyi mély-

ségben szánt', *mëkszip* 'megcsíp (a gúnár)', *szarkamízz* 'mézga', *tizedapa* 'tíz emberből álló munkacsoport vezetője' stb. — 20 adat, 11,76%;

c) hangalaki tájszó + irodalmi nyelvi tő: *bikaszappan* 'a pataokban talál-, ható szürkés-zöldes, könnyen kenhető agyagfajta', *címéntkarika* 'cementgyűrű', *csukrosvijola* 'oltott viola', *füttősip* 'kályhacső', *hódkoros* 'bolond', *kítkerekű* 'bolond', *kopadzbúza* 'toklásztalan búza', *lampakarima* 'lámpaernyő', *parragtégla* 'gyeptégla', *tígbőrös* 'libabőrös' — 28 adat, 16,44%;

d) hangalaki tájszó + hangalaki tájszó: *bikatekenyő* 'kagylóhéj', *fínkű* 'fenőkő', *vírszipó* 'pióca' stb. — 9 adat, 5,29%;

e) hangalaki tájszó és irodalmi nyelvi tő + irodalmi tő: *fiszfanadrág* 'keskenyszárú gyermeknadrág', *miäsnapi gúnya* 'hétköznapi, viselőruha' — 2 adat, 1,17%;

f) jelentés szerinti tájszó + hangalaki tájszó + jelentés szerinti tájszó: *kakas-töröbúza* 'pattogatnivaló kukorica' — 1 adat, 0,58%;

g) hangalaki tájszó + irodalmi nyelvi szó + hangalaki tájszó: *töröbúzatissz-tittás* 'kukoricafosztás' — 1 adat, 0,58%;

h) irodalmi nyelvi tő + ua. + ua.: *kiütővas* 'szikrapattintó acél' — 1 adat, 0,58%.

i) irodalmi nyelvti tő + hangalaki tájszó + ua.: *mëkfészegődik* 'megrokan' — 1 adat, 0,58%.

E kilenc alcsoportot alkotó 170 adat a 328 összetett tájszó 51,82 százalékát teszi ki. Ha ehhez a 170 összetett tájszóhoz hozzáadjuk az előbbi 94 egyszerűt (=264), akkor azt találjuk, hogy ezek a teljes elemzett adattár (964) 27,38%-át alkotják.

A/3. Az irodalmi nyelvi normákkal csak részben egyeznek azok a tájszavak, amelyek használatának körében, stilisztikai, nyelvi rétegbeli vagy nyelvi szintbeli sajátosság tükröződik. Ezek jelentésükben és — az esetek többségében — hangalakjukban is egyeznek az ÉrtSz.-ban szereplő szavakkal. E szótár alapján ebben a típusban hétféle stílusminősítést találunk. Közülük négy szűkebb értelemben vett stilisztikai jellegű: régi, bizalmas, ritka, gyermeknyelvi; kettő nyelvi szintbeli eltérést mutató: táji, népi; egy pedig nyelvi rétegbeli: műszaki, bár ez az előbbi csoportba is besorolható lenne, ugyanis az itt szereplő két példám közül legfőljebb csak az egyiket (az *ütközőt*) lehetne a magasabb szintű műszaki nyelvre jellemzőnek minősíteni, míg a másikat (*rëpërdl*) ma már inkább népnyelvnek minősíthetnők.

Elemzett anyagomban ezt a típust csak egyszerű szavak képviselik. Számuk 126, az állomány 13,07%-a. Súlyban legjelentősebbek a nyelvi szintbeli minősítéssel szereplők: a táji és a népnyelvi szavak. Közülük táji 55 (43,65%): *borított* 'fűzfavesszőből font kúpalakú kas a csibék összetartására', *burján* 'gyom', *cika* 'csíra', *cubók* 'comb', *csökött* 'fejlődésben elmaradt állat', *egybéli* 'egyidős', *fentő* 'küllő (a szekérkerékben)', *gërzëd* 'szőlőfürt', *harisnya* 'szűk-

szárú posztónadrág', *héhöl* 'héhel', *honcsok* 'vakondtúrás', *huporcsos* 'hullámos', *kálaka* 'közösen végzett munka', *kalonygya* 'búzakereszt', *kocog* 'zörög', *lappancs* 'csapóajtó (kúton, pincelejáraton)', *majorság* 'baromfi' *olló* 'kecskegida', *pászma* 'kapáláskor, kaszáláskor fölfogott sáv', *rideg* 'sovány (ember, állat)', *salak* 'borsalak', *síp* 'kályhacső', *suta* 'félsszarvú', *szalu* 'vésőszerű szerszám', *szökés* 'pattanás', *tákárás* 'szénaforgatás, -szárítás', *törő* 'kendertilő', *ünő* 'fiatal tehénborjú' stb.

E csoportot a gyakoriság csökkenő sorrendjében 47 adattal, 37,30%-os megterheltséggel a *népinek* minősített tájszók követik: *bódorog* 'céltalanul csavarog', *búgat* 'pároztat (kocát)', *curikkol* 'hátrál (a ló)', *döröszöl* 'doroszol', *facsar, farcsok* 'csípő', *fartat* 'farol (a szán)', *fírang* 'függöny', *fundaméntum* '(épület-) alap', *gérjesztő* 'tűzgyújtó', *gúnya* 'ruha', *haj* 'borítólevél (a kukorica-csővön)', *hiu* 'padlás', *íge* 'három szál fonál', *kajtat* 'keresgél, torkoskodik a macska', *kamara* 'éléskamra', *kaptató* 'meredek emelkedő', *lajtorja, masina* 'mindenféle gép', *nemzeccség* 'rokonság', *nyugodalmas* 'kényelmes', *pácsol, píp, réce, sifon* 'szekrény', *sróf, ujjas* 'rövid férfikabát', *vasal* 'patkol' stb.

Az irodalmi nyelvhasználattól pusztán stílusárnyalatban eltérő tájszavaink száma 22, e típus 17,46%-a. Köztük „bizalmas”-nak minősített 13 adat: *bagó* 'cigaretta, szivar', *farikcsál* 'faricskál', *gáng* 'tornác', *hokerli* 'konyhaszék', *kurál, pakol* '(útra) ételmezt készít' *penzli, picc* 'spicc, vasból készült lábbeli-sarokvédő', *rittyent* 'rendez (pl. mulatságot)', *srég, sustér, strimfli, stafi-rung*; „régí”-nek minősíthető alábbi hat adatunk: *álmárijum, baktér, döröngöz* 'dörömböl', *karmanytyú, paripa, pëckël*; két adatunk a „ritka” minősítéssel szerepel: *csapó* 'ostorcsapó', *omlós* 'porhanyó (tészta, föld)'; egy adatunk pedig „gyermeknyelvi”: *boci*.

A most elemzett típus számos adata csak a választott módszer következetes alkalmazása révén került ide. Közülük több — főleg a tájainak minősítettek sok szava — már inkább a jelentés szerint vagy éppen a valódi tájszók kategóriájába is bekerülhetett volna. Ez a típus valójában átmenetet alkot az irodalmi nyelvvel részben egyező, illetve a belőle hiányzó szavak között.

B. Tájszavaink második nagy csoportját az a típus alkotja, melynek szavai hiányoznak az ÉrtSz.-ből, ezek az ún. valódi tájszavak. Számuk 139, állományunk 14,41%-a; súlyban az előbbi A/3 típushoz állanak a legközelebb. Mivel ezek az irodalmi nyelvhez sem formai (hangtani), sem tartalmi (jelentés-tani) szempontból nem hasonlíthatók, csak saját nyelvi rendszerük alapján vizsgálhatók.

Szófaji tekintetben így oszlanak meg: tárgyias ige: 23 (16,54%), tárgyatlan ige 33 (23,74%), főnév: 72 (51,79%), melléknév: 6 (4,31%), melléknév és főnév: 3 (2,15%), akaratot kifejező indulatszó: 2 (1,43%). Egyszerű szó: 99 (71,22%), ebből tőszó: 59 (59,59%), származékszó: 40 (40,40%), összetett szó: 40 (28,77%), ebből tőszó: 15 (37,50%), származékszó: 25 (62,50%).

Mutatóul előbb az egyszerű szavakból lássunk néhányat: *árdé* 'húsos, édes zöldpaprika', *balót* 'összepréselt széna v. szalma', *bidon* 'műanyagtartály', *binygyó* 'éretlen, fejletlen gyümölcs', *burukkol* 'turbékol a galamb', *burús* 'nagy lombkoronájú fa', *burusnya* 'orgonavirág', *cáp* 'bakkecske', *ciróka* 'fűzfabarka', *curkán* 'szálas gyapjas juh', *csámporodik* 'összemegy a tej', *csobán* 'juhász', *durmonyós* 'duzzogó', *észtena* 'akol', *foncsika* 'rongymaradék', *fuszuj* 'bab', *ganci* 'gúnár', *gogozsár* 'paradicsompaprika', *guvad* 'kidülled, leomlik', *hárpácsika* 'dughagyma', *hiricöl* 'zihál a melle', *kajsza* 'görbe', *karinca* 'előköteny; kötenyszoknya', *keletita* 'hígalacsinta', *koszt* 'dióverőkaró', *körpács* 'kontár', *kujak* 'ököl', *lajhó* 'lompos', *múzs* 'egy fajta sás', *náráv* 'szokás, jó v. rossz tulajdonság', *pipe* 'kisliba', *pópa* 'kis halom', *purkoj* 'egy halfajta', *sündött* 'fejlődésben elmaradt (gyermek)', *szájván* 'téli juhajtó', *vígány* 'szoknya', *zsitár* 'mezőőr, csősz' stb.

A szóösszetétellel alakult valódi tájszavak ilyen jellege abból adódik, hogy az összetételnek legalább egy tagja ilyen szó. Ebben a csoportban leggyakoribb az az eset, amikor irodalmi nyelvi előtagot valódi tájszó-utótag követ: *betojpad* 'behorpad', *bitangpityóka* 'az előző évben földben maradt és tavasszal kicsírázó burgonya', *elcsámporodik* 'elszontyolodik', *elkajszul* 'elgörbül', *félkótyos* 'gyöngelméjű', *kisirül* 'észrevétlen távozik', *lekosztol* 'lever (diót)', *lesuvad* 'valamilyen súlyos dolog lecsúszik', *mëkhërget* 'felingerel (kutyát)', *mëgguvaszt* 'a fűzfavessző héját egyben lehúzza', *mëgnyuvad* 'megfullad', *posztófilis* 'meleg télikabát' stb., 22 adat, 55,00%; ezt a csoportot gyakoriságban az a típus képviseli, amelyben a hangalaki előtagot a valódi tájszó követi: *bëburjánosodik* 'elgyomosodik', *bëcsombojitt* 'becsomagol', *bënyuvad* 'besüllyed a sárba, befullad a vízbe', *bërittyent* 'becsap, rászed', *lám-pabuda* 'lámpaalj', *összecsombojodik* 'legény és leány összebújik' stb. — 8 adat, 20%; a valódi tájszó előtagként szerepel és irodalmi utótag követi: *burusnyafa* 'orgonafa', *csobánbot* 'pásztorbot', *csobánkutya* 'juhászkutya', *fándzgyalu* 'hornyoló gyalu', *vackorfa* 'vadkörtefa' stb. — 7 adat, 17,50%; a következő három típust már csak egy-egy adat képviseli 2,50%-os gyakorisággal: valódi tájszó + hangalaki tájszó: *spór-embör* 'takarékos ember'; irodalmi nyelvi szó + ua. + valódi tájszó: *nyírfavirics* 'a nyírfa tavasszal csorgó leve'; hangalaki tájszó + jelentés szerinti tájszó + valódi tájszó: *töröbúzalapi* 'a kukoricacsövnön lévő borítólevél'.

Összegezésül az alábbiakat állapíthatjuk meg: az elemzett 964 tájszóból A) részbeli eltérést mutat az irodalmi nyelvi állapottól 825 szó, 85,58%; B) helyi nyelvjárási szintű többlet 139 szó, 14,41%. Típusok szerint — az elemzés menetét követve — az állomány így oszlik meg: hangalaki tájszó 402 (41,70%), morfológiai jellegű tájszó 33 (3,42%), jelentés szerinti tájszó 264 (27,38%), stilisztikai jellegű 126 (13,07%), valódi tájszó 139 (14,41%).

Megoszlásuk aránya csökkenő előfordulási sorrendben így alakult: 1. hangalaki, 2. jelentés szerinti, 3. valódi, 4. stílusrétegbeli és 5. morfológiai jellegű tájszók.

Közülük két típus átmeneti jellegűnek is tekinthető: 1. a morfológiaiaknak minősítettek olykor csak morfonológiai tekintetben különböznek a pusztán hangalakiaktól, de nem egy esetben az eltérés jelentéskülönbséget is tükröz, tehát a hangalaki jelentés szerinti tájszók között foglalnak helyet; 2. a különféle stílusrétegbe tartozó szavak egy része a jelentés szerinti irányába, más része a valódi tájszók felé teremtenek kapcsolatot. Úgynevezett „vegytiszta” típusokat a nyelv bonyolultságát, alaki és tartalmi arculatának sokrétűségét figyelembe véve nehezen alakíthatunk ki. Az adatok itt megkísérelt rendszerezési szempontjait nyilván tovább lehet még finomítani. Tudatában vagyok annak, hogy az alak- és jelentéstani vonatkozások elmélyültebb elemzést kívánnak meg. Az anyag végleges feldolgozása rendjén különösen a jelentéstani kérdéseket kell majd sokrétűbben, részletezőbben kidolgoznom. Tudom, nem lesz könnyű feladat, de a vele járó fáradságot bőven kárpótolni fogja maga az anyaggal való bíbelődés: e három település szókincsének szép színe, íze, zamata.

MIKLÓS TAMÁS IRÉN

Mundartwörter von Kóbor

Die Verfasserin untersucht den Wortschatz der ungarischen Mundart des Dorfes Kóbor (Rumänien). In der ungarischen Mundartforschung ist es üblich, in den Mundarten dreierlei Worttypen anzunehmen, und zwar formale Mundartwörter (die von der umgangssprachlichen Norm in der Lautform abweichen), Mundartwörter der Bedeutung nach (sie sind der Lautform nach nicht abweichend) und echte Mundartwörter (die sowohl lautliche als auch semantische Abweichungen aufweisen).

Die Verfasserin untersucht 1000 Wörter, die er innerhalb der gegebenen Typen noch weiter gruppiert und statistisch ordnet. Das Verhältnis der einzelnen Gruppen zueinander wird auch dargestellt. Bei den formalen Mundartwörtern wird außerdem die Abweichung von der Umgangssprache je nach Lauten untersucht. Die morphologischen Mundartwörter, in denen der Wortstamm oder das Suffix eine Abweichung aufweisen, werden als besondere Kategorie behandelt.

Von den 1000 Wörtern gab es 36, die mit der Umgangssprache übereinstimmten, die brauchten nicht weiter untersucht zu werden. Von den übrigen 964 Wörtern waren 825 von der Umgangssprache nur zum Teil abweichend (85,58%), 139 aber nur für die untersuchte Mundart typisch (14,41%). Die einzelnen Typen lassen sich zahlenmäßig wie folgt darstellen: 1. formale Mundartwörter: 402 (41,70%); 2. semantische Mundartwörter: 264 (27,38%); 3. echte Mundartwörter: 139 (14,41%); 4. stilistische Mundartwörter: 126 (13,07%); 5. morphologische Mundartwörter: 33 (3,42%).

Mit der quantitativen Analyse ähnlicher Mengen ist es möglich, den Wortschatz verschiedener Mundartgebiete mit der Umgangssprache bzw. miteinander zu vergleichen.

I. MIKLÓS TAMÁS

Szociolingvisztikai tanulmányok Osli község nyelvéből

(A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsének vizsgálata)

1. E tanulmány egy nagyobb terjedelmű dolgozat része, melyben arra kerestem választ, hogy a felszabadulással meginduló társadalmi változásoknak milyen hatása volt a nyelvre. A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsének átalakulását vizsgáltam a Hanság déli részén fekvő kis faluban, Osliban. Az itt élő emberek egészen az 1950-es évek elejéig szinte kizárólag mezőgazdaságból éltek. 1949-ben a lakosság 94%-a paraszt volt. A fennmaradó 6%-ot az értelmiségiek (pap, tanítók) és néhány iparos alkotta. De nekik is — a papnak ugyanúgy, mint az ácsnak — volt földjük és állatuk is. Még 1960-ban, a termelőszövetkezet megalakulásakor és az azt követő esztendőekben is az aktív keresők 77%-a mezőgazdaságban dolgozott. 1980-ban azonban az aktív keresők 34%-a csupán a termelőszövetkezeti tag.

A három és fél évtized alatt létrejött új társadalmi, gazdasági és szociális körülmények lehetővé tették, hogy az eddig zárt faluközösségekben is megváltozzon az élet. Mutatja ezt a foglalkozási átrétegződés. A parasztokból és gyermekeikből ipari munkások, értelmiségiek, mezőgazdasági szakmunkások lettek. A hagyományos paraszti gazdálkodást felváltotta a nagyüzemi forma. A kézi és állati erővel végzett munka helyett a gépi megmunkálás a jellemző — lassan a háztáji földeken is. Természetes, hogy az ilyen nagyfokú változások tükröződnek a nyelvben. Legkönnyebben a szókincsben mutathatjuk ki e hatást, mivel ez a nyelv legérzékenyebben reagáló része.

Osli, ahol az adatokat gyűjtöttem, Győr-Sopron megyében található. Kapuvártól északkeletre, a Rábaközben fekszik. A legutóbbi népszámláláskor 1203 ember élt itt. A falu határa kicsi volt, talaja és szántóföldjei nagy része azonban jó minőségű. A két tényező együtt magyarázza, hogy a húsz holddal rendelkező parasztember már nagygazdának számított. Fontos szerepet játszott régen is, és játszik ma is az állattartás. A kevés földet kiválóan kiegészítette a híres *hanyi sziena*. Ezen ökröket hizlaltak, eladták őket, vagy igavonásra fogták be. A múlt század elején még virágzott a szénakereskedelem is e vidéken. Jó termést hozott ezen a talajon a búza, kukorica, árpa, cukorrépa. Ezek voltak a fő termények. Korábban kevés kendert is vetett mindenki. A 40-es, 50-es években pedig cikóriával és dohánnyal foglalkoztak. A szénát lóherével és lucernával egészítették ki. Kertészkedésnek, gyümölcsstermesztésnek nincs múltja a faluban. Szilván, szőlőn kívül másféle gyümölcsöt nem ettek.

A felszabadulás előtt a község lakói kis- és középparasztok voltak. Hozzávetőlegesen a lakosság $\frac{1}{4}$ -e volt cseléd. Ők a faluhoz tartozó külterületi *majrogra* (major) laktak, az Esterházy herceg birtokán dolgoztak. 1945 előtt a határ 48,2%-a Esterházy birtok volt. A felszabaduláskor ebből 1000 kat. holdat osztottak ki és további 600-at osztottak egyházi, illetve a szomszédos települések földjéből. 263 család kapott földet, köztük 89 nincstelen. A gyermekek számától függően egy-egy családnak 1—9 kat. hold föld jutott. 1949-ben a falu lakossága 1472 fő, 94% él földművelésből és állattenyésztésből. Az ötvenes évek parasztságot erősen sújtó politikája okozta, hogy — elsősorban azok, akik csak a földosztás után kezdtek önállóan gazdálkodni —, sokan elszegényedtek. A paraszti munka nehezen biztosította a megélhetést. Emellett felgyorsult az ipar fejlesztése is, javult a közlekedés, egyre többen kerestek más, emberibb, biztosabb megélhetést nyújtó munkát.

1959-ben alakult meg a termelészövetkezet 480 taggal, közülük 85 nő volt. Ők azért álltak be, mert a férfiak — az első ingázók — Kapuvárra, Győrbe, Petőházára jártak dolgozni, földjüket beadták a termelészövetkezetbe, és úgy érezték, hogy valakinek vele kell maradnia. Az első évek nehézségei miatt egyre többen vállalták az ingázást, majd a fiatalok egy része el is költözött a faluból. Az 1970-es évek első felében lelassult az elvándorlás, és ami még ennél is fontosabb: egyre több fiatal választott, és választ ma is mezőgazdasági pályát. 1976-tól öt falu egyesült termelészövetkezetet hozott létre. Ma már a jövedelem közel van az ipar által biztosított fizetéshez. A munkaidő is csökkent, igaz, így is tíz óra, csúcsidőben pedig több is lehet. Egyre javul a munkahely és a falu szociális ellátottsága.

Mit is jelent ezen a vidéken a hagyományos paraszti gazdálkodás? A földművelés mellett mindig fontos szerepe volt az állattenyésztésnek is. Ha egy öt—nyolc holddal gazdálkodó parasztember évi munkáit tekintjük át, azok a következők voltak: igyekezett mindenki még az ősszel mindent megtrágyázni, megszántani, így az új évben — február vége felé — kezdődtek a kinti munkák. Talajelőkészítés a vetéshez — ezzel kezdték az évet február végén. Március—áprilisban a vetés volt a fő munka. Április végétől az egyelés (mákkal kezdték), májusban a kapálás következett (kukorica és répa). Május vége az első kaszálás ideje. Amire megszáradtak a rendek, a kapálással végeztek és folytatták a munkát a széna begyűjtésével. Péter-Pál körül (június 29.) megkezdődött az aratás. Ez és a cséplés eltartott augusztus közepéig. A hónap vége és szeptember első fele a második kaszálás ideje volt. Általában tudtak sarjúszenát is begyűjteni, mivel a Hanság csatornarendszere segített a nyári szárazságok idején, *öntettek, így nem iktek el a rétek*. Közben trágyáztak és leszántották a tarlót, aztán itt volt az őszi betakarítás ideje: burgonyaszedés, kukoricatörés, *csirázás* (a répa betakarítása) és az őszi szántások. November 10-ig igyekezett mindenki befejezni a mezei munkákat, mert a jó gazda Márton napra *lőköti* az ökreit, azaz hizlalni kezdi őket — így tartották az idősebbek.

Minden munkát — kivéve a cséplést — kézi, illetve állati erővel végeztek. A paraszti munkában nem volt megállás, pihenés, az ember minden energiáját, erejét, egész szívét kívánta. Az igazi, vérbeli parasztember nemcsak óriási energiával dolgozott, hanem szerette is a földjét. Ismerte annak minden darbját, az év minden napján volt miért aggódnia.

Megváltozott a gazdálkodás formája, vele együtt az életmód is. Ma már a termelészövetkezetben is van folyamatosan munka — noha vannak zsúfolt időszakok —, a munkaidő általában hosszabb, mint az iparban, de ez már mégsem az a megfeszített, kora reggeltől sötétedésig végzett munka, mint huszonöt évvel ezelőtt. Nagyon sokat változtat az életmódon az is, hogy nem kell földet gyűjteni, így ésszerűbben, emberibben gazdálkodhatnak az emberek idővel, energiával és pénzzel.

2. Dolgozatomban tizenhét tárgykör szerepelt. Egy téma átlag húsz szócikket tartalmazott. Kiindulásként ezer szót gyűjtöttem össze, ezek a paraszti gazdálkodást, életmódot jelölő szavak voltak. Forrásként felhasználtam a *Magyar Nyelvjárások Atlaszát*, az *Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez* című kiadványok paraszti gazdálkodással foglalkozó részeit, az 1979-ben megjelent, KISS JENŐ által készített *Mihályi tájszótárt*. (Mihályi község Oslitól délkeleti irányban, tőle húsz kilométerre található.) Nagy segítségemre volt, hogy idősebb adatközlőimet már régóta ismertem, többször dolgoztam velük, de elsősorban édesapám segítségével sikerült összeállítani a megfelelő szavakat. Ezt a szóanyagot több válogatási szempontot figyelembe véve csökkentettem az egyharmadára. A válogatás szempontjai az alábbiak voltak: 1. az adott témakörre vonatkozzon a szó, ne legyen többjelentésű; 2. származékszó már külön szócikket nem alkothat; 3. olyan szó legyen, amely a generációk között megoszlást mutat, tehát jelzi a változás folyamatát.

A hagyományos paraszti gazdálkodásra vonatkozó tárgykörök száma így szűkült le tizenhétre, mivel a fenti szempontok figyelembevételével ezekhez volt megfelelő mennyiségű szóanyag. Kimaradt olyan jellegzetes munka, mint a répa betakarítása, a *csirázás*, ami csupán tíz jó megoszlást mutató szót tartalmazott. Noha érdekes lett volna a vizsgálata, mivel a Petőházi Cukorgyár közelsége miatt régen is és ma is nagy fontosságú termény a cukorrépa, termelése és betakarítása a gépesítés folytán nagy mértékben megváltozott. Amikor összeállt a 330 kulcsszó, minden szóhoz (el)készítettem (a következő) gyűjtőívet: (l. 54. l.)

A gyűjtőív tartalmazta a tárgykör, a szó sorszámát, a szó köznyelvi alakját, valamint a rá vonatkozó egyértelmű kérdést, jobb oldalon a szó leggyakoribb nyelvjárási alakját tüntettem fel. Bal oldalon jelöltem a négy különböző generációt, mindegyikben három nő- és három férfi-adatközlőt kérdeztem meg. A nemzedékeket így határoltam el egymástól:

I. generáció: 55 évnél idősebb adatközlők,

II. 15. Kaszakarika						Kérdés:örv				
Gen.	T	J	H	ø	Ö	T	J	H	ø	Ö
a	örv				T ₃		örv			J ₃
I. b	örv						örv			
c	örv						örv			
a		örv			T ₂		örv			
II. b	örv						örv			J ₃
c	örv				J ₁		örv			
a		örv			J ₂		örv			J ₁
III. b		örv						örv		H ₁
c			örv		H ₁				—	ø ₁
a			örv						—	
IV. b			örv		H ₂				—	ø ₃
c				—	ø ₁				—	
Össz.	5	3	3	1		—	7	1	4	
%	41	24	24	8		—	56	8	32	

II. generáció: 30—55 év közötti adatközlők,

III. generáció: 18—30 év közötti adatközlők,

IV. generáció: 10—18 év közötti adatközlők.

Az „a”, a „b” és „c” jelöléssel az egyes generáción belül is differenciáltam korok szerint. Tehát a II. generáció férfi tagjai esetében például az „a” adatközlő a legfiatalabb, 32 éves, a „b” adatközlő 41 éves, és a „c” 54 éves. A táblázat 24 adatközlő választát tartalmazza. Nagyon jó volt a táblázat elrendezése, mert úgy írhattam le az adatközlők választát, ahogy mondta, így nyelvjárási megfigyelésekre is vállalkozhattam.

A függőleges tagozódás alapja a négy kategória, valamint az összesítés férfiaknál és nőknél. A kategóriák jelentése:

T: tárgyi ismerettel rendelkezik az adatközlő, használta a tárgyat, végezte a munkafolyamatot;

J: még aktív a szó, ismeri a jelentését, használja, de már tárgyi kapcsolatban nincs, nem is volt vele;

H: passzívvá vált a szó, hallotta, de nem tudja, mit jelent, vagy ismeri a tárgyat, a cselekvést, de a szó hangalakja már kiesett emlékezetéből: a jelen-tés és a hangalak egysége megbomlott;

ø: negatív kategória: nem ismeri, nem is hallotta a szót.

Összegeztem aszerint, hogy az adott generáció tagjai milyen ismertséggel

rendelkeznek, illetve aszerint, hogy a szó esetében melyik kategória a domináló. Ezt követően összesítő táblázatokat készítettem, melyeken szintén szerepelnek a generációk (I. a—I. b, 55 év felett, „a” a férfi-, „b” a női adatközlőket jelzi), megjelöltem az említett kategóriákat, jelezve, hogy $T+J$ =aktív szavakat, H a passzív szavakat tartalmazza és az utolsó a kihalt ($\emptyset$) kategória. A táblázat bal oldala tartalmazza a kérdéses fogalom szavait köznyelvi, majd nyelvjárási formában. Alul a generációként kapott válaszokat összesítettem. A táblázat belsejében a számok az adatközlők válaszait tartalmazzák a megfelelő helyen. A táblázat közlése előtt rövid néprajzi bevezető található arról, hogyan végezték a mi vidékünkön az adott munkafolyamatot, vagy hogyan használták a tárgyakat. Nem elsődleges szempont, de az adatközlők válaszait nyelvjárási formában rögzítettem. A nyelvjárásra jellemző főbb hangtani változásokat is jelöltem:

1. Megkülönböztettem a nyílt és a zárt e hangot ($e-\ddot{e}$). — 2. Az $ó, \delta, é$ hangok helyén a jellemző nyitódó diftongusokat jelöltem ($ó-u\ddot{o}$). — 3. Jeleztem a magánhangzók rövidülését (a köznyelvi $ú, \ddot{u}, í$ rövidül). — 4. Figyelembe vettem az i -zést (a köznyelvi $é$ egy részének a helyén i hang áll). — 5. A Rábaközre jellemző módon a ly helyett szinte minden esetben l hangot ejtenek. — 6. Jelöltem a mássalhangzók zöngétlenedését is.

3. Az adatközlőket igyekeztem úgy megválasztani, hogy egy családon belül több adatközlő is legyen, így két helyen is sikerült egy családban négy embert találnom. Az idősebbek generációjában nem volt nehéz megfelelő informátorokat találnom, azonban a fiatalok körében alig sikerült minden szempontból megfelelő adatközlőket kiválasztanom: nyolc osztálynál ne legyen magasabb végzettsége; helyben, a mezőgazdaságban dolgozzon. — A 14—18 év közöttiek többsége vagy mezőgazdasági jellegű szakmunkásképzőt végzett, ezért dolgozik a mezőgazdaságban, vagy pedig nem tanult tovább, de nem helyben dolgozik.

A fent leírt módszer segítségével igyekeztem dolgozatomban bemutatni, hogy a hagyományos paraszti életforma megszűnése maga után vonja szókincsének pusztulását is. E gazdálkodási formát és életmódot az alábbi 17 témakör szavaival kívántam bemutatni: *Talajelőkészítés; Kaszálás és szénagyűjtés; Gabona, aratás; Cséplés, hordás; Kender; Gyomnövények; Kukorica; A szekér részei; Lószerszám, ökörjárom; A ló; A szarvasmarha és gondozása; A sertés; Háziszárnyasok; Lakás, berendezés; Kenyérsütés; Ételek, Öltözködés.* Ezek közül most két fogalomkör feldolgozását mutatom be. Az első a talajelőkészítés. Ez sokféle munkafolyamatot sűrít magába. Addig, amíg a betakarítás befejezésétől a gazda eljutott a vetésig, sokféle tennivaló várt rá. Részben ez, a munkafolyamatok és eszközök sokasága indokolja a tárgykör választását, részben pedig az, hogy az itt feltüntetett szerszámokat vagy már egyáltalán nem (*tiğzsla, kërámpuo*), vagy csak ritkán és csakis az egykori kisparaszti

gazdálkodásra jellemző formában, háztájiban, kertben (fakeretes borona, fahenger). A másik tárgykör a kender termesztése, feldolgozása. Itt még jobban érezhető a változás, annyira, hogy a fiatalok egy része már a kendert sem ismeri fel. A másik ok, ami a választást indokolja, hogy ez jellemzően női munka volt, míg az előző fogalomkör főleg a férfiak ismeretére épült.

4. A talajelőkészítés munkafolyamatai, munkaeszközei

A talajelőkészítés a föld vetésre való előkészítését jelenti. Magában foglalja az előző termény betakarítása utáni trágyázást, a többszöri szántást, boro- nálást, hengerelést, *csusztatást* (simítózás). Ha lehetőség volt rá, az előző ter- més hazaszállítása után azonnal megtrágyázták a talajt. A jó, rendet szerető parasztember az istállótrágyát téglatest alakú halomba rakta össze az udvarán. Így nem száradt ki, hanem jól beérett. Ezt az érett, sárgás-barna színű trágyát, az *írd ganajt* rakták fel a lőcsös szekérre, és vitték ki ökrökkel a határba. Ott két sorba, a szekértől jobbra és balra lerakták. Ha már túl érett volt a trágya, összetapadt, akkor nem vasvillával szórták le, hanem *kérámpu*val rángották

Téma		I. a				I. b				II. a			
Talajelőkészítés		A		P	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh
		T	J	H	ø	T	J	H	ø	T	J	H	ø
kerámpó— <i>kérámpuo</i>		3				3				1	2		
tézsla— <i>tiezsla</i>		2	1			3				1	1	1	
ekefej— <i>ekéfej</i>		3				2	1			2	1		
ekeszarv— <i>ekészarvájjo</i>		3				3				2	1		
kormányvas— <i>kormán</i>		3				3				2	1		
eketalp— <i>csusztatuo</i>		3				3				2		1	
ekevas— <i>laposvas</i>		3				3				2	1		
csorszlya— <i>csoroszla</i>		3				2	1			2		1	
ekegerendely— <i>gërendü</i>		3				2	1			2			1
taliga— <i>taliga</i>		3				3				2	1		
kiskerék— <i>kiskeriék</i>		3				3				2	1		
taligakerék— <i>taligakeriék</i>		3				3				2		1	
vánkös— <i>vánkös</i>		3				2	1			2		1	
ösztüke— <i>ösztüke</i>		3			1	2				2		1	
ekelő— <i>ekëlü</i>		3				3					2	1	
barázda— <i>bërázdo</i>		3			3					3			
forgó— <i>forguo</i>		3			3					3			
hengerez— <i>gurguláz</i>		3				3				3			
boronál— <i>fogasul</i>		3				3				3			
csúsztat— <i>csusztat</i>		3				3				2	1		
Össz.:	Aktív:	59	1			7	49			40	12		
	%:	98	2			12	82			66	20		
	Passzív:			—				4				7	
	%:			—				6				12	
	Kihalt:				—				—				1
					—				—				2

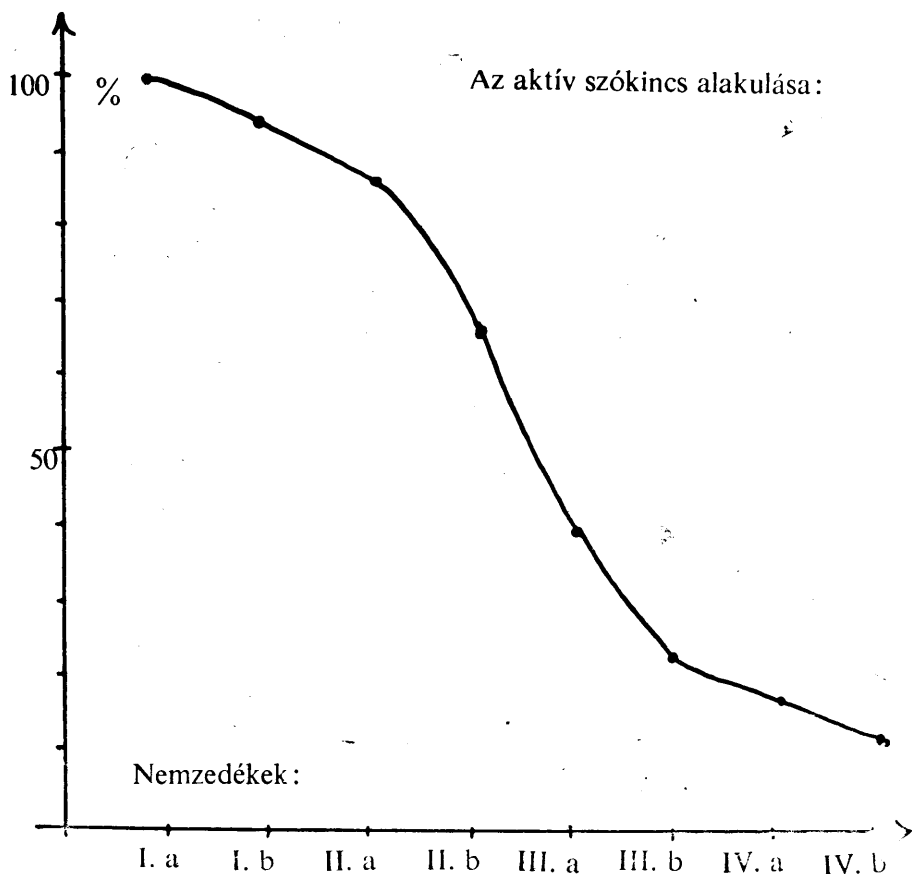
lő. A kőrámpu rossz vasvillából készült úgy, hogy a villa ágait a szárra merőlegesen behajlították. Ha a kiszállítás után azonnal szétterítették a trágyát, akkor nem ügyeltek annyira a *kupucok* (kupac) rakására. Gyakran előfordult azonban, hogy a terítés elmaradt, ilyenkor gondosan összerakták a kupacokat, hogy a trágya ne veszítsen tápértékéből. A *ganajterítettők* (akik a trágyát egyenletesen szétszórták a földön) leggyakrabban asszonyok vagy idősebb férfiak voltak. Ők a kupacsorokon haladtak, és vasvillával a trágyát jobbra-balra rázogatva szétszórták a földön.

A trágyát gyakran már augusztusban elkezdték hordani a tarlóra. Előfordult, hogy még keresztbe rakva kinn volt a gabona is a földön. Ilyenkor a *kepesorokat* (gabonakeresztek egymás után összerakva) kihagyták, másutt megtrágyázták és felszántották. Ugyanis a *masináro* (cséplőgép) várni kellett, mert kevés volt belőle, és csak házsorában haladt. Amíg nem közeledett, nem vitték haza a levágott gabonát.

Osliban szállóige volt: *Ész szántás, ék kényiér, három szántás, három kényiér*. Mindenki igyekezett 2-3-szor megszántani a földjét, mielőtt az új

II. b				III. a				III. b				IV. a				IV. b			
A		P	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh
T	J	H	ø	T	J	H	ø	T	J	H	ø	T	J	H	ø	T	J	H	ø
	3	2	1		1	2	3			3				3				1	2
		3				3				3				3				3	3
	2	1			1	2			1	2			1	2				3	
		2	1		1	2				2	1			1	2			3	
	3				1	2				1	2			3				2	1
	3				1	2				1	2			2	1			2	1
	1	2			1	2				1	2			1	2			1	2
		1	2				3				3				3			2	3
	3				1	2				3			2	1				2	1
	3				1	2				3				3			1	1	
	3				1	2				3				3			2	2	
		1	2		1	2					3			1	2			2	1
	2				1	2					3				3			2	1
		2	1				3				3				3			2	3
3				3					3				3				2		
3				1					3				1				2		3
	3				3				3				1				2	1	
	3				3				3				1				2	1	
	3				1	2				2	1			3			2	1	
6	32			4	19			—	13			—	11			—	8		
12	53			6	32			—	22			—	18			—	13		
		15				28				20				26				26	
		25				47				33				43				43	
			7				9				27				23				26
			12				15				45				38				43

terményt belevetette. Az aratás-cséplés befejeztével a tarló szántása volt az első feladat: *taruoszántás*. Szeptember első felére ez már újra kizöldült, a második szántás következett: *keverő szántás*. Az őszi vetésűek alá (búza, rozs — ősziárpat az egyéni gazdálkodás idején nem vetettek) *oktobër dërekánn* újra szántottak, harmadszor: *vetőoszántás*. A tavaszi vetésű növények földjét is igyekeztek a fagyok beállta előtt felszántani, ez volt a *mjël szántás*. A szántást követően, mielőtt a magok a földbe kerültek, még *fogasútak* 'boronál', *gurguláosztok* 'hengerez', apró magnak — mint például a mák — még *csuszattak* 'simítóz' is. A legelterjedtebb borona még az ötvenes években is a fakerekes, vasfogú, trapéz alakú volt. Ha nagyon *csoportos* 'rögös' volt a föld, akkor *nehjész fogast* használtak, ami azt jelentette, hogy a gazda ráállt a boronára, vagy például gerendát, követ tett rá. A henger a talaj lesimítására szolgált. *Tölfábul csinyáták*. *Gurgulájjo* 'henger' csak a tehetősebb gazdának volt, mivel egy tehén árába került, mire elkészült. Akinek nem volt, az kölcsön kérte mástól. A simítózás többféleképpen történhetett. Vagy egyszerűen deszka-

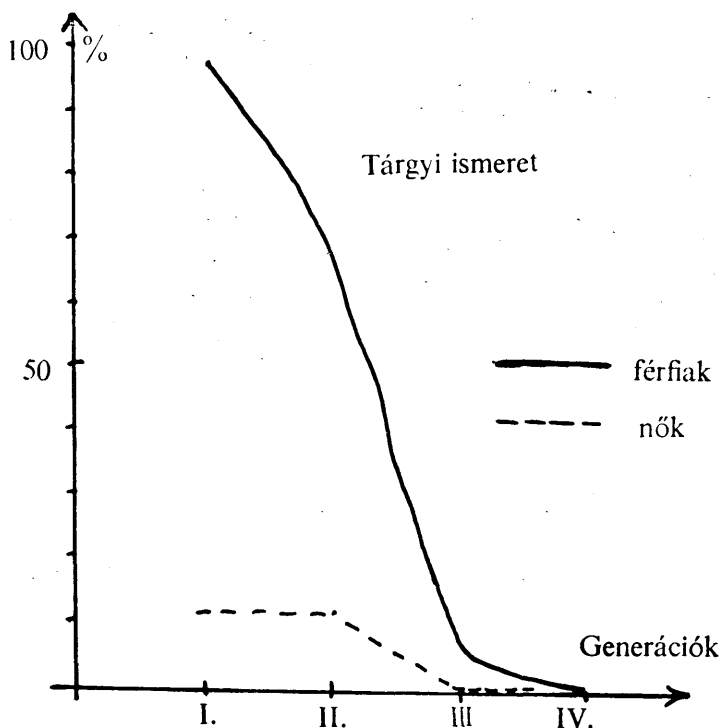
lapot, gerendát húztak a lovakkal, vagy — ez volt a gyakoribb — a gazda megfordította a boronát és azzal *csuszta* a földjét.

Ezeknek a műveleteknek, eszközöknek a nevei, az eke részei kerültek ebbe a témakörbe. A tézslát (rúdféle eszköz, mellyel az ekét a járomhoz kapcsolták) is ide soroltam, mivel általában ökrökkel szántottak, és akkor tézslát használtak. Az ekelő (ekeszállítási eszköz, V-alakú fára tették lefordítva az ekét, úgy húzták sár idején a mezőre) mint régi szállítási eszköz is itt kapott helyet.

A téma szókincsanyagát vizsgálva a következő megállapításokat tehetjük: Negatív irányú folyamatot látunk: az életkor csökkenésével párhuzamosan fogy az élő szavak száma (100%-ról 13%-ig). — A férfiaknál előbbek e témakör szavai, mint a nőknél. Minden generációban magasabb minőségű ismerettel rendelkeznek a tárgykör szavairól, mint a nők. — Az I. és a II. generációban a férfiak gyakorlatból ismerik az eszközök, folyamatok nevét, míg a nők aktív szókincse is csak a jelentés ismeretéig jut el. — A III—IV. generációban már a passzív, illetve a kihalt kategória az uralkodó. (L. 58. l.)

A grafikonról jól leolvasható, hogy az életkor csökkenésével együtt milyen nagy mértékben pusztulnak ki a témakör szavai. Magyarázata érthető: az itt felsorolt szerszámok és munkaformák teljesen a kisparaszti gazdálkodáshoz kötődnek. Az ekét és annak minden kis részletét csak az idős parasztemberek ismerik, akik egész életükben ezzel dolgoztak, illetve az a néhány 30—55 év közötti tsz-tag, aki ma fogatcs a termelőszövetkezetben, és ősszel ők művelik meg a tagság kertjét hagyományos módon, mivel a nagy gépek e kis területekre nem férnek be. Tehát az I. és a II. generáció idősebb tagjainak és az említett néhány fogatos tsz-tagnak a kivételével gyakorlati kapcsolatuk nincs ezekkel a talajművelő eszközökkel, nem végzik a munkafolyamatot, amit a táblázat is érzékeltet. Amíg az I. generációbeli férfiak szinte teljes egészében tárgyi kapcsolatban álltak e szerszámokkal, munkákkal, addig a második nemzedék férfitagjainál már mutatkozik a kapcsolat bomlása. Elsősorban a régebben nem használt eszközök, illetve az ekerészek nevénél érezhető ez, mert ezek már régebbi, alaposabb ismeretet igényelnének. Minden generációban azt látjuk, hogy a férfiaknál előbbek ezek a szavak, még a III—IV. nemzedék férfi- és nőtagjai között is van némi, nagyon halvány eltérés. Látható, hogy a III. generáció férfitagjainál még 6%-os a tárgyi kapcsolat, míg a nőknél tárgyi kapcsolat már egyáltalán nincs. A legfiatalabb nemzedék gyakorlatból, használatból nem ismeri már az eszközöket, munkaformákat, a csekély különbség a férfiak és a nők aktív szókincse között (5%) csupán a jelentésbeli ismeret közti különbséget jelzi.

Hogy a férfiak végig, minden generációban jobban ismerik a témakör szavaival jelölt dolgokat, annak az a magyarázata, hogy a szántás, boronálás stb. mindig férfimunka volt. Az első grafikon is jól érzékelteti, hogy e munkákat a férfiak végezték, ők ismerik jobban. Ha megfigyeljük ugyanis az előző

generáció nőtagjai és az azt követő generáció férfitagjai által határolt szakaszok sokkal rövidebbek, azok kevésbé meredek, mint az egy generáción belüli férfi—nő szókinsét jelölő szakasz. Példaként a I. b—II. a közti görbét és a II. a—II. b közötti részt hasonlítom össze. Ahogy azonban elfogytak a használatból a feltüntetett munkaeszközök, úgy halványodtak el a férfiak—nők közötti tudáskülönbségek is. Az idősek nemzedékében nagy a különbség férfiak és nők között. Az előzőekben a tárgyi ismeret dominál, míg a nők egyértelműen csak az adott dolgok jelentését ismerik, gyakorlati kapcsolatuk nincs ezekkel. A II. nemzedékben még mindig a tárgyi kapcsolat a jellemző a férfiaknál (66%), a nőknél a jelentésbeli kapcsolat (53%), de itt már nagyon tarka a kép. Főleg a nőknél jelentős a passzív, illetve a kihalt szavak aránya. A II. generációbeli fiatalabb nők (30—40 évesek) a kisparaszti gazdálkodás időszakából keveset éltek át, ez tükröződik nyelvükben. (L. a grafikont.)

A III—IV. generációban egyaránt lecsökkennek a pozitív kategóriák, elmosódnak a férfiak és a nők közötti lényeges ismeretbeli különbségek, mind-egyiküknek egyformán idegen már e gazdálkodási forma. Egyes szavakat vizsgálva kitűnik, hogy a régóta nem használt tárgyak nevei is szinte teljesen kihaltak: *kërámp'o, tiëzsla, ekëlü*. Viszont a *barázda, hengerel, fogasol* szavak

ma is élnek, mivel ezt a mai gyermekek is láthatják kert- vagy háztáji föld művelésekor.

5. A kender termesztése, feldolgozása

A falu közelében az *uoso* (-alsó) 'déli' határban ma is így neveznek egy dűlőt: *Kendërfüödek*. A név eredete valószínűleg azzal magyarázható, hogy itt termesztették régen a kendert, erre azonban az idősebbek sem emlékeznek. A ma élők emlékezete szerint, akiknek volt földje, az a faluhoz közeli részen minden évben vetett kendert, 50—100 □-ölet. A kenderrel csak az asszonyok foglalkoztak. Áprilisban vetették kézzel, úgy, hogy a magot szétszórták a földön, majd *belegëräblätäk* 'gereblyéz'. A kender sűrű volt, gyorsan nőtt és augusztusig nem volt vele sok gond. Augusztusban, amikor megérett, kézzel nyűtték ki külön a virágos, külön a magos részt. A virágos finomabb, puhább volt, míg a magos keményebb és szálasabb. Kis markokat kötöttek belőle, ezt *gunyhuoba ällögattäk*, és még így is szárították. Innen egy *Hidak* nevű kis tóba vitték áztatni. A kévüket belefektették a vízbe, szalmával lefedték, leföldelték, körbekarózták, hogy a víz el ne vigye. Körülbelül két hétig ázott. Amikor a gazdasszony úgy látta, hogy már jó, beleállt a vízbe, és kévéneként kirázta, megtisztította az iszaptól. A parton is száradt még, majd *talicskän* — esetleg szekéren szállították — hazatolták. Otthon a kert mellé *ällögattäk*, úgy szárították. A száraz kendert először kendervágóval törték, *zusztäk*, a *pazdërgya* kihullott, a *szälo maratt*. Aztán tilolták, és végül gerebenezték. *Mikor jëtörtö, kitilüta, mëkfüsütö, akkor mëktisztüt*. Ezek az eszközök — *kendervágó, tiloló, gereben* — még sok helyen megvannak ma is. Az 55 évesnél fiatalabb asszonyok a kendermunkákat már nem végezték. Látták az édesanyjuktól, de mire ők már felnőttek, nem nagyon termesztettek kendert. Csak a legidősebbek emlékeznek rá, mi is történt a megtört és kitisztított kenderrel. Téli esteken felsodorták fonálnak, felmotringolták, kiszapulták. Hamuból készített lúgban mosták át a fonalat. Két részre osztották: a finomabbikból lett a lepedő, alsónemű. Ezt még egyszer átmosták. A durvábból, a kócból pedig zsákot készítettek. Erős, úgynevezett parasztszák (*parassäk*) lett belőle. 80—85 kg gabona is befért. (A másikkfajta zsák, az ún. *zsiduozsäk*, szélesebb és gyengébb volt.) A kész fonalat elvitték Csornára a takácshoz. Szöni senki sem tudott Osliban, nem szöttek a környező falvakban sem. Az ügyesebbek csak vásznat szövettek a takáccsal, ők maguk varrták meg belőle a gatyát, maguk készítették el a törülközőt, a lepedőt. Minden lány kelengyéjében vászonból készült alsóneműk, lepedők és törülközők voltak. Később a gyári termékek kiszorították őket.

A kender vetése, aratása és feldolgozása, mint már említettem, női munka volt. Ha a táblázat összesített adatait megvizsgáljuk, ez ott is látható. Az első és a második nemzedék férfitagjai is lényegesen kevesebb tárgyi ismerettel rendelkeznek a kender munkáiról, mint az ugyanazon generációbeli nők

Téma	I. a				I. b				II. a			
Kender	A		P	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh
	T	J	H	Ø	T	J	H	Ø	T	J	H	Ø
kender— <i>kendër</i>	3				3				3			
nyüvi— <i>nyövi</i>	3					3				2	1	
kúp— <i>gunyhúo</i>	3				3				2	1		
eláztatják— <i>lásztothyák</i>	2	1			3				2	1		
leföldelik— <i>lěfűödelik</i>	3				3				1	1	1	
kendertörő— <i>kendërváguo</i>	2	1			2	1			1	2		
tiloló— <i>tiluo</i>	3				2	1			2	1		
pozdorja— <i>pazdërgya</i>	3				3				1	1	1	1
gerebenez— <i>gerebënyëz</i>	3				3				1	1	1	
szálakender— <i>szálokendër</i>	2	1			2	1			1	1	1	1
kóc— <i>kuoc</i>	3				3				1	2		
szöszű tárol— <i>babábo kötik</i>		3			3				1	1	1	1
rokka— <i>rokka</i>		3			2	1			1	2		
orsó— <i>orsuo</i>		3			3				1	2		
áspa— <i>moŋuolla</i>		3			3				1	2		
fonal— <i>fonál</i>		3			3					2	1	1
sző— <i>szű</i>		3				3				2	1	
aktív:	30	21			41	10			11	18		
%:	59	41			80	20			22	35		
passzív:			—				—				18	
%:			—				—				35	
kihalt:				—				—				4
%:				—				—				8

(I. generációbeli férfiak: 59%, nők: 80%). A III. és a IV. generációban már nincs meg ez a különbség, ők már egyformán nem állnak gyakorlati kapcsolattban e munkafolyamatokkal. (A grafikonokat l. a 64. oldalon.)

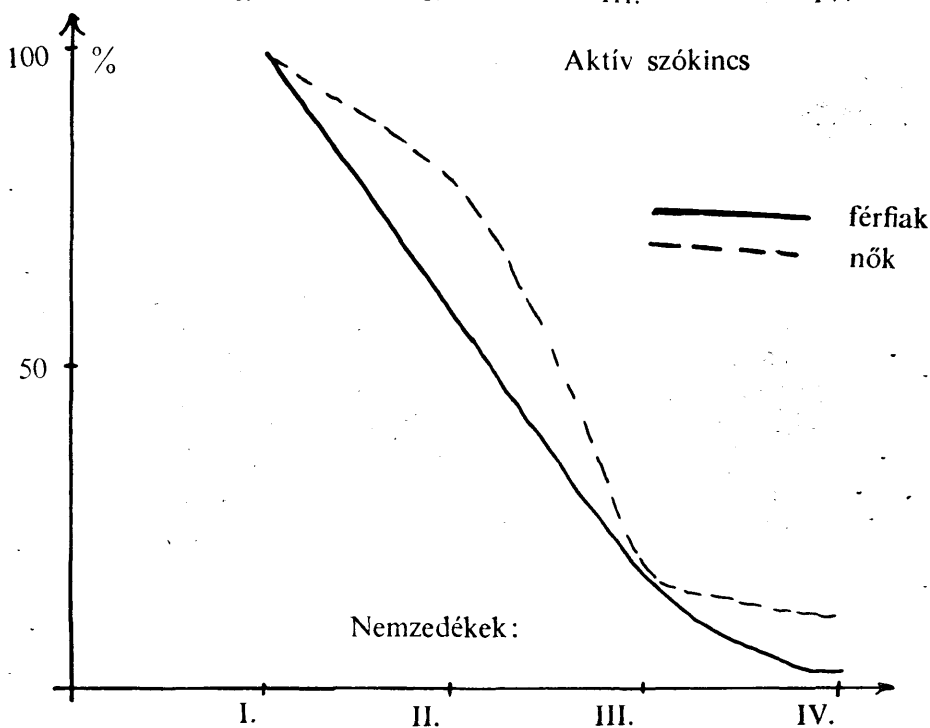
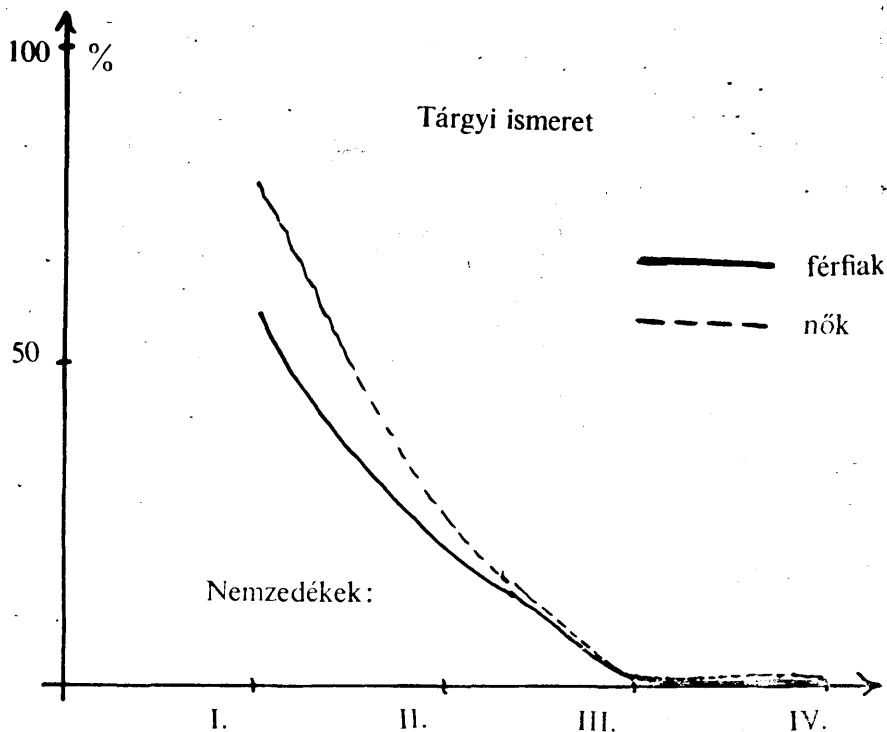
A kendermunkák első jellemzője tehát az, hogy női munka volt. Ez adja annak a magyarázatát, hogy az idősebb férfiak is viszonylag kevesebbet tudnak róla, nyelvükben nem élnek a kenderrel kapcsolatos szavak. Második jellemző tény, hogy Osliban nem szőttek, a fonallá feldolgozott kendert elszállították Csornára, ott a takáccsal vászonná szövették, és azt maguk varrták meg. A szövés tárgyköréből nem is választottam szavakat, mivel gyakorlati kapcsolata úgysem lett volna senkinek e dolgokkal. A téma harmadik jellemzője, hogy a kender termesztése a II. világháborút megelőző években kezdett megszűnni, és a negyvenes évek végére már alig néhány család vetett csupán kendert. Így harminc év elteltével már kevesen emlékeznek vissza a vele kapcsolatos munkákra. Az 55 éven felüli nők még feldolgozták, ők 80%-os tárgyi ismerettel rendelkeznek e munkáról. A 30—55 év közöttieknél még fellelhető a gyakorlati kapcsolat is, de csak a jelentésbeli ismeret az uralkodó. Az utóbbi években a faluban sikeresen működött a honismereti szakkör, melynek gyűjtő munkája során a kenderfeldolgozás eszközei is előkerültek. Talán ennek kö-

II. b				III. a				III. b				IV. a				IV. b			
A		P	Kh	A		ø	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh	A		P	Kh
T	J	H	d	T	J	H	ø	T	J	H	ø	T	J	H	ø	T	J	H	ø
2	1			2	1			2	1			1	2			2	1		
2	1				2		1		3						3				3
3				1	2				1		2			2	1			3	
	3				3				3					2	1				
	1	1	1		1		2		1	2				1	2				3
	2	1		1	2				2		1			1	2				3
	3				3				3					1	2				3
1	2				2		1		3					1	2		1		2
	1				1		2		1	2				2	3			3	
	3	1	1	2	1						3				3			1	2
	2	1		1	2				3					3	1		1	2	
	2	1		1	2				3					2	1		2	3	
	2	1			2		1		2		1			3	2		3		1
1	2				3				3					1	2		3		
3					3				2	1				1	2		3		
12	28		—	8			—	8			—	1			—	5			
24	55		—	16			—	16			—	2			—	10			
		7			33				30					23				23	
		14			65				59					45				45	
			4				10				13				27				23
			8				20				25				53				45

szönhető, hogy a legfiatalabbak nyelvében még található e témakörből aktív szavak, így például: *gerebenez, rokka*.

E tárgykör alapján is látható, hogy a hagyományos paraszti életet tükröző szavak pusztulnak. (A továbbiakban szereplő adatok a 17 tárgykör eredményei.) E pusztulásnak több oka van: a hagyományos gazdálkodást felváltotta a nagyüzemi munka. Az egyedül, illetve családi keretben végzett munkából közös munkavégzés lett. A kézi erőt felváltotta a gépek ereje. Ebből adódik, hogy nagyon sok nehéz és lassú, kézzel végzett folyamat kihalt (például az aratás hagyományos formája) és ennek következtében az eddig nélkülözhetetlen szerszámok használaton kívülre kerültek, nincs rájuk szükség. Így a fiatal korosztályoknak már tárgyi kapcsolata sincs ezekkel az eszközökkel. Nyelvükbe ezek a szavak nem épülnek be szilárdan, könnyen a szókincs perifériájára jutnak, majd kiveszhetnek szókészletükből.

6. Természetesen a gazdálkodás változásával együtt jár az életmód változása is. Ezért a falun élő, ma is mezőgazdaságban dolgozó emberek egész szókincse fokozatosan átalakul, tükrözve a lakáshelyzetben, az együttélés formájában, étkezésben, ruházkodásban stb. beállt változásokat. Hogyan, milyen módon pusztulnak ezek a szavak? A kihalás fázisai nyomon követhetők.

A még friss észjárású idős emberek nyelvében szinte minden olyan szó aktív ma is, amelyekkel — a szóval jelölt tárgyra, munkafolyamatra értve — valamikor gyakorlati kapcsolatuk volt. A második nemzedékben, az ötven év alattiaknál már tapasztalható, hogy nem kizárólag használatból ismerik, sokszor csak a jelentését tudják, de szókincsük még aktív. A II—III. generáció között történik a legnagyobb mértékű pusztulás. A III. csoportban már jelentős a passzív és a kihalt szókincs mennyisége. A IV. nemzedéknél — ritka kivételtől eltekintve — már csupán negatív kategóriákkal találkozunk (passzív, kihalt). Tehát aktívból passzívvá válnak e szavak, majd kihalnak. Ez utóbbiak arányát nagyon megnöveli az a tény, hogy a legfiatalabbaknál nem fokozatos elfelejtésről, használatból való kiesésről van szó, hanem ők nem is ismerték e szavakat, be sem kerültek a szókincsükbe.

A hagyományos gazdálkodás szóanyagának csökkenését segíti elő a nyelvjárási szavak és kifejezések köznyelvivé válása. Például a *gurguláz* kifejezés helyett, ha a régi fahengerrel végzik is a munkát, a fiatalok már gyakrabban használják a *hengerez* szót. Még inkább így van ez az életmódot jelölő szavaknál: *uomárijum* helyett *szekrényt*, *puruc* helyett *mellényt* mondanak a középkorúak is. A szókincs csökkenését egyik irányból az egymást követő nemzedékek határozzák meg, mivel egyre kevesebb szó él az ő nyelvükben. A másik irányból a legidősebb nemzedék sietteti a szóanyag pusztulását. Lassú apadást jelent az is, hogy az idős emberek egyre távolabb kerülnek — időben — ezektől a munkafolyamatoktól, egyre többet felejtenek. Jelentősebb azonban az, hogy az idősök halálával fogynak a szavak is, mert az őket követő nemzedékek ilyen teljességre kiterő tudással már nem rendelkeznek. A 30—55 év közöttiek aktív szóanyaga magas, megközelíti az előző nemzedékét: I. generáció átlag 98%, a II. pedig 87%-ban aktívan használja a hagyományos paraszti élet szavait. Azonban már a számok is jelzik, hogy bár megközelíti az élő szóanyag az idősebbekét, de el nem éri. A különbséget már a negatív kategóriákban találjuk. Tíz százalékban passzívak a kiválasztott szavak, 3%-ban pedig már kihalt szavakat is találunk. Ugyancsak a negatív irányú változást jelzi, hogy a nemzedéken belül már csak 58%-os a használatból, gyakorlatból ismert szavak aránya. Az I—II. generáció férfitagjainak tárgyi ismerete között 30% a különbség (89%, illetve 59%). Nőknél csupán 18% eltérés mutatkozik, mivel ott az előző csoportban is alacsonyabb volt ez az érték: 75%.

Az egész folyamaton végigtekintve azt mondhatjuk, hogy a II. generáció élő szókészlete magas, jól megközelíti az 55 évesnél idősebbek aktív szóanyagát, de a szókészlet pusztulására utaló jegyek már láthatók. A második és a harmadik nemzedék nyelvében találhatók a legnagyobb különbségek. Az I. és II. nemzedék között (férfiak és nők aktív szókincsének átlagával számolva) 11%-os a csökkenés, a II—III. generációnál 40%-os, míg a III—IV-nél csak 26%. A 18—30 év közötti adatközlők csupán a termelőszövetkezet megalakulása körüli időkre tudnak visszaemlékezni. A hagyományos kisparaszti

gazdálkodásról egészen halvány, gyermekkori emlékeik élhetnek, de ez is csak a 25—30 év közöttiekre vonatkozik. A kisparaszti gazdálkodásban egyáltalán nincs gyakorlatuk. Így érthető ez a nagyfokú csökkenés. Az előző nemzedékhez viszonyítva tárgyi kapcsolatuk szintén 40%-kal csökkent, férfiak és nők gyakorlatból szerzett átlagos ismerete: 18%. A passzív kategóriában már 30—40% között van a szavak aránya. Férfiaknál 11%, nőknél 25% a kihalt szavak mennyisége. A IV. generációban a paraszti gazdálkodás szóköreéből csupán 21%-ot használnak aktívan. Ezzel szemben 37% a passzív kategóriában található, és a szavak 42%-a teljesen kihalt. Ők már azokban az években nőttek fel, amikor a hagyományos életforma egészen felbomlott, a tárgyak és eszközök eltűntek környezetükből. A 17 témakör aktívan használt szavainak átlagát tekintve a férfiak szókincse kis mértékben ugyan, de előbb, mint a nőké. Férfiaknál 64%-os, nőknél: 62%. A hagyományos paraszti gazdálkodás, amelynek tartozéka az évszázados szokásokkal terhes paraszti életmód, megszűnőben van. Ezt az életformát, életmódot kifejező szókincs apadása jelöli.

A dolgozatomban kiválasztott szavak a paraszti gazdálkodásnak csupán kis részét ölelték fel, válogatásuk is történhetett volna más szempontok alapján. Így az eredmény bizonyára módosult volna, de csak jelentéktelen mértékben. Az adatközlők megválasztásától is függ az eredmény. Az idősebb emberek tudása ma is szilárdan aktív, a fiatalok szókészletének alakulására nagyon sok tényező hat.

VARGA JÓZSEFNÉ

Социолингвистические исследования языка деревни Ошли

Цель моей работы — доказать, что общественные изменения, начавшиеся после освобождения, не только породили значительные преобразования в быте, в человеческом сознании и т. д., но оказали большое влияние и на язык.

Я исследовала лексику традиционного крестьянского хозяйства. Данные для этого исследования я собирала в Ошли. Эта небольшая по численности населения деревня расположена в Дьерско-Шопронской области, в южной части Ханшага. Источником существования здесь всегда было земледелие и разведение крупного рогатого скота. В 1949 году 94% населения жило и работало в сельском хозяйстве. Земли этой местности были небольшие, но плодородные. Хозяева располагали всего 5—10 хольдами земли. В 50-е годы начал разлагаться привычный образ хозяйствования и жизни. Все больше людей начало искать себе занятие в промышленности, они продали свои земли. В 1959 году был создан производственный кооператив. Это (в силу множества причин) ускорило отмирание традиционного образа жизни.

Свою работу я построила так, что сгруппировала названия характерных рабочих процессов, орудий труда в тематические группы и, используя анкеты,

старалась показать изменения лексики. Информаторов я подоирала согласно полу и возрасту, таким образом на основе их ответов я могла прийти к оценочным результатам с разных точек зрения. Стало очевидным, что с уменьшением возраста уменьшается и активный словарный фонд, в то же время возрастает количество перешедших в пассивный запас или отмерших слов. Исследование согласно распределению по возрасту и полу пролило свет и на сформировавшееся в семье традиционное разделение труда. 17 избранных тем содержали 330 словарных статей. Кроме традиционного хозяйства были включены и некоторые другие, связанные с бытом темы.

М. ВАРГА

Nyelvjárási sajátosságok tükröződése Lendva ~ Lendava és környéke földrajzi neveiben

A magyar dialektológiai irodalom gyűjtőterületem nyelvjárását az ún. nyugati nyelvjáróterülethez (vö. BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891. 25—39; HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 13; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 69—71; stb.), illetőleg a hetési nyelvjárástípushoz sorolja (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 337). E vidék népnyelve tanulmányozásának nagy múltja és gazdag hagyományai, eredményei vannak. Már a nép nyelve felé való fordulás legkorábbi szakaszaiban, a XIX. század első felében hírt adtak a közeli Göcsej, Hetés és az Őrség néhány nyelvjárási sajátosságáról (vö. PLÁNDER FERENC, Zala Vármegye Göcsei szöejtés [dialectus], 's annak némely különös szavai. *Tudományos Gyűjtemény* (1832) III, 62), majd pedig a század második felében s a XX. században az adatközlések, szógyűjtemények, jelenségeírások stb. tömege árulkodik a kutatóknak vidékünk népnyelve iránt megnyilvánuló érdeklődéséről (l. a LŐRINCZE—BENKŐ, Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949. Bp., 1951. Megfelelő tétéleinél!). A legújabbkori magyar dialektológiai irodalomban is igen jelentős művek foglalkoznak e tájegység nyelvjárásaival. A népnyelv tanulmányozása legkorszerűbb eljárásának tartott nyelvföldrajz éppen vidékünkéről produkálta a magyar nyelvjárástudomány két regionális nyelvatlaszát, VÉGH JÓZSEFnek a legkényesebb igényeket is kielégítő művét (Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959), valamint PENAVIN OLGÁnak, a jugoszláviai Muravidék magyar nyelvjárásairól összeállított igen értékes atlaszát (A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. MNyTK. 116. sz. Bp., 1966). Nem nyelvjárásvizsgálat céljából készült, erre azonban bizonyos fenntartásokkal és óvatossággal mégis felhasználható a PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF szerkesztette „Zala megye földrajzi nevei” c. (Zalaegerszeg, 1964) hatalmas gyűjtemény, mert a népnyelvi adatok közlésében egyrészt megfelelő hangtani pontosságra törekedett, másrészt a földrajzi névi szókincs számos olyan nyelvjárási lexikai, hangtani stb. elemet tartalmaz, amelyet a korábbi feldolgozásokból nem ismertünk. Ugyancsak fontos adalékokat nyújt Göcsej és Hetés népnyelvének alaposabb megismeréséhez ÖRDÖG FERENC személynév-monográfiája (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973). Természetesen, a vidékünkre vonatkozó nyelvjárási irodalom más nyelvjárástípusokéhoz viszonyított bősége nem jelenti

azt, hogy itt a dialektológiának már nincsenek feladatai, hiszen nem születtek még sem jelenségmonográfiák, sem pedig a nyelvjárás általános jellemzésére vállalkozó feldolgozások.

A földrajzi nevek önmagukban is nyelvjárási jelenségeknek tekinthetők (ha úgy tetszik: abszolút tájszavaknak, vö. BENKŐ LORÁND, Magyar nyelv-járástörténet. Bp., 1957. 11), ugyanakkor — mivel valamennyien közszoói eredetűek, s a köznévi előzmény a legtöbbjükben még kimutatható — a nyelv-járás egykori és mai szókincse bizonyos rétegeinek vizsgálatára is alkalmasak, továbbá a közszoókat ért hangtani változások általában érvényesülnek a tulaj-donnevekben is, így a földrajzi nevek nyelvjárási sajátosságainak számbavétele hozzásegíthet bennünket az egész nyelvjárás leglényegesebb sajátosságainak meg-ismeréséhez is. Gyűjteményem összeállításakor természetesen nem töreked-hettem a kiejtésbeli finomságok impresszionista módszerű jelölésére, például — noha ez a nyelvjárás köztudottan kedveli e kettőshangzókat — magam a földrajzinév-gyűjtés természetéből adódóan a diftongusokat sem jegyeztem, anyagom mégis alkalmas a Lendva környéki népnyelv fonémaállományának elemzésére.

A) Hangtani sajátosságok

A nyelvjárás magánhangzóinak rendszere a következő képet mutatja:

a) rövidek: <i>u ü i</i>	b) hosszúak: — — —
<i>o ö ë</i>	<i>ó ő é</i>
<i>a e</i>	<i>á</i>

E rendszerben a köznyelvi hangrendszerhez képest jellemző a kétféle *e* hang megkülönböztetése, valamint a felső nyelvallású hosszú magánhangzók teljes hiánya (vö. IMRE SAMU: i. m. 170; KÁLMÁN BÉLA: i. m. 69—71). A közép-ső nyelvallású hosszú magánhangzók realizációja számos alkalommal difton-gusos, illetőleg a köznyelvi hosszú *ó*-, *ő*-vel szemben szóvégi helyzetben *u*-t, *ü*-t találunk. Megmarad ez az *u*, *ü* még mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt is.

A nyelvjárás mássalhangzó-rendszere azonos a köznyelvvél, attól mind-össze az különbözteti meg, hogy a *gólya* > *gója* típusú *j*-zés helyett *l*-ezés van, így a *j* megterheltsége kisebb, az *l*-é nagyobb, mint a megfelelő köznyelvi fonémáé.

1. A magánhangzók megfelelései

a) Zárt ~ nyílt szembenállás

Köznyelvi *a* ~ nyelvjárási *o*: *Tomás kuta* (Vf.)*, *To más Pali körösztje* (B.) *Gonajos* (Cs.); *Lármofa* (Hf.), *Kenderszárosztu* (Kh.), *Kendörszárosztu* (K.)

* A földrajzi nevek után álló rövidítések a gyűjtőterület helységeire utalnak.

Kányo-görind (B.), *Sárgo-lik* (Gy.), *Káso-erdü* (Cs.), *Sárgo-viz* (Kó.); *Uccábo* (D.), *Riganyóci-tábla* (Zs.), *Dombi-tábla* (Gy., L.), *Pacsala házo* (Hf.); stb. Az *a~o* megfelelés tehát hangsúlyos és hangsúlytalan, tő- és toldalékbeli helyzetben egyaránt előfordul. A *Tomás* névben levő *o*-zás esetleg megőrzött régiség is lehet, a *Gonajos* független *o*-zása azonban nyelvtörténeti okokkal nehezen magyarázható (vö. IMRE SAMU: i. m. 194). A többi példa az *á* utáni *o*-zás jellegzetes, más nyelvjárástípusokban is megfigyelhető esetét mutatja (pl. a palócban; vö. IMRE SAMU: i. m. 196).

Köznyelvi *o~nyelvjárási a*: A nyílt tendencia működésére csak két morfémban s összesen öt földrajzi névben van példánk: *Magyarus* (Zs.), *Hargas* (Ph.), *Hargas-föd* (P.), *Hargas* (Vf.), *Hargasi ut* (Vf.)

Köznyelvi *ó~nyelvjárási u*: *Állu* (Kó.), *Zsidu-domb* (L.), *Zsidu-temetü* (Hf.), *Zsidu-rét* (B., K.), *Biru higgya* (Gy.), *Biru-ritás* (La.), *Csikászu* (La.), *Kendörasztatu* (B.), *Gombászu-erdü* (Hf.), *Ósu-erdü* (Vf.), *Rigu-part* (Vf.); stb. Ez a megfelelés — a következő szembenállással együtt — csak abszolút szövégi helyzetben és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt fordul elő (vö. IMRE SAMU: i. m. 170).

Köznyelvi *ő~nyelvjárási ü*: *Gombászu-erdü* (Hf.), *Erdü* (L., Gy.), *Temetü* (Gh., Gy., Hv. stb.), *Düllü* (D.), *Fájszliszölü* (P.), *Csörgü-rét* (L.), *Besü-telek* (L.), *Küsü-erdü* (D.), *Terelü ut* (K.), *Garaji-fenyüs* (Vf.) stb.

Az *ü* terhére jelentkező *ő*-zés egyedül a *börü* morfémban (és ennek 11 földrajzi névi származékában) fordul elő.

Köznyelvi *é~nyelvjárási i*: *Gesztinyis* (Cs.), *Mellik-ritás* (K.), *Ritás-mellik* (K.), *Kertisz-parag* (Gy.), *Pukáni kuttya* (La.), *Törvinnyfa* (L.) stb. Nyelvjárásunkban az *é* terhére jelentkező *i*-zés nem fordul elő, az *i*-zésre viszont minden hangtani helyzetben van példa (vö. IMRE SAMU: i. m. 184), tapasztalatom szerint azonban hangsúlyos helyzetben, tőszó első szótagjában ez a jelenség is meglehetősen ritka. Így pl. *mihe* 'méh', de *béllög* 'bélyeg', *piënz*, *iëppen* stb. A földrajzinév-anyagban csak a hangsúlytalan *i*-zésre vannak példaim.

b) *Labiális~illabiális szembenállás*

Köznyelvi *e (ë)~nyelvjárási ö*: A vidék nyelvjárására az erős fokú *ö*-zés jellemző, a szótő első, hangsúlyos és további, hangsúlytalan szótagjaiban, valamint a toldalékokban egyaránt gyakran találkozunk vele. Pl. *Köröszt* (K., Ph.), *Föcskendüházná* (Cs., D.), *Lönti-szölü* (P.), *Fő-vég* (D., Gh., Kh., R.), *Fösü-rét* (Cs., D.), *Fő-vég* (Hf., P., Ph., Vf.), *Berök* (Cs., Hf., L.), *Kertök* (P.), *Kendörös* (Ph.), *Gyerökök mónájik* (B.), *Körisös* (R.); stb.

A köznyelvi *ü~nyelvjárási i* szembenállásra egyetlen földrajzi névi példám van: *Miheli-berök* (K.), s a jelenség a közszavak körében sem gyakori (vö. IMRE SAMU: i. m. 188).

c) *Palatális ~ veláris szembenállás*

Ez a jelenség nyelvjárásunkban ugyancsak rendkívül ritka, csak néhány morfémat érint. A köznyelvi *lyuk* megfelelője valamennyi földrajzi névben *lik*: *Asszonylik* (Ph.), *Báger-lik* (Gy.), *Farkas lik* (La.), *Fődvágu-lik* (Vf.), *Gyepü-hegyi-lik* vagy *Lik* (Vf.), *Kövecsős-lik* (B.), *Róka-lik* (K.). A hosszú melléknév is következetesen *hosszi* alakban fordul elő: *Hosszi-berék* (La.), *Hosszi-főd* (Gh., Gy., Ph., Vf.), *Hosszi hid* (Hf.), *Hosszi-rét* (Kh., Gy.), *Hosszi-ritás* (R.), *Hosszi-Viszköz* (Cs), sőt *Hosszúfalu* neve is *Hosszifalu*. Végül *i* van az *uk-*, *-juk*, *-ük*, *-jük* birtokos személyragban is: *Gyerökök mondjik* (B.), *Sagácsik laptyik* (Kó.), *Benik pataktyik* (Gy.), *Pozsgajik kuttyik* (Cs.), *Harangozuk uccájik* (K.), *Kis Jankuk mezzejik* (B.), *Jakapik vőgyik* (Vf.).

Köznyelvi *i ~ nyelvjárási o* megfelelést mutat az *-ista* morfémaiban Bánután két földrajzi névi példa: *Kolonosta-lapáci ut*, *Kolonosta-lapáci-rétek*.

2. A mássalhangzók megfelelései:

a) *Gemináció*: A nyelvjárás egyik legszembetűnőbb sajátossága a köznyelvi rövid mássalhangzónak intervokális helyzetben való megnyúlása, pl. *Átalli* (La.), *Düllü* (D.), *Hállu-hel* (La.), *Fejjér-kert* (La.), *Képi-düllü* (Kh.), *Zuggu* (Cs.), *Majjor* (Ph.), *Mezzü-rönd* (Ph.), *Sziget-mezzü* (Ph.), *Majjérka* (Cs.), *Fönyóllu* (P.), *Kerittis* (Gy., Vf.), *Töllös* (La.), *Ujj-ásás* (Hf.), *Ujj-uti-fődek* (L.). A petesházi *Csaritt* geminátája valószínűleg egy köznévi *csarittos* alakból való visszakövetkeztetéssel magyarázandó.

b) *Affrikálódás*: A birtokos személyrag *j*-je a szótó *p*, *k*, *f* hangja után *ty*-vé, *b*, *g*, *v*, *r*, *l*, *m* után pedig *gy*-vé alakul (vö. KÁLMÁN BÉLA: i. m. 45), pl. *Sagácsik laptyik* (Kó.), *Benik pataktyik* (Gy.), *Kolonisták kövecsős liktyik* (B.), *Gálik telektyik* (Vf.); *Vörös képtye* (D.); *Széplányog dombgya* (D.), *Burgyánt* (B.). Az explozív *gy*-zésre a földrajzi nevek köréből nincs több példám, hacsak nem sorolhatjuk e jelenség alá a *legelő* köznévnek többször lejegyzett *legyelü* változatát, pl. *Csiku-legyelü* (Vf., Zs.), *Legyelü* (Gy., La.). A jelenség fordítottja figyelhető meg a petesházi *Jegzü-rét* (*~ Jegyzü-rét*) ejtésében.

c) *Depalatalizáció*: A köznyelvi *j*-zéssel szemben az egész Dunántúlon, így a nyelvjárásunkban is tapasztalható *l*-ezést a legtöbb példában depalatalizációnak tulajdoníthatjuk, ritkábban pedig megőrzött régiségekkel állunk szemben (vö. BENKŐ LORÁND: i. m. 98). Lendva környékén az eredeti *l + j* kapcsolatból származó *lly*-nek *ll*-é való depalatalizációja is megtörtént. Pl. *Kastél-domb*, *Kastélok* (Kh.), *Keböle-folu* (Hv.), *Folat-part* (Hf.), *Géphel* (K.), *Miheli-berök* (K.), *Róka-lik* (K.), *Báger-lik* (Gy.), *Farkas-lik* (La.), *Hállu-hel* (La.), *Királ-kert* (La.), *Gólafa* (L.), *Méll ut* (Vf.); illetőleg *Telek alla* (Kh.), *Erdü alla* (Hv.), *Csór alla* (Cs.), *Dius alla* (Cs.). Inkább csak igazodásnak (*accomodatio*) vagy

képzés helye szerinti részleges hasonulásnak tekinthetjük az *ny* depalatalizációját *k*, *t* előtti helyzetekben: *Törvin-kerti-düllü* (Kh.), *Cigántelep* (D.), *Cigánkert* (D.), *Cigán-tábla* (Zs.). — A palatalizáció jóval ritkább jelenség, a névanyagomban kevésszer fordul elő: *Kisz-Szenyőgetű* (Hf.), *Naty-Szenyőgetű* (Hf.), *Szenyőgetű* (La.), *Vény-Mura* (Kó.), *Lényës-kertek* (Vf.).

d) *A zárt szótagi l kiesése*: A zárt szótagi liquidák nyújtó hatása és kiesése a XVI—XVII. század óta megfigyelhető jelensége a magyar nyelvnek (vö. BENKŐ LORÁND: i. m. 95). A kutatók többsége szerint e két jelenségnek egymáshoz egyáltalán nincs köze, aligha szabad tehát a *volt* > *vót* típusú hangfejlődésben az *l* kiesése nyomán keletkezett „pótlónyúlást” látni (vö. BENKŐ: i. h.). A két jelenség különválasztását az is indokolja, hogy az *l*-hez hasonlóan nyújtó zárt szótagi *r*, és *j* kiesésére emlékeinkben és nyelvjárásainkban alig van példa. A Lendva környéki nyelvjárásban a liquidák nyújtó hatásában érdekes kettősség figyelhető meg: a mai népnyelvben — a magyar köznyelvhez hasonlóan — nem érvényesül a nyújtó hatás, régebről azonban az *l*-ről ki tudjuk ezt mutatni. A földrajzi neveken és a közszavakban ugyanis több morféma hosszú magánhangzót tartalmaz a köznyelvi rövid magánhangzó + *l* kapcsolat helyett, s ez a változás csak az *l* abszolút időtartama egy részének a magánhangzóra való átháramlásával magyarázható (vö. BENKŐ: i. h.). Ez a jelenség azonban régebben sem volt általános, amint bizonyítják is ezt az ugyanazon morfémaknak rövid és hosszú magánhangzót tartalmazó változatai. Ezek alapján a zárt szótagi *l* viselkedésének eseteit a Lendva környéki nyelvjárásban a következő csoportokba sorolhatjuk: 1. az *l* megmaradása: *Alsu-telek*, *Belső-legelű*, *Főlső-telek*, *Kunhalmok* (D.), *Kastél-domb* (Kh.), *Bül főggye*, *Fölmérött*, *Utvonal* (R.), *Alsu-Lapác*, *Főlső-rét* (Gh.), *Szelvéni hid*, *Szelvin* (Hv.); 2. az *l* kiesése a morféma magánhangzójának megnyúlása nélkül: *Asu-patak higgya*, *Belső-erdű* (D.), *A-vég* (Kh.), *Asu-Górica*, *A-vég* (R.), *Asu-Nagy-rét*, *A-vég* (Gh., Hf., Ph., Vf.) stb.; 3. az *l* kiesése a morféma magánhangzójának megnyúlásával: *Tőfás* (K.), *Vőgy* (Hf.), *Zótár kut* (Hf.), *Mónár-főd*, *Pap-főd*, *Szomi-móna* (Kh.), *Nétytőfák geringye* (B.), *Tőfás*, *Vőgyi-parag*, *Zódos-kert* (La.) stb.; 4. az *l* kiesése a morféma magánhangzójának minőségi változásával: — a) a morfémaiban zártabb hosszú magánhangzó van: *Ósu-Szëgvőgy*, *Vádómás* (Hf.), *Ó-vég* (La.). — b) a morfémaiban zártabb rövid magánhangzó van: *Mi-vőgy* (= Mély-völgy) (L.), *Kápuna* (Cs., Gy., La., Vf., Zs.), *Bagu-rét* (Hv.).

Az *l* kiesésének és megmaradásának kettőssége ma már az egész magyar nyelvterületre jellemző, illetőleg a nyelvfejlődés, a köznyelvi jelenségek a nyelvjárásokban egyre inkább az *l*-ező formák térhódításának kedvez. Anyagomban az *l*-ező morféma-k száma az eliziosokéhoz képest még eléggé alacsony, ez azonban gyűjtési módszeremnek abból az eljárásából is következik, hogy minden alkalommal igyekeztem kideríteni az archaikusabb és általánosabb hasz-

nálatú névformát, s az *l*-ező példákat csak akkor jegyeztem le, ha a helyi nyelvjárásban azok voltak a gyakoribbak, tehát a jelenlegi nyelvállapokra jellemzőbbek. Szórványosan ma már az egész területen előfordulnak az *l*-ező formák, uralkodókká azonban csak a köznyelvi hatásnak jobban kitett, városiasabb településen, Lendván és Dobronakon váltak.

Az elízió 4. esetében többszörösen összetett hangfejlődés játszódott le. Az *a*) altípusban a magánhangzó nyúlásán és az *l* kiesésén kívül a többelseji hang zártabbá válása is megtörtént, s ez itt tulajdonképpen hanghelyettesítés: a nyelvjárásból hiányzó alsó nyelvállású labiális hosszú magánhangzónak a megfelelő középső nyelvállású hanggal való pótlása. A *b*) altípusban is így képzelhető el a fejlődés: rövid magánhangzó + *l* > hosszú magánhangzó + *l* > hosszú magánhangzó > rövid, zárt magánhangzó. A nyílt szótagi *ó*, *ő* ugyanis a nyelvjárásban *u*, *ü* lett (l. előbb az *ó* ~ *u*, *ő* ~ *ü* szembenállást!), illetőleg a 'Mély-völgy' > *Mi-vőgy* példában rövidülés játszódott le, mivel a nyelvjárásból hiányzik a felső nyelvállású hosszú magánhangzók sora.

e) *A mássalhangzók változásainak egyéb esetei*: Ebbe a csoportba azokat a megfeleléseket sorolom, amelyek az előzőekben ismertetetteknek kisebb hatókörűek, amelyek anyagomból csak néhány példával szemléltethetők, illetőleg egyszerűek. A nyugati nyelvjárásterületen több példából ismert szóvégi zöngétlenülésre (vö. KÁLMÁN BÉLA: i. m. 44) mindössze egyetlen példám van: *Lëndva-visz* (B.). A hosszú *r* hang megrövidülése figyelhető meg a *Forás-föld* (P.) névben, s ugyanilyen jelenség lehet a *parlag* > *parag* köznév is (amely számos földrajzi név része területünkön), ugyanis az *l* kiesésével itt nem lehet számolni, hanem csak egy *rl* > *rr* asszimilációt, majd rövidülést tehetünk fel. Ugyancsak szórványos jelenség az az névelő *z*-jének átvonása a magánhangzóval kezdődő földrajzi név elé: *Zátal* (D.), *Zanta-szeg* (La.), *Zispán főggyë* (Zs.), *Zótár-kut* (Hf.). A hangátvetés az idegen szó helytelen beidegzésével magyarázható az *Ěkomonija* (L., Zs.) névben, illetőleg a mássalhangzó-torlódás feloldásának módjaként értékelendő a *ritás* köznévben: *Gá-ritás* (La.), *Ósu-ritás* (K.) stb.

f) *A v indukáló hatása a részleges hasonulásban*: A nyelvjárásterületen következetesen érvényesül, így a megfelelő fonetikai helyzetben a földrajzi nevekben is: *Büközs vize*, *Kerd-vég*, *Réd-vég* (Hv.), *Teleg-vég*, *Teleg-végi-köröszt* (Hf.), *Kerd-végi-fődek* (L.), *Diázs-vőgy*, *Kizs-Diázs-vőgy* (Vf.).

B) Alaktani sajátságok

A Lendva környéki nyelvjárások alaktanáról még annyi ismeretünk sincs, mint amennyi e táj népnyelvének hangrendszeréről szól. Néhány sajátosságot megemlítenek ugyan a magyar nyelvjárásokról szóló összefoglaló művek (pl. HORGER ANTAL: i. m. 108 kk.; KÁLMÁN BÉLA: i. m. passim; IMRE SAMU: i. m. passim), a tüzetes feldolgozások azonban még a jövőre várnak. Alapvető cé-

lomból következőleg magam is csak azokkal az alaktani jellemzőkkel foglalkozom az alábbiakban, amelyek a földrajzi nevekben megmutatkoznak, illetőleg a földrajzi nevek alakításában szerepet játszottak.

1. Tőtani kérdések

A másodlagos járulékok előtt két mássalhangzó után a nyelvjárás még őrzi a tövéghangzót (vö. HORGER: i. m. 108), azaz más nyelvjárásokkal szemben kötőhang kapcsolja a toldalékot a tőhöz: *Bükköbe* (Cs.). (E határozóragos névtípusról bővebben szólok dolgozatom egy másik fejezetében.) További példák ragos alakokban: *Göröncsér-kert*, *-kertöbe*, *Kelenc-kert*, *-kertöbe* (La.), *Bükk*, *Bükköbe* (P.). A köznyelvi több alakú változó tőtípussal szemben változatlan a többeseji magánhangzó az *ér > er* szóban: *Ladanica-er*, *Moláko-er* (R.), *Csigás-er*, *Fekete-er*, *Sáros-er*, *Zsibbos-er*, *Kis-malom-er* (B.). E jelenség bizonyára nem minősíthető megőrzésnek, inkább arról lehet szó, hogy a primer járulékok előtti rövid magánhangzós tőforma nyomult be a nominativusba is. Ugyancsak kikerült a köznyelvi több alakú változó tőtípusból az *ő ~ e* váltóhangú *erdő*, *szőlő*, *mező*, nyelvjárási *erdü*, *szőlü*, *mezzü* köznév, és az egyalakúak közé került *Asai-erdü* (R.), *Kerti-szőlüná*, *Fösü-mezzü* (Cs.), a bánutai *Szomilik mezzejik* földrajzi név azonban még az *e-ző* változatot is őrzi. A köznyelvi megfelelőhöz képest Hídvégen e jelenség fordítottja tapasztalható a *temető*, nyelvjárási *temetü* bizonyos toldalékos alakjaiban ugyanis ez a köznév az egyalakú tőtípusból az *ő ~ e* hangváltó típusba került át: *Döktemetetji ut*, *Temetetji ut*. (Érdemes fölfigyelni arra, hogy az *e-ző mezzejik* és *temetetji* tőváltozat névanyagomban csak a szomszédcs Bánuta és Hídvég falvakban fordul elő!) A köznyelvi egyalakú tövel szemben hosszú *ó ~ á* hangváltakozást mutat a völgyifalubeli *Diázs-vögy* név, *ő ~ l* váltakozás figyelhető meg a *tölgy* köznév helyi megfelelőiben: *Tőfás* (K., La.), de: *Töllös* (K., La.).

2. Névszóképzés

E témakörből mindössze egy jelenséget kell megemlítenünk. Kutatóink az Őrség és Hetés vidékéről feljegyezték, hogy a köznyelvi *-ás*, *-és* képző helyett e nyelvjárásban gyakran *-at*, *-et* képzős formát találunk: *disznuület*, *sorozat* 'sorozás', *vetedbe* (=vetéskor), *hófujat* (=hófúvás) stb. (vö. VÉGH JÓZSEF: i. m. 89—95. sz. térkép; IMRE SAMU: i. m. 327). Névanyagomból a következő példák tartoznak e csoportba: *Szentháromsági-fordulat* (L.), *Tekerület* (Vf.), *Folat-part* (Hf.). Ha hiteleseknek fogadhatjuk el SPITZER ARNOLD századforduló előtti földrajzinév-közléseit (vö. Nyr. XIV, 144), akkor a régebbi névkincsből e típusba sorolhatjuk még a következő neveket is — „Hegyfordulatok”: *bakóaljai*, *Bömhéczi* (L.), *bükkaljai*, *bükkhegyi* (Cs.), *diós-*

völgyi, (Vf.), *fodorrendi* (Cs.), *gyepühegy* (Vf.), *hidegkuti* (Hf.), *kulcsárrendi*, *magyardiáki*, *majorkai*, *máléhegy* (Cs.), *mélyvölgyi* (Cs., L.), *szénégetői* (Hf.), *szentháromsági* (L.), *szücsseje* (Cs.), *ujtamási* (L.), *zoknyaki* (Cs.).

3. Ragozás

Nyelvjárásunkban a *-nál*, *-nél* határozórag nem illeszkedik: palatális hangrendű szavak után is a veláris toldalékot használják, pl. *Kerti-szőlőnő* (Cs.), *Körösztő* (P.), *Váguhídnő* (D.), *Váguhídi-fődeknő* (L.). A köznyelvi *-on*, *-en*, *-ön* határozórag *Dobronak* kivételével labiális — illabiális síkon nem illeszkedik, hanem csak az *-on*, *-ön* alakpárt használják: *Gönc-rétön* (Zs.), *Kis-rétön* (Kh., R., Gh.), *Kis-rétekön* (Vf.), *Réd-végön* (Hv.), *Telekön* (Hf.), *Herétön* (Ph.), *Határi-fődeken* (Vf.), *Fesők-rétön* (P.). A *hőgy* szóban hasonulásos hangsúlyos *ő-zés*re is van példánk (vö. IMRE SAMU: i. m. 204): *Bükk-hőgy*, de *-hőgyön* (Hf.), *Csente-hőgy*, de *-hőgyön* (Cs.), *Gyepü-hőgy*, de *-hőgyön* (Vf.), *Elü-hőgy*, de *-hőgyön* (P.). Kivételt képeznek a szomszédos *Dobronak* és *Zsitkóc* falvak: *Fősző-hőgy*, *-hőgyön* (D.), *Rigányóci-hőgy*, *-hőgyön* (Zs.). A birtokos személyrag többes szám harmadik személyben illeszkedik, megoldása egy alakú *-ik*, *-jik* (vö. IMRE SAMU: i. m. 311), vagyis a birtokost a birtokszón is jelölik: *Kolonisták kövecsős liktyik*, *Gyerökök mőnájik*, *Kis Janku mezzejik*, *Szomilik mezzejik*, *Szomilik rétik* (B.), *Andrásik kertik*, *Gálik telektyik*, *Jakapik vőgyik* (Vf.), *Benik pataktyik* (Gy.), *Harangozuk uccájik* (K.), *Pőpik kő-rősztyik* (Kó.), *Kutyák gőringtyik* (R.) stb.

4. Egyéb jelenségek

A nyelvjárási sajátságok érvényesülése ma már Lendva környékén sem megy végbe törvényszerű következetességgel. Azok a társadalmi, gazdasági, kulturális stb. tényezők, amelyek másutt is a nyelvjárásiasságok erős fokú visszaszorulását eredményezték, itt sem voltak hatástalanok, hanem — ha kisebb mértékben is — az egész vidék nyelvhasználatában, sőt az egyének beszédtevékenységében is bizonyos nyelvjárási — regionális köznyelvi diglossziát hoztak létre. Olykor a köznyelvi forma már itt is felváltotta, kiszorította a nyelvjárási alakot, máskor csak megindult, de még nem fejeződött be a kicserélődés folyamata, megint máskor pedig egyes sajátságok érvényesítése a földrajzi neveken is fakultatívvá vált. Gyűjtésemben figyelemmel voltam a nyelvjárásnak erre a sajátságára is, és ha a névalakokban legalább egy fonéma méretű eltérést tapasztaltam, valamennyi változatot fölvettem adattáramba. Úgy gondolom, hogy nem lenne hiteles a vidék népnyelvéről adott képünk, ha nem szólnánk ezekről a földrajzi neveken is megmutatkozó hangtani váltakozásokról.

A *főd* és a *föld* váltakozása ma már az egész területen általános: *Balo-*

gosi-föld ~ *-föld* (D.), *Bránnás-föld* ~ *-föld*, *Forás-föld* ~ *-föld*, *Kis-föld* ~ *-föld* (P.), *Kóti-föld* ~ *-föld* (D.), *Naty-föld* ~ *-föld* (P.), *Parti-föld* ~ *-föld* (D.), *Rét-föld* ~ *-föld* (P.). Az *ö-ző* formák mellett több névben megvannak az *ë-ző* alakok is, függetlenül attól, hogy a jelenség milyen hangtani helyzetben fordul elő: tőszó első szótagjában: *Lénti-szőlü* ~ *Lönti-szölü* (P.), tőszó második szótagjában: *Berék* ~ *Berök* (Cs., Hf., L.), *Mestër-kert* ~ *Mestör-kert* (Gy.), tőszó első és második szótagjában: *Bül-házi-kërëszt* ~ *-köröszt* (R.), *Fö-végi-kereszt* ~ *-köröszt* (D.), *Kereszt* ~ *Köröszt* (Kh., Ph.), *Tüske-szëri-kërëszt* ~ *-köröszt* (D.), suffixum előtt: *Bologosi-berkes* ~ *-berkös* (D.), *Lenyes-tertek* ~ *Lenyöskertök* (Vf.). Az *á* utáni *o-zás* a *sárga* morfémban fakultatív egy-egy kóti és gyertyános névben: *Sárga-lik* ~ *Sárgo-lik* (Gy.), *Sárga-viz* ~ *Sárgo-viz* (Kó.).

Egyéb nyílt ~ zárt változások: *Alsó-telek* ~ *Alsu-telek* (D.), *Alsu ucca* ~ *Ósu ucca* (P.), *Al-vég* ~ *Ó-vég* (L.), *A-végi-telek* ~ *Ó-végi-telek* (Hf.), *Bokanica* ~ *Bokonica* (Kh.), *Mórica* ~ *Murica* (Kó.), *Ollaris* ~ *Olloris* (La.); *Bömhéc* ~ *Bömhic* (L.), *Bömhéci-árok* ~ *Bömhici-árok* (L.); *Temető* ~ *Temetü*, *Fölső-mezzü* ~ *Fösü-mezzü* (D.).

Rövid ~ hosszú váltakozások: *Fölső-mezzü* ~ *Fösü-mezzü* (D.), *Fölsü-rét* ~ *Fösü-rét* (Gh.), *Fösü-Górica* ~ *Fösü-Górica* (R.), *Fö-vég* ~ *Fő-vég* (P.), *Tó vögye* ~ *Tó vögye* (Cs.).

Labiális ~ illabiális váltakozás: *Mi-vögy* ~ *Mü-vögy* (L.).

Palatális ~ veláris váltakozás: *Árendás* ~ *Árondás* (Vf.), *Hosszi-föld* ~ *Hoszu-föld* (Gh.), *Kolonija* ~ *Kolonoja* (Kh.), *Besü-Ollaris* ~ *Besü-Ollëris* ~ *Besü-Olloris*, *Küsü-Ollaris* ~ *Küsü-Ollëris* ~ *Küsü-Olloris* (La.).

A mássalhangzó-sajátosságok közül a palatalizáció megléte vagy hiánya hozza létre a legtöbb váltakozást: *Borosznyak* ~ *Borosznak* (Hf.), *Cigány-telek* ~ *Cigán-telek* (Gh.), *Csiku-legyelü* ~ *-legelü* (Zs.), *Jegyzü-rét* ~ *Jegzü-rét* (Ph.), *Legyelü* ~ *Legelü* (La.), *Zátony* ~ *Záton* (Gy.).

Egyéb, kisebb jelentőségű váltakozások: *Bozdás* ~ *Bozzás*, *Bozdási ut* ~ *Bozzási ut* (Gh.); *Csuka-domb alla* ~ *Csuka-domb alja* (L.); *Ěkomónija* ~ *Ěkonomija* (L., Zs.); *Bül föggye* ~ *Zsbül föggye* (R.); *Feveny* ~ *Fevenyü* (Kó.); *Pusztájási hid* ~ *Pusztásási hid* (Hf.); *Major* ~ *Majjor* (Gy.), *Kerittis* ~ *Kertis* (Vf.).

A nyelvjárás hangtani és alaktani sajátosságaiból az előzőekben talán sikerült kiragadnom a legjellegzetesebbeket, utalnom a Lendva környéki népnyelvnek a nyelvi archaizmusokban való gazdagságára, egyúttal pedig szemléltetni azt a változást, amely a vidék nyelvéllapotában az utóbbi években lefolyt, és még most is folyik. A bemutatott jelenségek alaposabb, az egész nyelvi anyagra kiterjedő vizsgálata — úgy gondolom — számos meglepetéssel és tanulsággal szolgálna az általános dialektológia számára is.

A helységnevek rövidítései: B. = Bánuta ~ Banuta, Cs. = Csente ~ Čentiba, D. = Dobronak ~ Dobrovník, Gh. = Göntérháza ~ Genterovci, Gy. = Gyertyános ~ Gaberje, Hv. = Hídvég ~ Mostje, Hf. = Hosszúfalu ~ Dolga vas, Kh. = Kámaháza ~ Kamovci, K. = Kapca ~ Kapca, Kó. = Kót ~ Kot, La. = Alsó-

és Felsőlakos ~ Dolnji Lakoš, Gornji Lakoš, L. = Lendva ~ Lendava, Ph. = Petesháza ~ Petišovci, P. ~ Pince ~ Pince, R. = Radamos ~ Radmožanci, Vf. = Völgyifalu ~ Dolina pri Lendavi, Zs. = Zsitkóc ~ Žitkovci.

KASZÁS JÓZSEF

**Widerspiegelungen der dialektologischen Eigentümlichkeiten
in den geographischen Namen der Umgebung
von Lendva ~ Lendava**

Die Einleitung der Arbeit strebt die dialektologische Literatur der Gegend zusammenzufassen und hervorzuheben, wie reich das Material der geographischen Namen an dialektologischen Eigentümlichkeiten ist, die auch fonologisch und morphologisch analysiert werden.

Die fonologische Spezifität der geographischen Namen zeigt sich besonders in dem Fehlen der oberen langen Vokale und dem Gebrauch von *l* statt *ly* (*lj*).

Es werden die offenen und geschlossenen Vokale einander gegenübergestellt. Außerdem werden die labialen und illabialen Konsonanten, wie auch die palatalen und velaren einander gegenübergestellt.

Bei dem Gebrauch der Konsonanten sind als dialektologische Eigentümlichkeiten die Geminat, die Affrikation, die Depalatalisation, das Verschwinden von *l* in der mittleren Silbe und der induktive Einfluß von *v* bei der Assimilation, anzusehen.

In der Morphologie der geographischen Namen sind auch charakteristische Veränderungen im Wortwurzel, in der Nominalisation und in der Deklination aufgetreten.

J. KASZÁS

Csereklye

Pár évvel ezelőtt meglehetősen könnyelmű célzást tettem (Nyr. XCVIII, 230), hogy a *csereklye* szóval foglalkozom, s idővel ismertetni óhajtom az értéket. Több éves adatgyűjtés a magyar nyelvterületen élő tájszóra igen érdekes eredményt hozott, amelyet azonban nem hoztam napfényre.

SZABÓ T. ATTILA páratlan szókincset feltáró emberfeletti munkájának (EMSZT.) második kötetétől vártam újabb adatokat. Váratlan meglepetés ért, mert e szó egy kutatással töltött tudós élet szerén sem került elő az összeállt felbecsülhetetlen értékű anyagból. Úgy érzem és hiszem, e hatalmas életmű megjelenése után alig bukkanhat elő újabb adat, így tanulmányom közzétehető.

Mielőtt a szótörténeti és szófejtési előzményekbe bocsátkoznék, rámutatok arra, hogy szónk helyesírásában sem alakult ki egységesség. Ennek okát a szó ismeretlen etimológiájában látom. A CzF. — jelentés szerint — *csereke* és *cserekle* ~ *csereklye* írásváltozatokat különböztet meg. Az NySz. *csereklye*, az OklSz. *cseleglys* ~ *csereklys* írásképpel él. A MTsz. a *csereklye* címszó alatt gyűjti össze a legkülönbébb fonetikus feljegyzéseket. A TESz. *csereke* etimologikusnak ítélt címszó alatt tárgyalja, de megjegyzi, hogy mivel az alakváltozatokhoz jelentésbeli különbségek nem társulnak, így nem dönthető el, hogy az *l* ~ *ly* ~ *j* képzőelem volt-e valamikor. Az ÚMTsz. visszatér a *csereklye* címszóhoz, közölve természetesen a különféle feljegyzéseket. A részletekbe bocsátkozás előtt vizsgáljuk meg a történeti és nyelvjárási adatainkat földrajzi elterjedésben és jelentésben.

A) Személynévi adatok: 1470: Valent. *Cherekles* de Zyrak SoprVmOkl. II, 469 > CSÁNKI III, 642, TESz. I, 507; 1767: *Csereklye* Ersébet Tahitótfalu. NytudÉrt. 28. sz. 63; 1974: *Csereklye* ~ *Cserekje* Bálint váci lakos. Magyar Hírlap és Népszava IX. 21.

A *Csereklye* családnév vizsgálatát vezetett oda, hogy érintkezésbe léptem a budapesti *Csereklyei* család egy tagjával, azt gyanítva, hogy a szokatlan vezetéknev mögött névváltoztatás lappang. Ez úton kerültem azután összeköttetésbe a kecskeméti *Csereklyei* Tivadar mélyépítő technikussal, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta közel évtizedes családnév-történeti kuta-

tását.¹ Az alábbiak az általa végzett levéltári kutatásokon alapulnak. Egyéb — tőle kapott adatot (Cs) jelzettel láttam el. Az általam nyomokban talált családnemek bő tömegét szolgáltatja mikrokatatása, amely szinte feltérképezi e nagy nemzetség elindulását, elterjedését.

Vác 1653. évi összeírásában bukkan fel először *Csereklye* Márton házas zsellér, majd 1688-ban *Csereklye* Mihály és István, 1699-ben *Csereklyi* István és János. 1702. szept. 22-én született *Csereklye* Márton.

Templomuk elvétele miatt a váci reformátusok 1684-ben Tahitótfaluba költöznek. Gyanítható, hogy a később ott felbukkanó *Csereklye* családbeliek ezek között lehettek. 1712-ben ismét el kell hagyni a reformátusoknak az akkor már püspöki várost, s annak szélén Kisvácot alapítják. Az 1715-ös, 1720-as összeírások *Csereklye* Mihályt és Istvánt említik. Nevük *Cserekli*, *Csörökli*, *Cserekle*, *Cseleklei* változatokban kerül elő.

A Tahitótfaluba települtek soraiból 1715-ben már összeírják *Csereklye* István, János és ismét István nevűeket. 1720-ban e családnemek *Cserekli*, *Cserekley*, *Cserekle* változatokban, 1759-ben *Csereklye*, 1728-ban *Csereklyei*, 1802-ben ismét *Csereklye* néven kerülnek elő. 1739-től a ref. egyház anyakönyveiben igen sok adatunk van.

1715—6. évben három *Cserekle* költözött a református Pátyra (neveik *Csereklya*, *Cserekle*, *Cserekli* változatot mutatják). Innen Kecskemétre, Szabadszállásra vándorolnak, de a XVIII—XIX. századi összeírások, peres iratok Dömsöd, Soltvadkert, Izsák, Dunavecse, Kiskunhalas helységekben is mutatják jelenlétüket.

A Kecskemétre kerültek a *pátyi Csereklei* nevet is viselték, majd később már csak *Pátyi* néven szerepelnek, a mai napig.

A kötelező reverzálisok révén kialakul egy katolikus ág, majd az idegen nevű leányági *Csereklyeiek* felveszik anyai nevüket, így ma már névváltoztatás útján is terjedt e ritka név. Annyi kétségtelen, hogy e nagy nemzetség Vácról rajzott ki, s érdekes viselője e ritka magyar családnévnek.

A család katolikus ága a Felvidék, a református ága Erdély *Csereklye* nevű községének nevéből tudja nevének eredését. Tény, hogy ilyen nevű község vagy település előttem ismeretlen. A nemzetség nevének első tagjai is mind a *Csereklye* nevet viselik, csak jóval később — elsősorban az elszármazottak — használják, valószínűleg az egyéb *-i* végződésű vezetéknevek irányító hatása alatt a *Csereklyei* nevet.

B) Helynévi adatok: 1519: „duas particulas feneti a parte aque Fyzegh iuxta terras dicti Dominici filij Pauli [de Bezy alias de Koromzo] in loco *Cheleglyes* vocato in quadam valle Hatar” — majd — „Item in alia loco viginti sex iugera terrarum arabilem infra quandam arborem piri Iadmegykwrtele vocata in valle *Cheleglyeswelgy* nuncupate vsque viam *Cheleglyeswth* dictam”;

¹ Kérem, fogadja itt is köszönetemet nagyon értékes anyagának átengedéséért

MOL. Dl. 62053 (Kisfaludy lt.) mikrofilmje után (vö. OklSz. 123, 1105). Az „aque Fyzegh (1782: Bakony folyás; GySmL. ad Nr. 493; 1838/39: Bakony ér; uo. Nr. 175. sz. koroncói térképeken) nevét 1782: Prata Füzek Rétek nuncupata, Füzek Melleke; 1838/39: Füzéki Rétek, Füzéki ut (GySmL. említett térképein) helynevek őrzik. Így azonosítható volt a térképek nyomán a mai Bakony-ér nevű vízfolyással. — Czigány Béla (82 é.) koroncói ny. ig. tanító közlése (1981) szerint a Bakonyér völgyét nevezték a nagyon öregek, visszaemlékezése szerint a múlt században „Csereklyés völgy”-nek, mivel vizenyős, vízöntéses volta miatt *csereklyés* volt. Adatára írott emléket eddig nem találtam, élőnyelvben nem ismert. 1548 [1544-re]: *Chereklye* [nevű erdő]; HédOkl. II, 165. Ma [Magyar] Kimle határában Alsó-, Felső*csereklye* dülő ismert. A név eredetét, jelentését az itt lakók sem ismerik (Takács Adolf vb. titkár szíves közlése). A tanács közlése szerint Darnózseli határában a név nem ismert. A MOL. tájékoztatása szerint az irat nem volt fellelhető, a tűzvész során elpusztulhatott; 1887/900: *Czerekje* [!] — nedves rét Ágya (Arad m.) magyar lakosságú helység határában, a falutól É-ra. 75ezr. térk. 5367 szelv.; 1967: *Cserekjék* (~Cserekje ~Cserekjékek ~Cserekjékök) — szántó Kisoroszi (Pest m.). A szó jelentésének ismerethiánya miatt különféle népetimológiák jelentkeznek a névre. (L. *Acta Iuvenis* 1969. Nyelvészeti Tanulm. 22. és 25.)

A magyar szótörténeti adatokban ismert jelenség, hogy szónk elsőben 1470-ben személynévként, sőt származékként kerül elő. Az időpontból arra következtethetünk — amit az 1519-es és 1544-es helynévi adatok is támogatnak —, hogy szókincsünk igen régi rétegéhez tartozhat. Erre mutat az is, hogy tájszóként azon a területeken ismerjük, amelyen a magyarság elkerülte a nagyobb méretű török dűlást, bolygatást. Nagyon sajnálatos, hogy a keleti — székely — nyelvterületről eddig középkori adat nem került elő.

A *csereklye* (~*csereke*) szót egyrészt a Győr környéki, a Csallóközi — Nyitra vidéki nyelvből, másrészt a székelység használatából ismerjük. Úgy néz ki, hogy egy újabb adat az Őrségből (Őriszentpéter, Ispánk) került elő, amely vidék nyelvezete is sok régiséget őriz. Már NAGY GÉZA (i. h.) felfigyelt a szó a magyar nyelvterület két szélső pontjáról való felbukkanására, s ezt is a székely költözés-elméletébe építette be. — A törökpusztította területől csak az ágyai (Arad m.) adatom ismert, amelyhez hozzávehetjük a Vác, Tahitót-falu — Kisoroszi körül sűrűsödő adatokat, s az ÚMTsz. (*cserkel*²) igen jelentős debreceni adatát. Legtüzetesebben a *csereklye* ~ *csereke* szó ’fenyőlevél; ac de brad; Tangel, Tannenblatt’ jelentésű változatait gyűjtötték fel Gyergyó — Kászon és Gyimes székely népétől (Nyírk. I [1957.], 19. sz. térkép 105a). — Úgy látom, hogy szónknak eddig ez, a K-i magyar nyelvterületen élő jelentése a leghatározottabb. Történeti adatait is összeállítva, használhatónak látszik a szó eredetének megfejtéséhez.

[1690. VIII. 21-re] (XVIII. sz. eleje) 1852: „Tökölyi azonban ilyen gyakorlat cselekedék: bal kézről a mi hadunknak vala egy *csereklyés*, hosszan el-

nyult oldal, a mellett feles tatárokat s kuruczokat küldé a mi jobb szárnyunkra, hogy megkerítsen bennünket.” NAGYAJTAI CSEREI MIHÁLY, *História 1661—1711*. Kazinczy G. kiadása 201. > NySz. I, 416; ÉCSY Ö. ISTVÁN, *A történetíró Cserei Mihály stb.* Szigetvár, 1934. 14—5. — A harc Zernest, Tohán vidékén, majd a Barcaságban Szászhermány falunál folyt. Csak fenyőerdőkről lehet szó; 1752: „Ki kívánná бүдös, szurkos rossz árnyékát, Sűrű *cserekjék*kell meg rakatott szárnyát,” FÜLÖP ÁRPÁD, Csiksomlyói nagypénteki misztériumok. RMKtár 3: 99. Bp., 1897. — A NSz.-i gyűjtés nyomán, ahol azonban a gyűjtő tévesen 'toboz'-nak értelmezi. A színdarabban a fák királyt választanak. Az elmondottak — a versben foglaltak alapján — a *Pinus* levelét jelentik. A *Pinus*, a *fenyőfa* a versben szereplő fafajok és tulajdonságaik alapján a mai 'lucfenyő; *Picea Abies* (L.) Karst.' fafajjal azonosítható. 1792: *tsereklye* 'fenyő-fa levél' (SzD.² 243) > TAKÁTS RAPHAEL, *Toldalék ad Dictionarium Parispapaianum: tseréklye* (OSzK. L. hung. 67.); KRESZN. I, 79; NySz. I, 416; 1809—10: *tsereklye* 'fenyőfalevél'. *Folia abiegna pinea*. SIMAI I, 36; NSz.; 1838: *csereklye* 'fenyőfa száraz lehullott levele'. Székely szó. KÁLLAY: Tsz. 65 > *csereklye* 'die Tangel'; Tzs. I, 101 ~ BLOCH (²/₂: 37) Pest, 1846; 1862: *cserekle*, *csereklye* 'a fenyvesek lehullott száraz levelei, ágacskái', *csereklys*, *csereklys* 'lehullott falevelekkel fődött', „*csereklys* fenyűerdő” (CzF. I, 960); 1868: „A tűz körül ilatos [!] és ruganyos *csereklye* (fenyőrügy) pamlagok lettek rögtönözve, ... pompás fekhelyeinkről ... gyönyörködtünk tűzünk ... lángalakzataiban, ...” (ORBÁN B., *A Székelyföld* I, 80 > Nyr. V, 376, XXXVII, 90); 1869: [Zsögöd — Várhegyre vonatkozóan] „A vár beltere most is szabályszerűleg körülsáncolt (a falakon belül) kiemelkedéssel bír, s oly sűrűn van apró fenyőbokrokkal benőve, hogy oda behatolni alig lehet, a nélkül, hogy a hegyes csereklyék (fenyűlapu) össze ne vérezzék s szemeit kiszurással ne fenyegezzék.” (ORBÁN i. m. II: 35); „A békási oláhok ezeket [pisztrángokat] megfogva, felfüstölik, s a hal alakjára készített sarkos kosárákba, *csereklye* (fenyőrügy) közé csomagoltan teszik el.” (ORBÁN i. m. II, 112 > Nyr. V, 376; hivatk. nélkül!). — Az elmondottakhoz csak annyit fűznék hozzá, hogy gyergyóremetei adatközlőm 1966-ban a fehérfenyő 'Abies alba Mill.'-rőlmondotta el, hogy „apró, vékony ágait leveleivel bojtolva rakva ágynak használják, mert kitűnő fekvőhely, nagyon rugalmas.” (Nyr. XCVII, 332). Így bizony a 'fenyőrügy' értelmezés (és továbbvitele ORBÁN BALÁZS könyvéből) hibás.

Helyesen jegyezte fel viszont ORBÁN BALÁZS a „'fenyű lapu'”, azaz *fenyőlevél* jelentést (vö. ÚMTSz. I, 796 *cserelapu* címszó alatt. A *cserelapu* 'tölgylevél' díszítőelem, ez jól látható a korondi fazekasok ún. *cserelapis* tányérkáin, mit a kolozsvári piacon sűrűn árulnak). Ami pedig a zsögödi Várhegyről írtakat illeti, az a merev — szúrós lucfenyő levélre illik. — 1877: *csérékje* [ɔ: *csērēkje*] 'a fenyő tűlevele' (Csík; Nyr. VI, 525); 1880: *cseleke* vagy *csereglye* 'fenyűfa tűlevele' (Csík — Gyergyó; Nyr. IX, 425); 1884: *csereklye* 'a lehulló tű vagy levél' (Borszék vidéke; Erdészeti Lapok XXIII, 787 > Nyr.

XCVII, 334); 1888: „hol a fenyőfa több neme honos, nevezik a fenyőfa levelét *csereklyének*” (Kászon; Nyr. XVII, 418); „általánosan használják a 'fenyőtű' helyett a *csereklye* szót. 'A sok lehullott *csereklyétől* nem nőhet a fű.' ” (Csík; uo.); 1890: [NAGY GÉZA, A székelyek és a pannoniai magyarok.]: „Igen fontos tanúságot szolgáltatnak aztán a székelyek egykori lakhelyére nézve a *tájszavak*, melyek félreismerhetetlenül a legnyugotibb tájszólásokkal való hajdani összeköttetésre utalnak. Így p.[éldául] a feltűnőbbek közül ... a *cserekje* (fenyőfa lehullott száraz levele) Győrben a. m. nádtarló ... ” (Ethn. I, 174); 1904—6: *cserekje* 'a fenyő levele' (Erdővidék; MNyT. 9. > ÚMTsz. I, 796); 1905: *cserekje* 'tülevél' (Gyergyó vidéke; Nyr. XXXIV, 83); 1914: *csērēke* 'tülevél' (Gyergyó vidéke; Nyr. XLIII, 333); 1957: *csērēke* ~ *csērēkje* stb. 'fenyőlevél' (NyÍrk. I; 19. sz. térkép); 1959: *csērēke* 'a fenyőfa tülevele' (Gyimesfelsőlok; Nyr. LXXXIII, 324); 1981: *csereklye* 'a fenyőfának megsárgult és lehullott levele'. „Hallod-e komám, tudok az erdőn (Laposban) egy jó szároz fát, mán a *csereklyéje* es le van hullva, az éjen a riskákkal odalba kéne üssük, hogy az erdész meg se tudja”. „Aztán nem egy székely még ma is felmászik a fára, a jó vastag csapu fára és lenyesi a csapját, mert jó tüze van s a csapért meg se büntetnek. Én magam is többet megnyestem, és volt részem abban a kellemes érzésben, amikor az ember mászik fel a fára, a fészki pedig beleszúrva hátul a nadrágsziju alá és hull a *csereklye* az ember nyakába”; „le kell szedjük a karácsonyfát és ki kell, hogy vigyük a házból, mert már kezdett hullni a *csereklyéje* és szemetel a házban” írta nekem Geréd Péter Csíkból (Csíkszentdomonkos, Csíkkozmás).

Szónk *csereke* változatának 1838-ban (Tsz. 65) Székelyföldről felbukkan a következő értelmezése: „tette *régen* azt az ágas-bogos fát, a' mellyen a' scythák a' várba felmáztak; *ma* teszi azon ágas-bogas [!] fát, mellyen az erdei sima fákra mászni szoktak. Székely szó. Ferenczi János.” Az EtSz. (I, 791) szerint is ez értelemben az első adat, honnan BLOCH MÓRIC szótára (i. m. 37), majd 1862-ben CzF. (I, 960) is átveszi. 1863-ban KRIZA JÁNOS adatolja: „*cserেকে* v.[agy] *cserőkje*: ágasbogas fa lajtorja helyett; Udvarhelyszék” (Vadrózsák. 494. > MNGy. XII, 234; de — „ágas-bogas” írásváltozattal — MTSz. I, 294 [l'étrát pótló ágasfa' értelmezéssel].

Részletesebbet tudunk meg ORBÁN BALÁZSTÓL (A Székelyföld leírása stb. Pest, 1868. I, 207; 1869. III, 85): „Osztoru ezen a vidéken [Alsó-Rákos, Nagyküküllő m.] létrát pótló ágas fát jelent, ezen erdőkön használt tárgynak négy különböző elnevezését találtam: Osztoru, Rákos tájékán, Perpelág Köpeczen [vő. MÁRTON—PÉNTEK—VÖÖ, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. 316], *Csereke* Torján, Csáklya Siklódon.” (Innen Nyr. XXXVII, 93 [1908] és — hibásan — *cserekje* alakban idézve MPászt. 77 osztoru alatt).

ORBÁN BALÁZS — Bálványos vár ismertetésekor, amely az akkori Fel-torja mellett ÉNy-ra fekszik — így ír: „A falhoz támasztott *cserekén* (létrát pótló ágas fa) felmáztunk, hogy bámuljuk e falaknak roppant ... vastag-

ságát, ...”. Amint látjuk, ORBÁN tudatosan és ismételten csak Torját teszi meg a szó otthonának, s azt mindig *cserekének* nevezi. — A következő adat 1876-ból KÖRÉSZ KELEMENTŐL (Nyr. V, 376) ORBÁN BALÁZS idézése [a forrás közlése nélkül]. 1892-ben XÁNTUS JÁNOS (Ethn. III, 309) a Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya számára kíváncsi tárgyak beszerzéséről ír: ... 30. Lakóházak és melléképületeik, kukoriczagórék és tartányok ... laczi-konyhák, *csereklyék*, temető fejfák, ...”. Csak sejtem, hogy XÁNTUS itt erre a ’létrát pótló ágas fá’-ra gondolhatott, de talán nem tévedek, ha azt tételezem fel, hogy nem ismerhette a szó értelmét. ?1914: *csereklye* [PUNGUR GYULA közlése a Feltorjától Ny-ra 20 km-re fekvő Málnásfürdőről] a „Sztina ... Részai kívül: 22. kaliba, 23. kosár, 24. *csereklye*.” (MPász. 206) [Értelmezése nincsen!]>ÚMTsz. I, 796); ? *csereklye* ’juhok pihentetésére és fejésére szolgáló eszténa külső tartozéka’.

1959-ben Kászonimpérből BARABÁS JENŐ közli (Ethn. LXX, 440 és ábra) a következőket: „A megpucolt libát sohasem mosták meg, hanem a belső részét megsózták, úgy mint a disznót is szokás, két lábát összekötötték s a padláson a kakasülön levő *csereklyés* fára felakasztották. A *csereklyés* fa kizárólag füstölés céljára szolgált (1. kép). A cserepesből a padlásra felszálló füstben 3—4 hétig lógtak a libák a *csereklyés* fán.” Az adatot az ÚMTsz. I, 796 *csereklyésfa* címen átveszi ’kiálló fogakkal ellátott lécféle, melyre a padláson a füstölni valót akasztják’ értelmezéssel.

BARABÁS leírása és rajza nyomán a *csereklyés* fa [mindig két szóban!] meghántott, durván megdolgozott fiatal fenyőfa törzse, vagy idősebbnek csúcsrésze, amelybe váltakozó oldalon rövid, faragott fogakat erősítenek, előre készített lyukakba. A fogakra aggatják a füstölőnivalót. Gyakorlatilag azonos a ’létrát pótló ágas fa’ értelmű *cserekje* ~ *cserökje* szóval, utóbbi azonban méretben feltétlenül erősebb, hogy a rajta felmászó ember súlyát megtartsa.

Nem tekintve nyelvtörténeti adatainkat — amelyek sajnos értelmezés nélküliek — a Ny—ÉNy-i magyar nyelvterületről *csereklye* szónaknak újabb jelentését ismerjük meg. 1838: *csereklye* ’nádtarló’ (Győr vm. Horváth Endre; Tsz. 65); >’Rohrstoppel’ (Tzs. I, 101; BLOCH M. i. m. 37; MTsz. I, 294); 1862: *cserekle*, *csereklye* ’a nádasok cseres alja, apró sarjadéka, és nádtarló’ — „A *csereklet* őszi hónapokban elégetni.” — Gyöke a sarjat jelentő *cser*. *Csereklys*, *csereklyés* ’csereklyével benőtt, nádtarlós’. „*Csereklys* nádasok.” (CzF. I, 960); 1874: „Hát minden született magyar érti-e a mátyusföldi: ... *csereklye* [értelmezés nélkül] ... szokat? (Nyr. III, 27>MTsz. I, 294); ?/1893: *cserekje* ’nádtarló’ (Alsó-Csallóköz; magyarai KÓSSA ALBERT (1842—1888) közlése MTsz. I, 294; [1905—1908 k.]: *cserekje* ’nádtörmelék, illetőleg a levágott nád töve, tarlója’ (Komáromszentpéter); 1925—1935: *cserekle* ’ua.’ (Bogya, Komárom m.); 1939: *cserekle* ’ua.’ (Csicsó, Komárom m.; ÚMTsz. I, 796); 1940—43: *cserekje* ~ *cserekjét* ’a nádas tarlója’ (Nyitra—Zsitva köze, Martos; MNyj. I, 23>ÚMTsz. I, 796).

Külön foglalkozom — a NSz.-i adatok nyomán — JÓKAI MÓR nyelvében gyakran előforduló *csereklye* szóval. JÓKAI e szót szülőföldje tájnyelvéből ismerhette, csak az ott megismert jelentésben, mert ha erdélyi havasi erdőkkel kapcsolatban is alkalmazza, csak 'nádtarló, nádtörök' jelentésben használja. 1853/1894: „Egyik oldalon a havasok voltak mellette, másikon egy nádas, *cserklés* (!) rét terült.” (NSz. JÓKAI III, 117); 1858/1894: „keskeny, *csereklyés* utak [voltak] gázolva [a mocsárban]” (uo. XIII, 133); 1858/1894: „S a jégvilág völgyei, vápái tele voltak a földből kitépott erdők törmelékeivel. A hogy a nádas aljában hever az elkorhadtt *csereklye*.” (Uo. XCIII, 23); 1869/895: „*csereklyetörés* [nádasban]” (uo. XXX, 20); 1886/897: „A tó partját ... buzogányos nád verte fel, s annak a törmelék *csereklyéje* rohadt ott köröskörül.” (Uo. LXXIV, 8). — Nemcsak a jelentés megismerés teljességéért közöltem a fentieket, hanem azért is, mert SZENDREY ZSIGMOND „Jókai Mór tájszavai” gyűjtésből e szó hiányzik (MNY. XVIII, 134, 180; XIX, 56, 145; XX, 97 és XXI, 143).

Végül — időrendben — felsorolom *csereklye* szónk néhány kevésbé ismert, néha hapaxként jelentkező értelmezését, jelentését: 1858: *csereklye* 'apró ágbog, rözse, hulladék' (Fertőmellék; FÁBIÁN ISTVÁN: MNyszet. III, 406 > MTsz. I, 416; [1883 e.]: *csereklye* 'száraz ág-bog, ághulladék, rözse' (GYÖRFFY IVÁN — 1830—1883 — Tetemes székely szógyűjteménye. MTA. Kézirattára > MTsz. I, 294 után; 1876: „*csereklye* nemcsak fenyőüreg, hanem bármilyen *száraz ág-bog, galy is*” (Székelyföld; PAÁL GYULA: Nyr. V, 515; 1888: „*Csereklye*. A székelységben a fenyőfának levágott és a földön megszáradt ágait nevezik *csereklyének*.” — „a helyet, a hol sok ilyen száraz fenyőág [*csereklye*] van, *csereklyésnek* [nevezik]” ... „Másképe fa levágott és a földön megszáradt ágai *ágbognak, bozlánnak*, a megszáradt gyalakat pedig *termeléknek* hívják.” (PAÁL GYULA: Nyr. XVII, 417, 417—8 > MTsz. I, 294); 1906: *csereklye* 'törődék, hulladék' (Écs, Győr m. MNYT. 38. > ÚMTsz. I, 796).

A pars pro toto elv érvényesülhet abban a jelentésben, amelyet SZENTPÉTERY SÁNDOR közöl 1888-ból: *csereklyés* 'fenyő-erdő; nadelholz wald' (Nyr. XVII, 418 > MTsz. I, 294).

Ha nem félreértésen alapul az adatközlés, a jelentésbővülés (ami esetleg könnyen a félreértés alapja is lehetett) oka az, hogy a fenyőerdő alja Székelyföldön mindig *csereklyével* borított. Újabb adatközlésig, amely megerősíti, a teljesség kedvéért közlöm. Ugyancsak közlöm HERMAN OTTÓ alábbi adatát is. *Cserkelánc*: „A Velencei-tó halásza ... Itt [Velencei-tó] a kikötő horog csukára számít s ... van blinczkéje, ina és *cserkéje*. ... a *cserke* vékony sárgaréz-drótból van sodorva, hogy a csuka el ne rághassa. 244. ábra” ... „az Al-Dunán még ma is dívó viza-horog, még pedig annak lánczos változata, melynek egyik darabját a 249. ábra mutatja. ... a horogderék. Ez a legerősebb fajta hajó kötő láncz, a melyen egymástól megfelelő távolságban *cserkelánczok* függenek; ezek ismét két-, ritkábban háromágú macskahorgokba

végződnek. ... A derékláncz [ez előbb a horogderék, amely hajókötő-láncból van] 160—200 m hosszú ...” (HERMAN, Hal. I, 363, 368, 369 > MUNKÁCSI: Ethn. IV, 167 [ɔ: 267!]; 1. jegyz.). Ide tartozik, ha a *cserke* szó ’ágat’ jelent. Ugyanis a 160—200 m-es deréklánccról induló *cserkeláncok* ágaknak is fel-foghatók. Ha azonban ’kiindulás, sarjadzás’ a jelentés, akkor az általam régebben ismertetett *cserke* szóval azonos (vö. Nyr. XCVII, 222—4). Úgy látom, hogy az utóbbi a valószínűbb.

Szónk ősiségét bizonyítja az is, hogy előfordul az *-l* egyszerű denominális igeképzővel is, szenvedő értelmű származékban, ismerjük *-ő* képzős melléknévi igenevét, eszközhatározói viszonyt kifejező szenvedő értelmű igenévként.

Cserkel ’(fát) aprít’; „*Cserkejj* egy kis tűzrevalót” (Debrecen; VOZÁRY GYULA: Tájszógyűjtemény 1890—1914. NSz. > ÚMTsz. I, 804; *cserkel*² alatt); *Cserkelés* ’szálfának az ágaktól való megtisztítása’ Ispánkon, fenyvesben végzik; az eszköz neve: *cserkelő* kés, *cserkelő* cservágó kés, *cserkelő*, cservágó kés [TAKÁCS LAJOS: Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken. Ethn. LXXVII, 21, 27, 28 > TESz. I, 507].

Nem tudtam én sem tisztába tenni, s ezért is megemlítem azt az adatot, amelyre a TESz. (III, 523; *serke* a.) hívja fel a figyelmet: *serke* ’kása, dara’ KRIZA, Vadr. 515 hivatkozással. Azonban KRIZA, Vadrózsák. Kolozsvár, 1863. 515 alatt: „Serke leves ’zsemlekása leves’ adat van (ugyanígy a MNKGy. 12. k. Vadr. 2. r. 271. lapján). A MTsz. (II, 376): „sërke-leves ’daraleves’ (Heves és Borsod m.; Nyr. VIII, 569; Háromszék m. Vadr.)” — adattal és hivatkozással él. Itt térek ki arra, hogy szókinszünket nyilvántartó gyűjtések, szótárak — kényszerűségből, hellyel való takarékoságból — jelentés egységesítéseket is végeznek, amelyek — akarva-akaratlanul — bizonyos, és későbbiekben a szófejtésben nehézséget okozó jelentésmódosításoknak lesznek szülői. Félreértésre ad viszont okot az ÉrtSz. (I, 873) értelmező mondata: *cseréklye* 1. „A nádasnak cserjés [ɔ: *cseréklyés* ?] alja.”; De vö. CzF.: ’a nádasok cseres alja’.

A kényszerűségből, de nagy haszonnal újra összeállított adattár után térjünk szónk magyarázatára. Jelentését tehát a következőkben foglalhatjuk össze:

I. ÉNy-i magyar nyelvterület: 1. nádtarló; a) nád korhadó törmeléke; b) ágbog, rőzse, hulladék.

II. Székely nyelvterület: 1. (száraz) fenyőlevél; a) fenyves alját borító levél, apró ág törmeléke; 2. ágasfa, létra pótlására; a) ágasfa, füstöltni való felakasztására. 3. száraz ág-bog, rőzse.

Legkirívóbb jelentésfejlődés — amely a jelentéseggyüttesből kilóg — a *létra pótlására szolgáló ágasfa*. A fejlődés útját — talán erdészszemmel — a következőkben magyarázhatom. A fenyő — gyantatartalmánál fogva — sebzéskor szemmel látható gyantaömléssel, az örvösen elhelyezkedő (ágpereszlen) ágainak zárt állásban történő elszáradásakor pedig az ágtestnek a törzs felé eső

végét (az ág indulását) igyekszik gyantával telíteni, hogy eleve elejét vegye a különféle gombák fertőzésének, amelyre a fenyők igen érzékenyek. Így keletkezik egy csontkemény ágcsontk (Csíkban „csap”; vö. ÚMTsz. I, 750 *csap*⁵ 3.b. jelentés) — miután a gyantával telített ágcsontk nem korhad el, hanem a fa növekedésével a fapalást körülfogja, elnyeli — az asztalosoktól, ácsoktól jól ismert Péter-szeg, a nehezen megdolgozható csomó a fában. Ha most azután fenyvesben szükségélrát óhajtunk készíteni, legegyszerűbb és legjobb, ha sudarlós fenyőtörzsbe erős és száraz fenyőágból („csap”) kidolgozott fokokat fűzünk be. Az őrségi *cserkelés* fogalma meg egyenesen magát a fenyőtörzsnek ágtól való megtisztítását jelenti a *cserkelő*, cservágó késsel. Hasonló '(fát) aprít' jelentése van a Debrecenből feljegyzett *cserkel* igének is.

Innen azután visszakanyarodhatunk egy régebbi tanulmányomban kifejtetthez (MNyj. XV, 109), ahol azt állítom, hogy a magyar *cserje* ~ *serje* szónak kialakult *csörje* > *csörgye*, *sörje* > *sörgye* ö-ző nyelvjárási alakja önálló-sult jelentéssel: „olyan növény, amelynek különleges használhatóságú kérge, lével [gyantával; vö. *szurkoscseser* (Nyr. LXXXVIII, 198), *szurkoscseresznye* (uo. XCIV, 108)] telt hánca van”. E kéréket cserzésre, fiatal cserjes vesszéjét, hasított rostját, ágát kötözésre, szapukötésre, fonásra (szövésre) használják. SWADESH M. amerikai nyelvész 1950-ben, glottokronológia néven, elindított módszeréhez az alapszókincs legállandóbb részét — egy több ellenőrzésen átmént, 2×100 fogalmat tartalmazó szójegyzékben foglalta össze, amelynek *első* húsz fogalma között a *kéreg* 'bark' szó is szerepel (RÓNA-TAS, A nyelvrokonság. Bp., 1978. 243—4).

A *cser* (~ *ser*) 'kéreg, hánca', amely másutt a fa *csere*, a 'fa kérge' kapcsolatból *csere* (~ *sere*) alakban vált ki, ragozott voltának tudata az idők folyamán elhomályosodott nyelvérzékünk előtt (HORGER, MSzav. 46). A *cser*, illetőleg a kialakult *csere* szó a -k kicsinyítő funkciójú denominális névszóképzővel **cserk* ~ vagy > **cserek* szót alkotott, fenntartva előző jelentését. Ezt azután a nyelvhasználat során -l denominális igeképzővel látták el, majd e művelethez — *cserkel* — ismét továbbképzés útján *cserkelő* késnek nevezik.

GOMBOCZ ZOLTÁN (NyK. XLV, 8—9) vetette fel azt a gondolatot, hogy a *csereklye* alak — általa ismeretlen eredetűnek tartott szó — származék, s úgy viszonylik a *csereke* változathoz, mint *cseplye* ~ *csepe*, *sávoly* ~ *sáv*, *sértély* ~ *serte* stb., vagyis bennük -ly névszóképző van. Mint nyelvtörténeti adataink mutatják, valóban e helyesen feltett származék az eredetibb, hiszen *csereke* szónk 'ágasfa, létra pótlására' értelemben csak 1838-ban és 1868-ban (s azóta sem) bukkan fel, míg 'fenyőlevél' jelentésben csak 1880-ban (*cseleke*), 1914-ből és 1957-ből *csereke* alakban ismerjük. Meglátásom, hogy a -ja ~ -je később fejlődött 3. személyű birtokosra mutató ragot érezve benne, alakult ki egyes esetekben a *cserek-e* változat, nyelvi érzék tévedése folytán.

Csereklye

(Worterklärung)

Ein interessantes Wort der ost- bzw. der westungarischen Mundart stellt das Wort *csereklye* dar. Auf szeklerischem Gebiet hat es folgende Bedeutungen: 1. trockene Tannennadeln; 2. als Leiter gebrauchter Baumstamm mit kurzgeschnittenen Ästen; 3. trockenes Gezweig, Reisig. In der nordwestungarischen Mundart (Umgebung von Győr, Moson, Csallóköz und Nyitra) heißt es: 1. Schilfstoppel und deren verfaulende Teile; 2. Gezweig, Reisig, Abfall.

Der Verfasser hat — um die Herkunft des Wortes nach Möglichkeit zu klären — die in handschriftlichen und gedruckten Quellen nachweisbaren Belege für das Wort gesammelt, wobei den Originalquellen die größte Aufmerksamkeit gewidmet wurde. Das Wort ist als Appellativum auch im System der Familiennamen außer Gebrauch gekommen (1470: *Csereklyés*, 1653: *Csereklye*).

Der Stamm *csereklye* liegt dem (mit denominalem *-l* Suffix gebildeten) Verb *cserke* 'Holz hacken, zerkleinern' zugrunde. Aus dem Verb *cserke* ist das Substantiv *cserkeő* (*kés*) 'Werkzeug zum Kleinhacken von Holz, zum Abschälen der Rinde' bzw. das Nomen actionis *cserkeés* zur Bezeichnung der Tätigkeit abgeleitet worden.

Der Wortsippe liegt letzten Endes das Substantiv *csere* (*~ser*) mit der ursprünglichen Bedeutung 'Baumrinde' zugrunde. Im Sprachverkehr wurde an das Wort sehr oft das possessive Personalzeichen angehängt: *a fa kére* = *csere* (*~sere*). Aus dieser Wortform wurde das mit dem Deminutivsuffix *-k* gebildete Derivat *cserek* *~cserk* abgeleitet, wobei das possessive Moment in *csere* nicht mehr empfunden wurde. Dieses Diminutivum liefert das Grundwort für das mit dem weiter oben erwähnten Deminutivsuffix gebildete Verb *csereke* (*~cserke*) mit der Bedeutung 'Holz kleinhacken, die Rinde abschälen'. Und zuletzt zum Substantiv *csereklye*: Es diente zur Bezeichnung des Abfalls, der abgeschält, abgebrochen worden oder von selbst heruntergefallen ist.

C. REUTER

**Egy száz év előtti önkéntes nyelvjárási—néprajzi gyűjtő,
Bakoss Lajos**

Szarvas Gábor 1872-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából útnak indítja a *Magyar Nyelvőr*t. A szerkesztő előfizetési felhívásában — amit helységenként legalább három személyhez eljuttatott: lelkészhez, jegyzőhöz, tanítóhoz — a *Magyar Nyelvőr* működéséhez való hozzájárulásra szólít fel mindenkit, aki felelősséget érez a magyar nyelv sorsa iránt. Az első szám programadó beköszöntőjében vázolja a feladatokat. Mit akarunk? — teszi fel a kérdést. „...kutatni fogjuk a történeti, a népnyelvet, kiváló figyelmünk tárgyát fogja képezni az újabb irodalom, különösen pedig a forgalomban levő hibás szóalakok és idegenszerűségek.” Nézzük meg, milyen konkrét feladatokat állapít meg a népnyelv kutatására: „Ismeretlen tájszók s tájszólások gyűjtése s azok terjedésének s hatásának kimutatása. A még nem ismert népdalok, közmondások, köszöntők, gyermekjátékok, népnyelvi sajátságok mellett főleg a népmeséknek alakilag hű közlése. A tájhelyneveknek, névszerint a hegyek, dombok, völgyek, folyók, tavak, vizerek, források, erdőségek, barlangok, dűlők neveinek egybeszedése”. A felhívás már az egész művelt magyar közönséghez szól: „...kérjük, hogy teendőinknek minden ágában, de különösen a néphagyományok egybegyűjtésében közreműködésével lehetőleg gyámolítson;”¹ A népnyelvi hagyományok gyűjtését Szarvas Gábor elsőrendű feladatnak tartotta. A *Magyar Nyelvőr* első számában már helyt ad a témával foglalkozó dolgozatnak. Ezenkívül még szükségesnek tartotta, hogy külön, „Gyűjtsük a néphagyományokat” felhívásban népszerűsítse az ügyet módszertani szempontokkal fűszerezve. „Lássunk tehát hozzá a még hátra való gyűjtéshez sietve, gyorsan, addig míg a sajátságok forrása lassanként be nem kezd dugulni.” „Követendő mintául ajánljuk Kriza Vad rózsáit.”²

Buzdítása nem volt hiábavaló, az önkéntes gyűjtők száma hamarosan meghaladta a százat, és a gyűjtőket, de a gyűjtött anyagot is meg kellett rostálni.³ Már az első évfolyamban bejelentette, hogy a népdalok nagy részét, valamint a kevésbé jellemző sajátságokat nyújtó gyűjtéseket egy külön kötetben adja közre. „Az I—XXIV. kötet rendkívül becses anyagot hordott össze

¹ Nyr. I, 1.

² Nyr. I, 53.

³ BALASSA JÓZSEF: A Magyar Nyelvőr története 1872—1940. Bp., 1941. 21.

a népnyelvhagyományok minden fajtájából. ... Ebben a több mint két évtizedben a *Nyelvőr* volt csaknem az egyetlen hely, ahol az élő népnyelv feljegyzett anyaga megjelenhetett. Az igaz, hogy kellőleg képzett gyűjtők hiányában a feljegyzés kezdetben hiányos volt, de idővel ez is javult, ...”⁴ Természetesen ez a népnyelvi gyűjtés nagyrészt néprajzi anyagként is értékelhető, aminek a jelentősége szinte felbecsülhetetlen. A Szarvas Gábor által szervezett, kiválóan működő gyűjtőmozgalmat joggal tekinthetjük a mai Országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat elődjének — azzal a lényeges különbséggel, hogy gyűjtői számára a *Nyelvőr* hasábjain nyilvánosságot biztosíthatott. Ennek az önkéntes népnyelvi gyűjtőmunkának illusztris képviselője Bakoss Lajos, aki a *Nyelvőr* második évfolyamában tűnik fel első gyűjtésével, és két évtizedig marad munkatársa. Ismerkedjünk meg vele, ismerjük meg a kort, a környezetet, amelyben élt, amely az indítást adta, ahonnan oly sokat merített.

A táj és a nép

Bakoss Lajos a Nagysárrét legkisebb falujában, Dancsházán született 1851. július 20-án Bakoss Gábor református lelkész fiaként.⁵ Atyja már a következő év április 24-től a földesi református egyház lelkipásztora.⁶ Itt a Nagysárrét északi szegélyén fekvő, akkor Szabolcs, ma Hajdú-Bihar megyei községben töltötte Bakoss Lajos gyermek- és ifjúkorát. A vidék képe a XIX. század második felében nagy változáson megy át. A Réz-hegységben eredő Berettyó medre Bakonszegnél teljesen eltűnt a 80 ezer katasztrális holdnyi Sárrét mocsaraiban, a Berettyóból kiszakadó Kálló — Földes és Dancsháza mellett is elhaladva — szintén a Sárrétet táplálta.⁷ Tájékozódni e hatalmas víz- és nádrengetegben csak a Sárrét szélén nagy számmal emelkedő kunhalmok után lehetett. „A honfoglalás kezdetén e halmok voltak szállásai, községei őseinknek, ide menekültek a vizek áradásai elől, innen kísérték figyelemmel az ellenség mozdulatait és őrtüzeket gyújtva, innen adtak hirt az ellenség közeledéséről.”⁸ 1852-ben alakult meg a Berettyót szabályozó és ármentesítő társulat. A társulathoz tartozó községek közmunkájával elérték, hogy 1865-ben az addig szinte parttalan Berettyót leválaszthatták a Sárrétről, mire a következő években megkezdődött a kiszáradás, bár a végleges birtokbavételt még sokáig akadályozták az árvizekkel járó gátszakadások. Ettől kezdve gyökeresen megváltozott a környező lakosság életmódja, noha a meghatározó addig is a földművelés és az állattenyésztés volt.

⁴ BALASSA: i. m. 30.

⁵ Baróthy Irén debreceni lakos — Bakoss Lajos unokája — nyomán.

⁶ A földesi református egyház keresztelési anyakönyvében lévő bejegyzés: „Lelkész Bakoss Gábor idejében kereszteleztettek 1852. április 24-től kezdve.”

⁷ BOROVSKY SAMU: Bihar vármegye és Nagyvárad. Bp., én. [1901]. 7.

⁸ BOROVSKY: i. m. 17

A természeti környezet változását alapvető társadalmi változások előzték meg. A jobbágyszabadítás szintén befolyásolta az életmód alakulását, a Sárreuten a jobbágyszabályok mellett kismesesi, úgynevezett kuriális községek is voltak, mint Dancsháza, Sáp és Földes.¹⁰ A különbség köztük elsősorban tudati volt, az utóbbiaknak a családi hagyományai is több száz évre nyúltak vissza. Bakoss Lajos szülőfaluja és életének további színtere Földes is nemesfalu. Dancsházával a kapcsolata, úgy tetszik, végleg megszakadt. Földesen az apja — református lelkész lévén — középponti helyet foglal el a falu életében. Földes viszontagságos történetében — míg mellette a falvak tucatjai néptelenedtek el — a lakosság folytonossága a keserves török időkön át is kimutatható.¹¹ A földesi kismesések kiegyeztek a hódoltsági viszonyokkal, életlehetőségeik kötötték őket, apró birtokaikat elhagyva máshol csak a szolgasors várt volna rájuk. Egymásra utaltságukban alakították ki a kuriális községi szervezetet, mely az 1848—49-es szabadságharcig működött.¹² Az ősiség eltörlése a lakosság egy részét igen hátrányosan érintette, a kisebb-nagyobb birtokosok egymás után csúsztak ki a kezükből, és gazdáik szerencsésebb vagy ügyesebb társaikhoz kerültek cselédsorba.

Kulturális pillanatkép Földesen

A függetlenségi harcot követő abszolutizmus rendeletzőjével tette keservessé az ezernyi változástól megzavarodott emberek életét. Bakoss Gábornak, az új földesi lelkésznek nehéz és hosszú munkás éveket kellett áldoznia az élet normalizálására, bár korabeli naplójának 1944-ben nyoma veszett, tettei magukért beszélnek.¹³ Az 1850-ben hazánkban is életbe léptetett Organisations-Entwurf a földesi csonkagimnázium végét jelentette. Elemi iskolává alakult át, de megmaradt továbbra a református egyház kezelésében.¹⁴ A községi erőforrásoktól egyházát eltiltották, 1856-ban mégis sikerült felépíteni a mostani öreg iskolát. Az 1854-ben kimért Újkert a legutóbbi évtizedekig fennálló faiskolájának adott helyet.¹⁵ Olvasókör, kisdedóvó létesítése fűződik a nevéhez. Lelkipásztori működésének első évtizedében élt Földesen Balásházy János, agrártudományunk úttörőinek egyike. Utolsó könyveiben, írásaiban helyi problémákkal foglalkozott.¹⁶ Ez időben közli a *Sárospataki Füzetek* Rápóti Pap Mihálynak, a község egykori lelkészének a XVII. század török-kuruc-

¹⁰ KOMORÓCZY GYÖRGY: A helytörténetírás levéltári forrásai 1848-ig. 326.

¹¹ KARACS ZSIGMOND: Társadalom és település Földes családjainak múltjában. Honismeret 1978. 3. sz. 43.

¹² HERPAY GÁBOR: Földes község története. Debrecen, 1936. 124.

¹³ HERPAY i. m. 231. — Rendkívül érdekes leírását adja a szabadságharc után következett közállapotoknak, amiket az egyház levéltárában található naplójában jegyezgetett fel.

¹⁴ NAGY SÁNDOR: A debreceni református kollégium. Hajdúhadház, 1933. 309. — Csonka gimnázium: akadémikus rektor vezette, hat osztálynál kevesebbel működő partikula.

¹⁵ BALÁSHÁZY JÁNOS: Két kitünő tiszaháti almafajról. Gazdasági Lapok 1856. 43. sz.

¹⁶ KARACS ZSIGMOND: Balásházy János munkássága. Honismeret 1978. 38.

labanc háborúinak keserveit is ecsetelő naplóját.¹⁷ A közigazgatásban a nemesi hadnagyot felváltó első főbíró, a menekülő Jókait tovább segítő Szabó Márton, kinek félszázadot átfogó gazdasági naplója értékes agrártörténeti forrás, neki köszönhető a Bakoss család Földesre kerülése.¹⁸ 1864-ben Erdélyi Sámuel jegyző és Szabó Mihály bíró elküldi Pesty Frigyes kéziratos gyűjteményébe a földesi helyneveket.¹⁹ Bakoss Gábor tudatos szellemi építő munkája meghatározó lett környezete fejlődésében. Egyik segédlelkésze, F. Varga Lajos neves tanügyi és egyházi íróvá fejlődött.²⁰ Iskolarektorai közül Vadai Ferenc publikál,²¹ Vincze József pedig tucatnyi tankönyv megírásával emelkedik ki.²² Az utóbbira emlékezve írta Karácsony Sándor, hogy az ő példája vitte a pedagógusi pályára.²³ Bakoss Gábor a felbukkanó tehetségek támogatását is elősegítette, innen indult útnak Zoltai Lajos, a debreceni múzeum első (tényleges) igazgatója, aki a *Debreceni Reggeli Újság* szerkesztőjeként Ady Endrét felkarolta.²⁴ Az operaénekes Karacs Imre a debreceni színház tagja, majd a New York-i magyar színház igazgatója.²⁵ A Bakoss által megteremtett kulturális igény az ő 1885-ben bekövetkezett halála után, ha lehet, még magasabb szellemiségű papokat hozott a földesi lelkészi hivatalba, akik irodalmi működésükkel növelték a község hírét-nevét, mint Eröss Lajos, idővel debreceni akadémiai tanár és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke,²⁶ vagy az őt követő Kiss Ferenc, aki a debreceni egyetem első rektora volt.²⁷

Természetesen a kultúra iránti igény nem csupán Bakoss Gábor hatására alakult ki, az ő érdeme a nehéz körülmények közötti megtartás és továbbfejlesztés. Vincze József így emlékezett vissza rá: „Nem tudok elég hálát adni a jó Istennek, hogy Bakoss Gábor mellé vezérelt, egyenesen annak köszönöm, hogy az vagyok, ami vagyok.” A kuriális nemesi községi szervezet és vele együtt a reformáció színvonalas iskolakultúrája a jobbágyközségeket messze meghaladó írásbeliséget eredményezett. A községben és az innen elszármazott családoknál még mindig bőségesen találunk több százados iratokat. Ezek gazdag család- és helytörténeti, valamint néprajzi adalékok tárházai. Pusztulásuk, sajnos, ma már megállíthatatlan folyamatnak látszik. Csak egy-két elrettentő példát hadd említsek; a kotló alól sikerült kiszabadítani Bethlen Gábor-

¹⁷ VARGA LAJOS: Nánási emlékirat. Sárospataki Füzetek. Második folyam (1859). 785. — A kézirat R. 540. sz. alatt a debreceni Kollégium Nagykönyvtárában.

¹⁸ KARACS ZSIGMOND: Jókait-adalékok Földesről. Kézirat.

¹⁹ PESTY FRIGYES: Helységnévtár. Szabolcs vm. 100. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár Fol. Hung. 1114.

²⁰ Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Berettyóújfalu, 1930. 411.

²¹ TÓTH DEZSŐ: A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja II. k. Debrecen, 1942. 214.

²² KARACS ZSIGMOND: Vincze József, a földesi tankönyvíró néptanító. Kézirat.

²³ KARÁCSONY SÁNDOR: Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Budapest, 1938. V.: „Talán sohasem lettem volna pedagógus, ha már a földesi elemi iskolában két áldott nevelői lelkületű tanítóm nem lett volna: Papp Imre és Vincze József.”

²⁴ SÖREGI JÁNOS: Zoltai Lajos élete és működése. Debrecen, 1942.

²⁵ Magyar Színművészeti Lexikon. Budapest, 1929. II, 368.

²⁶ S. SZABÓ JÓZSEF: Református egyházunk nagyjai. IV, 23.

²⁷ KARACS ZSIGMOND: Szövetség a szeretet szolgálatára. Confessio. 1978. 4. sz. 37.

nak a Végh család számára adományozott nemesi oklevelét. Vagy ami még rosszabb, mert hatósági úton történt, a húszas évek közepén lebontott régi községháza padlásáról több mázsza, századokat idéző irat ment veszendőbe, amit könnyelműen kihordtak az öregtemető melletti dőgház épületébe, egerek, mezei pockok és unatkozó gyerekek martalékaul.²⁸ Ennek ellenére bőséges forrásanyag van Földesről az országos, a nagyváradi káptalan, a nyíregyházi és a debreceni levéltárakban. A nagyfokú írásbeliség kedvező légkört teremtett a hagyományok kéziratban való terjedésének, gyakori volt a különféle gazdasági, eseménytörténeti, családi krónika vagy egyéb feljegyzések vezetése.

Ebbe a szép hagyományokkal rendelkező faluba került kilenc hónapos korában Bakoss Lajos. Esmélése, az egész életét végigkísérő benyomások a szülőfaluként szeretett Földeshez kötik. Elemi iskoláit a partikuláris kötöttségekből felsőbb parancsra kiszakadó és atyja által olyannyira istápoltt földesi iskolában végezte. A debreceni kollégiummal való kapcsolatot a földesi filia továbbra is tartotta, onnan hozták később is az akadémikus rektorokat, így mindjárt 1853-ban Kovács Mártont, aki a császár elleni merényletet helyeselve a váradi haditörvényszék elé került.²⁹ Az ifjú Bakoss az elemi után a debreceni református kollégiumban, majd a jogakadémián folytatta tanulmányait.³⁰ Ez az időszak, életének első huszonöt éve a község életében közigazgatási változásokkal terhes időszak volt: 1853-ban az abszolutizmus által létrehozott Észak-Bihar megye része, 1861-ben visszakerült Szabolcsba,³¹ végül 1876-tól már az újonnan alakított Hajdú megyében találjuk. E változások tanulmányai révén őt is élénken foglalkoztatták.

Az 1872-ben indult *Magyar Nyelvőr* számai hozzá is eljutottak. Szarvas Gábor felhívása megértő kebelre talált a huszonegy éves ifjúnál, aki ebben a kultúra iránt fogékony légkörben felnőve alkalomadtán szinte nem is lehetett más, mint a néphagyományok gyűjtője és megőrzője. Gyűjtőmunkája három megyére terjed: Szabolcsra, amelynek bennünket érintő két faluja 1876-tól Hajdú megye, továbbá Szatmár és Bihar megyékre. Gyűjtőmunkájában nagy segítségre talált a székelyhídi születésű Vincze Józsefben és a panyolai F. Varga Lajosban, akik minden valószínűség szerint e kapcsolatuk által jutottak Földesre Bakoss Gábor mellé tanítónak, illetve segédlelkésznek.³² Varga Lajos a Karácsony családba való beházasodása mellett azzal is erősíteni kívánta kapcsolatait a községgel, hogy felvette a *Földesi* előnevet, és ezt a községből

²⁸ Medgyessy István református lelkész szóbeli közlése.

²⁹ BALOGH FERENC: A debreceni református Kollégium története. Debrecen, 1904 (1915). 292. Kovács Márton 1853. ápr. 6. még Földesen volt, vele együtt Gizcei Lajos altanítónak is meg kellett válnia a földesi iskolától.

³⁰ Baróthy Irén szíves felvilágosítása alapján.

³¹ BOROVSKY: i. m. 577.

³² Magyar Törvények 1876—1880. évi törvénycikkek. Bp., 1911. 130. (XXXIII. tc. Némely törvényhatóság területének szabályozásáról ...)

³³ Vincze József 1878. április 15-től rektor, F. Varga Lajos pedig 1879. szeptember 15-től segédlelkész Földesen.

elkerülve is megtartotta.³⁴ Bakoss Lajos legtermékenyebb időszaka az 1873—78 közötti hat év. 1880-ban a szomszédos Tetétlen jegyzője lett, novemberben feleségül vette Matolcsi Izabellát, a földesi orvos húgát.³⁵ Három gyermekük született: Irén, Gábor (iskolás gyermekként halt meg Földesen) és László.³⁶ aki nagyapja barátja, Balásházy János példáját követve mezőgazdász szakember, a debreceni, a keszthelyi és magyaróvári gazdasági akadémiák tanára lett.³⁷ Földesi kapcsolatainak a továbbélését nemcsak a rokonai szájak jelentették, még szorosabbá kívánta tenni gyermekeinek a földesi elemi iskolába való járatásával.³⁸ Jegyzői teendői egyre inkább elvonták a gyűjtőmunkától, hiába biztatta Tetétlen emelkedett szellemiségű birtokosa, gróf Zichy Géza,³⁹ a félkarú zeneszerző, aki Liszt Ferencet is többször vendégül látta, közleményei már csak ritkán láttak napvilágot a Magyar Nyelvőrben, utoljára 1896-ban. Gerincbetegsége kora előrehaladtával egyre jobban elhatalmasodott rajta, összegörnyedve járt, 1911-ben letette hivatalát, és megvált a tetétleni református egyházközségben viselt presbiteri tisztségétől is. A jegyzői lakból a parókia mellé költöztek, ahol 1927. július 1-én végezte be életét.⁴⁰ A tetétleni temetőben a hamvait jelölő szürke obeliszkon már neve is alig olvasható. A személyét takaró sűrű fátyol fellebbentése után ismerkedjünk kissé népnyelvi gyűjtőmunkájával.

Bakoss Lajos gyűjtése

Bakoss Lajos száz év előtti gyűjtőmunkáját szinte a teljes feledésből kellett ismét felfedezni. Az évszázados hallgatást csak két igen szűk körben ismert kiadvány töri meg: ZILAHÍ LAJOS: *A zárt í-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában* és CSORBA CSABA: *A régi Sárrét világa* című bibliográfiája.⁴¹ A pusztai említésen kívül az utóbbi is csak három bihartordai közlését regisztrálja. Mégis Zilahi közlésének köszönhetem, hogy Bakoss Lajos személyét és akkor még nem sejtett lenyűgöző nagyságú munkásságát megismerhettem.⁴²

³⁴ Varga Lajos már mint majtisi lelkész vette nőül 1884. szept. 23-án Karácsony Ágnest, aki Karácsony Sándor apjának volt a testvére.

³⁵ Bakoss Lajos 1880. nov. 23-án kötött házasságot Nagybányán Matolcsi Izabellával. (1857. jan. 17. Nagybánya — 1947. márc. 22. Tetétlen). Decemberben tetétleni jegyzőként keresztyája Matolcsi Bélának (Földesi ref. egyh. kereszteselési anyakönyve).

³⁶ Tetétlen ref. egyh. ker. anyakönyvei.

³⁷ Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, 1967. I, 79.

³⁸ A földesi ref. egyh. halotti anyakönyve. 1893. ápr. 22., továbbá a Mezőgazdasági Múzeum adattára: Bakoss László gazd. akad. tanár (1889—1964); 130. tétel: Népiskolai bizonyítvány Bakoss László részére, kelt Földesen, 1889. szept. 3.

³⁹ Magyar Irodalmi Lexikon. Budapest, 1965. III, 588.

⁴⁰ Baróthy Irén visszaemlékezése alapján, akinek szíves felvilágosításait és nagyapja arcképét ezúton is megköszönöm.

⁴¹ Mindkettő sokszorosított, az előbbi az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok I. sz. Budapest, 1970; az utóbbi a Békés megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya kiadványa. Békés-csaba, 1974.

⁴² A szerző a földesi tanácshoz írt eredménytelenül tudakozódó levele hívta fel rá a figyelmet — Szőke György földesi tanító közvetítésével — előjegyezve kilétének felderítését nem is sejtettem, hogy egy lenyűgöző méretű életműre bukkanok.

Az első nevével jelzett adatközlést a Nyelvőr második évfolyamában találjuk. Már az első jelentkezése nagy sikert hozott számára. Szarvas Gábor ebben a számban, négy rendkívül gazdag közleményét tartotta megjelenésre méltónak,⁴³ ezek akár egy mai néprajzi és népryelvi gyűjtőpályázaton is megállnák a helyüket. Mind a négy Földesről közöl adatokat, sajnálom, hogy hely és idő hiányában az egész gyűjtéséről nem adhatok részletes értékelést. Röviden, tehát csak az ebben a számban közöltekre térek ki.

Az első: *Helynevek Földesen Szabolcs megyében*. Curialis község a nádudvari járásban, a nép nyelvén *Fődes*. 124 tétel a kül- és belterületről egyaránt. A kilenc évvel előbbi, 1864-ben kelt Pesty-féle helynévgyűjtés harminc tételével mellette csak vérszegény kísérletnek hat, természetesen ettől még mindkettő forrásértékű marad számunkra. Bakoss alaposságra való törekvését érzékelteti, hogy Szarvas Gábor programadó felhívásában közölt helynévtípusokat további típusokkal egészítette ki. Általam a hetvenes évek elején, a Bakossét többszörösen meghaladó, Földesről gyűjtött helynévanyagból⁴⁴ is öt-hat hiányzik, ezeket Bakoss még ismerte.

A második közlemény: *Személynevek*, két része a kihalt és az élő családok nevei. Az előbbiben 170, míg az utóbbiban 165 családnév található. Bakossnak nagy előnyére volt apja lelkészi hivatala, így akadály nélkül hozzájuthatott az anyakönyvekhez, ami különösen a kihalt családok nevének megállapításához vált nélkülözhetetlen forrásává. Ezáltal lett Bakoss Lajos az anyakönyvek néprajzi hasznosításának egyik előfutárává, ami pedig mai kutatóink számára is igencsak feltárássra váró terület. Bakosznál a kihalt családok nevei közé több olyan név is bekerült, amelyeknek a viselői a mai napig megszakítás nélkül a községben élnek, például: *Kun, László, Ondódi* (leírva: Andódi), sőt ragadványnév is keveredett közéjük, mint *Égettboros*, ami a Veres család ragadványneveinek egyike. Alapos forráskritikára, mint már említettem, most nincs lehetőségem, de a lehetőség bármikor adva van, mert az állami anyakönyvezés bevezetése (1895) előtti százötven évre visszanyúló egyházi anyakönyveket lehetőségem volt lemásolni.⁴⁵ Persze Bakoss célja a nevek népryelvi formájának a megállapítása volt, nem pedig a minden kétséget kizáró regisztrálás. Annál sajnálatosabb, hogy a Földesen akkor mintegy négyszáz főre tehető zsidóság családi neveit nem vette számba, ami a rájuk vonatkozó iratok, anyakönyvek nagymérvű pusztulása miatt igen nehézzé teszi mai kutatásukat.⁴⁶

⁴³ Nyr. II, 281—5, 288.

⁴⁴ KARACS ZSIGMOND: Földes község helynevei I. Belterület. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár: P—234/72—Feln.; továbbá Déri Múzeum Adattárában és a szerzőnél. A külterületi helynevek cédulázva a szerzőnél.

⁴⁵ Az azóta elhunyt Módos László professzor úr engedélye alapján a hiányzó adatok egy részét a debreceni levéltárban levő másodpéldányokról pótolhattam; sajnos mégis maradtak a második világháború pusztításai miatt örökre felderíthetetlen anyakönyvi adatok.

⁴⁶ Hézagos adatokat a feudális kori összeírások, a népszámlálások igen nehezen hozzáférhető személyi nyilvántartásaiból és az idős emberek visszaemlékezéseiből kaphatunk. A nagyon megtizedelt anyakönyvek még kiindulásnak is igen szerények.

Harmadik közlemény: *Gúnynevek*, ebben kilenc névvel találkozunk. Repertoárjában később is csak Földesről találunk gúnyneveket. Idegenek előtt általában szemérmesen őrzik a falu titkait, ezért sem találhatunk Bakoss más községbeli gyűjtései között gúnyneveket. Érdemes megemlíteni, hogy a családnevek kutatásához felhasznált földesi anyakönyvek több mint ötszáz ragadványnevet rejtenek, melyből viszont csak alig egy-két százalék a gúnynév. Az anyakönyvekben magyarázatát találhatjuk a ma is használatos ragadványnevek közel negyedének (100—120), és majd felének használatba kerülése idejét megközelítőleg lokalizálni tudjuk. Sajnos, ezt a lehetőséget a *Magyar Személynévi Adattárak* sorozatában megjelenő *Földesi ragadványneveknél* én is elmulasztottam.⁴⁷

Negyedik közlemény: *Leányjátékok*. Kettőt mutat be, a *Kenyérsütést* és a *Leánykérést*. Nemcsak a verses mondókák, hanem a játékok leírását is adja. A *Magyar Nyelvőr* további számaiban még igen sok gyermekjátékkal (fiú és leány) jelentkezik.⁴⁸

Ebből a számból nézzük meg még az *Üzeneteink* rovatot. „Bakoss Lajosnak. A népdalok nagy része még az év folytán egy külön kötetben fog megjelenni; a többi küldeményt apránként közölni fogjuk.” A *Nyelvőr* egy korábbi számából már értesítést nyertünk egy népdalkötet közeli megjelenéséről, de egyelőre ezt még nem tudom, hol keressem, talán kedves olvasóim között akad, aki a segítségemre tudna lenni?⁴⁹

A népnyelvi hagyományok gyűjtésére való felhívás Bakossnál termékeny talajra talált. Az 1876. decemberi füzetben a következő összesítést találjuk: „A Magyar Nyelvőr 1872—1876. évi gyűjtői”-ről. A lista 157 gyűjtő nevét adja közleményeik számával. Az élen Bakoss áll 64 közleménnyel, őt követi Kriza János 53 közléssel, míg a hatodik Vozári Gyula — ki Méhner Vilmos ponyváin népszerűsítette az általa gyűjtött és rigmusokba szedett erdélyi regéket — már csak 27 közléssel jelentkezett. A gyűjtő munkatársak nagyobb része tízen alul, negyvenöt pedig egy-egy közleménnyel szerepel. Kriza 1875. márciusában meghalt, de beküldött adatait Szarvas Gábor még közzétette. Faragó József a *Vadrózsák* legújabb (1975) kiadásában Kriza száz *Nyelvőr*-beli közleményéről ír. „Ez a száz közlemény több száz népköltési alkotást ölel fel, sőt ha az apró műfajokat (közmondások, szólások, mondókák, táncszók stb.) egyenként számítanók, mennyiségük ezrek felé járna.”⁵⁰ Természetesen Bakoss munkássága Krizaéval semmilyen formában nem vetekezhett, de érzékeltetni szeretném, milyen lendülettel és egyszerűséggel állt be néphagyományaink fel-

⁴⁷ Magyar Személynévi Adattárak 28. KARACS ZSIGMOND: Földesi ragadványnevek a XVIII. századtól máig. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége. Megjelenés alatt.

⁴⁸ Ezek néprajzi hasznosítása ma is fontos helytörténeti feladat lenne.

⁴⁹ Talán az adatai Szarvas Gábor hagyaték választ ad erre a kérdésre.

⁵⁰ *Vadrózsák* Kriza János székely népköltési gyűjteménye Faragó József gondozásában. Bukarest, 1975. 19—20.

tárai közé. Érdekes, neki is kereken száz közleménye jelent meg a Magyar Nyelvőr hasábjain 1873 júniusától, a munkásságát lezáró 1896. évi májusi füzetig. Tartalma, akárcsak Krizsáké, igen sokrétű, és ez mindenképpen szép, elismerésre méltó teljesítmény.

Bakoss gyűjtése három megyére terjedt: Szabolcs (ez a terület az 1876-os közigazgatási rendezés után Hajdú megye lett), Szatmár és Bihar vármegyére. A következő helységeket érintő közleményei láttak napvilágot: Földes (40), Panyola (7), Székelyhíd (30), Pocsaj (13), Hegyközszentimre (1), Bihartorda (3), Bihardiószeg (1), Érkeserű (3) és Tetétlen (2). Adatainak típusai: hely-, személy- és gúnynevek, gyermekjátékok, gyermekversek, szólásmódok, szóhabarlatok, babonás szólások, párbeszéddek, szójátékos mondóka, közmondások, tájszók, mesterműszók, mesék, vőfélyversek, névnapi köszöntők, népdalok, Lengyel László, karácsonyi misztérium és néprománcok. A legtermékenyebb időszaka az 1873—78. közötti hat év volt, utána már csak ritkán és rendszeretlenül jelentek meg közlései, 1879-ben egy, 1880-ban kettő, 1882-ben három, 1887—88-ban egy-egy és végül 1896-ban hatyúdalként egy közlemény a földesi szólásmódokról.

Bakoss Lajos munkássága pusztán feldolgozás nélküli adatközlés, mégis nélkülözhetetlen és példamutató forrása lehet mai népryelvi és néprajzi gyűjtőinknek.

Földesi és tetétleni helyzetkép Bakoss Lajos nyomán

Bakoss körül hivatalos jegyzői teendői ellátása mellett is egy művelődési kör kibontakozása volt kialakulóban, amelyben szép szerepet vállalt gróf Zichy Géza író és zeneszerző, a félkarú zongoraművész, patronátusát kiterjesztve a jelentkező tehetségekre. Bakoss hatására küldte 1893-tól több alkalommal a Magyar Nyelvörhöz tetétleni népryelvi adatait Barcsa János, később a debreceni kollégium jeles történetíró tanára.⁵¹ Nem véletlen 1907-ben az Ethnographiában Liszt Nándor tetétleni orvos jelentkezése,⁵² ki továbbra is értékes néprajzi munkásságot fejtett ki, az 1926-ban megjelent *Népies gyógyító módok és babonák Hajdú vármegyében* című kötete feltétlen említést érdemel. Tetétlenről került át Földesre a tankönyvíró néptanító Vincze József s 70 évvel később Sólyom József tanító, aki az ötvenes évek elején országos sikereket aratott a *Földesi lakodalom* című népi játékával.⁵³

Földesen Bakoss távozása után néprajzi, népryelvi témakörben nem volt, aki publikáljon. Figyelemre méltó viszont egy század eleji történetet 1889-ben megörökített verses paszkvillus, melynek három változatát jegyezte le egy

⁵¹ „Barcsa János emlékezete”. Debrecen, 1971. Bibliográfia. Összeállította Héthy Zoltán.

122.

⁵² LISZT NÁNDOR: Tetétleni keresztelési és lakodalmi szokások. Ethnographia XVIII, 103—7.

⁵³ Művelt Nép IV. 3. sz.

tizennégy éves ifjú. (NAGY ANTAL: Tatos György vendégeinek marsnótája 1813-ból).⁵⁴ Zoltai Lajos ekkor már Debrecennek kötelezte el magát, csak 1919—20-ban vett elő részben földesi témát. A *Debreceni Képes Kalendárium* két évfolyamában mutatja be a Földesről Debrecenbe került Karacs Márton művészi fejfafaragásait.⁵⁵ BÓKA LÁSZLÓ, ki Karácsony Sándor tanítványaként többekkel Földesen nyaralhatott, *Csigavíg taposás* címmel közöl földesi adatokat.⁵⁶ Majd KARÁCSONY két kis füzeté, *Lányok ülnek a fonóban* és *Gergely bácsi levizitel* folklór ihletéssel — növeli repertoárunkat. Karácsony tevékeny közreműködő a Bárdos Lajos szerkesztette „101 magyar népdal” megjelenésében is.⁵⁷ Greszné Czimmer Anna a *Debreceni Szemlé*ben közöl Nagy Lajosról, a híres földesi javasemberről adatokat.⁵⁸ Sólyom József az ötvenes években ír a *Köszöntők-Bosszantók* című megyei kiadványba.⁵⁹ Szűcs Sándor, a Sárrét néprajzának tudósa anyai ágon levő elődje, Kemecsei Péter földesi jegyző feljegyzéseiből használt fel adatokat.⁶⁰ Legújabbán pedig Ujváry Zoltán gyűjtéseiben, publikációiban lelhető sok földesi adalék. A közelmúltban megjelent *A temetés paródiája* című munkája kapcsán juthatunk olyan következtetésekre, amelyek alapján feltételezhetjük, hogy Bakoss Lajos nemcsak merített a földesi népeletből, hanem hatott is rá. Közvetítő láncszemmé vált Földes és Panyola között. UJVÁRY a temetési játékokban a tehéncsecssel való falloszmutogatás motívumrokonságát mutatja ki a két, egymástól mintegy százötven kilométerre lévő település és közvetlen környékük között.⁶¹ A véletlen egyezést ekkora távolságon kizártnak vehetjük, annál is inkább, mivel Bakoss Lajos apjának segédlelkésze, F. Varga Lajos panyolai születésű, általa Bakoss több alkalommal közölt a Magyar Nyelvőrben panyolai adatokat. Bakoss Gábor földesi lelkész szintén szatmári, cégénydányádi születésű, F. Varga a földesi évek után szülőföldjén, Jánkmajtison volt lelkész másfél évtizedig. Így a motívumátvitel kézenfekvőnek látszik, s inkább csak a közvetítés iránya lehet kérdéses.

KARACS ZSIGMOND

⁵⁴ Kézirat a szerzőnél. Feldolgozva — KARACS ZSIGMOND: A Tatos György vendégeinek a marsnótája. — a Déri Múzeum és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

⁵⁵ ZOLTAI LAJOS: Művészet a debreceni temetőkben. *Debreceni Képes Kalendárium*. 1920. 48—58. Uő.: *Debreceni fejfák*. *Debreceni Képes Kalendárium* 1921. 73—8.

⁵⁶ Morvay Péter szíves felvilágosítása.

⁵⁷ *Karácsony Sándor és Mathia Károly* közreműködésével szerkesztette *Bárdos Lajos*. Budapest, 1929.

⁵⁸ L. GRESZNÉ CZIMMER ANNA: Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához. *Debreceni Szemle* XVII. évf. 11. sz. 257; XVIII. évf. 1. sz. 9.

⁵⁹ SÓLYOM JÓZSEF: A Földesi lakodalom c. népi játék összekötő rigmusai a *Köszöntők—Bosszantók* c. kiadványban. Debrecen, 1953.

⁶⁰ SZÜCS SÁNDOR: A Sárrét múltjából. In: Sárréti írások. Szerkesztette: Miklya Jenő. Szeghalom, 1965. 10.

⁶¹ UJVÁRY ZOLTÁN: A temetés paródiája. Debrecen, 1978. 212, 214.

**Лайош Бакошш, добровольный собиратель
диалектических и этнографических материалов,
живший сто лет тому назад**

Первый номер основанного в 1872 году журнала «Мадяр Нелвэр» подробно знакомит с задачами журнала. Среди них наряду с другими выступает требование собирания и публикации диалектов, пословиц, поговорок, географических названий, народных песен, сказок, детских игр, вообще народных традиций. В эту работу уже в первом году включилось значительное число добровольных собирателей. Одним из них был нотариус Лайош Бакошш, который на протяжении двух столетий вел усердную собирательную работу на территории трех областей — Хайду, Сабольч и Сатмар. Автор показывает ценное наследие Бакошша, которое имело активизирующую силу и увековечило много таких народных традиций, которые в наши дни неизвестны совсем или известны мало на упомянутых территориях. У Бакошша и в наше время есть последователи.

Ж. КАРАЧ

Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete*

A) KÁDÁR LÁSZLÓ alapvető munkájának¹ megjelenése óta foglalkoztatnak a romániai tájnevek. Elsősorban a Kárpátokon inneni terület, tehát Erdély történelmi vidék- és tájnevei érdekeltek, különös tekintettel ezek történelmi-földrajzi tartalmára. Az évek folyamán kicéduláztam az erdélyi népek, románok, magyarok és szászok által használt tájneveket, a földrajzi környezet, történelmi és társadalmi fejlődés, valamint az etnokulturális csoportok közös hatására kialakult tájszemlélet neveit.

KÓSA LÁSZLÓ és FILEP ANTAL kitűnő összefoglalójának² hatására elhatároztam a történelmi tájnevekről már régebben összegyűjtött adatok rendszerezését és az azokból adódó egyes következtetések levonását. A hangsúly az adatokon van, jelen bevezetés csak másodlagos jelentőségű, mintegy összefoglalója az előbbinek. Remélem, hogy ez a gazdagnak mondható történelmi tájnévgyűjtemény hasznára válhat mind a néprajzi, mind a történelmi vagy földrajzi tárgyú kutatásoknak.

Az alábbi fejezetben közölt tájnévi adattárnak az a fő jellegzetessége, hogy nemcsak a magyar, hanem a magyarsággal és a székelységgel Erdélyben évszázadok óta együttélő románság és szászág tájszemléletét is figyelemmel kísérte és számon tartotta. Adatgyűjtésem egyik célja éppen az, hogy kimutassam, mennyire volt egységes a tájszemlélet, és melyek azok a szemléleti különbségek, melyek következtében a földrajzilag azonos tájat a magyarok, románok vagy szászok más névvel illették.

Az adattár súlypontja a tulajdonképpeni vagy történelmi Erdély. Mivel azonban a mohácsi vész (1526) után az Alföld keleti pereme, Bihar, a Szilágy-ság és Máramaros is az erdélyi fejedelemség fennhatósága alá került, tárgyalom e részek tájneveit is. A *Bánság (Temesköz)* tájnevei azonban kimaradtak adattáramból, mivel a vidék lakosságát a törökök részben kiirtották, így

* Ezt az elsősorban földrajzi szempontokat szem előtt tartó áttekintést — ebben a formában is — azért ítéljük közlésre érdemesnek, mert manapság már nemcsak a hazai mindennapi nyelvből, hanem a szakemberek egy részének tudatából is kikoptak e tájnevek. Hiányuk nemcsak a turizmust érinti, hanem a nyelvészeti, néprajzi, földrajzi szövegek értelmezését is megnehezíti. A források ellenőrzésére, kiegészítésére — sajnos — nem volt módunk sem közvetve, sem közvetlenül. —
A szerk.

¹ KÁDÁR LÁSZLÓ, A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest, 1941.

² KÓSA LÁSZLÓ—FILEP ANTAL, A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, 1975.

a XVIII. századbeli — főleg sváb — telepítések következtében egészen új tájnevek keletkeztek. A bánsági tájnevekkel érdemes lenne azonban más alkalommal külön foglalkozni.

A XIII—XIV. század fordulóján az Árpád-házi dinasztia kihalása és a központi hatalom gyengülése kedvezett a nagyra törő feudális főnemeseknek és ennek következtében a táji elkülönülésnek. Egy névtelen francia földrajzíró 1308-ban a magyar királyság keleti felében a következő tájakat és hercegségeket (provincias et ducatus) különböztetette meg: *Máramaros*, *Szilágy*, *Erdélyi-részek*, *Székelység*, *Szörénység*. A *Szilágy* tájnév a középkor folyamán mindig használatos volt, ez kitűnik HELTAI GÁSPÁR krónikájából is, ahol *Szilágy*, *Máramaros* és *Erdély* (vagy *Erdélység*) mint különálló tájegység szerepel³. A Temes felső folyása és az Al-Duna mentén kialakult *Szörényi bánság* középkori népi és táji jellege más volt, mint az alföldi *Temesköz*; azonban 1690 után a (Szörényi) *bánság* elnevezés Temesvár vidékére is vonatkozott, jóllehet ezt a vidéket a feudális korban nem a bán, hanem a temesi ispán uralta.

A szentföldi zarándokok és a keresztes hadjáratokból visszatérő német lovagok útleírásaiban az *Alföld*⁴ német neve *Heide* és nem az „alföld” szó szerinti fordításának inkább megfelelő *Niederland*. A *Heide* ugyan pusztát is, de elsősorban *mezőséget* jelent⁵. KÓSA LÁSZLÓ és FILEP ANTAL említenek egy, az Alföld peremén elterülő bihari és borsodi *Mezőséget*. Ehhez tartozónak számíthatjuk még a középkori Arad megye síksági részén elterülő *Mezőséget* is. Ezt az oklevelek *Mezőség* (1333—1335: *Mezeusak*, *Mezesag*) néven említik⁶. A középkori Krassó megyéhez tartozó Érsomlyó és *Mezősomlyó* helynevei közül az utóbbi első tagja arra utal, hogy ez a falu síkságon (alföldön), vagyis mezőségen terül el.

Magának *Belső-Erdélynek*, tehát a feudális erdélyi vajdaságnak területi és politikai beosztása — a magyar nemesség által kormányzott *vármegye*, a *szászság* és a *székelység* területei — Erdély középkori alkotmánya alaptörvényének, az ún. *Unio Trium Nationum* szellemében történt.⁷ A korabeli magyar források a vármegyék területét *Lakságnak* nevezték. A Szászsebes

³ 1762: „[a Szilágyban] egy *Erdélyi* ember az ő Telke után”; vö. EMSzT. I, 795.

⁴ A *Felföld* (Superiori Hungaria; rom. Crăia Ungurești de Sus) és az *Alföld* (Inferioris Hungaria) földrajzi nevek gyakran szerepelnek az oklevelekben, pl.: 1596: „Hiszöm, hogy Kegyelmed az *Fölföldön* meg nem marad, hanem az *Alföldre* alá megjön” (vö. ÖklSz. 14).

⁵ A szászrégeni és a Beszterce vidéki szászok ma is *Heide*-nak nevezik a Mezőséget.

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Budapest, 1963. 163, 184.

⁷ Ezt a hármas tagoltságot tükrözte Erdély cimere is, melynek 1659-ből származó leírása a következő: „A pecsétek pedig ilyenek legyenek: az *erdélyi vármegyéknek* a pecséte metszett insígniájok légyen egy fél sas, környül való írása: Sigillum comitatum Transylvaniae. A *székelységnek* légyen, egy fél hold és nap, környül való írása: Sigillum nationis Siculae. A *szászságé* légyen hét kolcsos város, környül való írása: Sigillum nationis Saxonicae. A Magyarországnak Erdélyhez incorporáltatott részéjé légyen négy folyóvíz s a kettős kereszt, környül való írása: Sigillum partium Hungariae Transylvaniae annexarum”. (Vö. EOE. XII. Budapest, 1887. 295).

vidéki, egykori Alsó-Fehér megyei szászok emlékezetében a megyei föld (Komitat) neve *Edelerde* (nemesi föld) volt, és az itteni falvak lakói az „*Ederder*”-ek, azaz „*lakságiak*”⁸ voltak.

Erdély nevének etimológiai eredete közismert (vö. TESz. *erdő* a.); a név a *Királyerdő* és a *Meszes* erdőségein túli, azaz az *erdőelvei* vidékre vonatkozott. Azonban Erdély belterületén is több erdőségek borította hegyláncolat van, ezek közül soknak tájnévképző szerepe is jelentős. Az erdélyi régiségben a megyei, valamint a székelyek vagy szászok lakta földön megkülönböztették a *Persányi-hegységtől* keletre és nyugatra eső vidékeket. Ezért a *Persányi-hegység*, amelyeknek egykori nevei: *Sárkányi-erdő*, *Apácai-erdő* vagy *Rika* — fontos tájhatár volt, és részben a mai napig is az maradt. A székelyföldi zsin-dely olcsóbb volt a Rikán belül és drágább a Rikán kívül; a sófalvi só a *Sárkány-erdőn* belül került forgalomba, a vizaknai pedig a *Sárkány-erdőn* kívül. Ér-dekes, hogy ezekben az esetekben a „belül” a keleti, földrajzilag peremhely-zetű *Barcaságra* vagy *Háromszékre*, a „kívül” pedig a tulajdonképpeni belső-erdélyi medencére vonatkozott⁹.

I. A vármegyék területe

A belső-erdélyi részek bizonyos fokú táji különállása a román, magyar és a szász nép tájszemléletében is tükröződik. Habár az *Erdélyország* (Țara Ardealului) elnevezés a XVI—XVII. században az egész erdélyi állam, illetve fejedelemség területére vonatkozott¹⁰, az erdélyi románság szemléletében a peremmedencék (Fogaras-földe, rom. Țara Oltului; Barcaság, Hátszeg vidé-ke, Székelyföld stb.) nem tartoztak a tulajdonképpeni „Ardeal”-hoz. Még a közelmúltban is, ha egy Fogaras vidéki vagy bodzafordulói román átlépte az Oltot, illetve átkelt a *Sárkány-erdőn* (Persányi-hegyeken), „Erdélybe” ment¹¹. A belső-erdélyi részekbe elszármazott románoknál sokszor a családnév is az eredeti származási, illetve születési helyre utal: *Hățegan* 'hátszegi', *Oltean* 'fogarasföldi', *Bîrsan* 'barcasági', *Mureșan* 'máramarosi' stb. Az *Ardelean*

⁸ „*adelierder*, Edelerder, Bewohner, der auf ehemaligen Adelsboden gelegenen Dörfer (Gergelyfája; Gergerschorf, Ungurei)”. Vö. G. RICHTER, Anneliese Thudt. Ergebnisse der mundart-lichen Neuaufnahmen im Unterwald. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 7. 1964. Nr. 1: 106; „kommen ihn schönen *Comitat* bissauß Zickmantel (Cikmántor sz. j.)”; vö. G. KRAUS, SSW. K: 259.

⁹ A háromszéki és alcíki székelyek szemléletében a Rikán túli vidék „külföld”, ők tehát „belföldiek”.

¹⁰ 1460: „Țara Ardealului (земля Ардельскому) și Bîrsa și Săcuimea (и Врса и Сакуи)”. Vö. I. BOGDAN, Relații 103; „Vlădica Ștefan ot Bălgrad (Gyulafehérvár sz. j.) și a toată Țara Ardealului” (1648); N. IORGA, Studii și documente IV. București, 1902. 28; „Daniil din satul Coruș din Țara Ardealului în marele oraș Cluj”; J. BIANU-NICOLAESCU, Catalogul manuscriselor românești III. București, 1931. 161.

¹¹ A bodzavámai román zsellérek panasza 1851-ben: „Aduceam vinurile dupin *Ardeal*”. Vö. Cumidava VI. Brassó. 113; „Să se știe că am cumpărar eu popa Gioca din *Margina* (Bánság sz. j.) de la Ion feciorul lui popa Ivan din *Ardeal* din satul *Vineri* (Felkenyér Szászváros-székben sz. j.)”. Studia Babeș-Bolyai. Hist. 1972/1, 19.

családnév eredetileg tehát csak a belső-erdélyi részekből származó román embert illette. Erdély, azaz Ardeal táji-területi különállása a román krónikásoknál is kimutatható. MIRON COSTIN moldvai krónikaíró értelmezése szerint Fogarasfölde (rom. Țara Oltului, azaz *Oltország*) és Erdély nem azonos tájegységek¹².

Az erdélyi szászok tájszemléletében a *Siebenbürgen* tájfogalom eredetileg csak a szebeni ispánságra vonatkozott, de miután egész Erdély neve is lett¹³, a peremvidékiek, így a beszterceiek és a Sárkányi-erdőn túli barcasági részek lakói akkor sem tartották magukat *Siebenbürger*-eknek. Ezért Beszterce vidékén és a Barcaságon a középkorban gyakori volt a belső-erdélyi vidékről származó szászokra vonatkozó *Siebenbürger* családnév¹⁴. A gazdag barcasági szászok máig is lenézik az általában szegényebb *óföldi* szászokat, akiket a *Hosmoken* gúnynévvel illetnek¹⁵.

Az erdélyi medence központi tájegysége, a *Mezőség* mint tájnév már 1448-ban felbukkan mint egy falu nevének összetevője (Vajdaszilvása vagy *Mezőszilvása*). A *Mezőség* német neve *Heide*, először Sebastian Münster 1588-ban kiadott Erdély térképén fordul elő. A XVI. századtól kezdve már mind több adatunk van a *Mezőség* (Cîmpie, Heide; szászul: Het) tájnév elterjedéséről.

Ugyancsak jól ismert belső-erdélyi tájnév a *Küküllők mente* vagy *Küküllők tere*. A szász forrásokban használatos volt a *Küküllőköz* elnevezés is — így pl. 1568-ban a kolozsvári szász *Névtele*nél: „zwischen beyden Kockelwasser”¹⁶. A XVIII—XIX. században, főleg szász lelkészi körökben elterjedt volt a *Küküllőköz*nek félig tréfásan használt, antik példák után képzett neve, a *Mesopotánia*¹⁷. Külön kistájnak számít a széles és termékeny *Marosvölgye* (Valea Mureșului)¹⁸.

A *Keresztesmező*, mely nevét valószínűleg egy *Keresztes*nek nevezett, el-

¹² „Acum toate aceste părți și țara Transilvaniei și Maramureșul și țara de pe Olt erau sub unguri”. (Vö. MIRON COSTIN, *Opere*. București, 1958. 206—7).

¹³ A német *Siebenbürgen* név fordításából származik *Erdély* cseh vagy lengyel neve (Sed-mohradská zem, Sedmohradská kragina).

¹⁴ „1505 *Sibenbürger* (besztercei családnév sz. j.) d. h. einer aus der *terra septem castrorum* (=Siebenbürgen), wozu das *Nösnerland* im Nordosten und das *Burzenland* im Südosten ursprünglich nicht gehörte... Siebenbürgen bezeichnet ursprünglich nur die 7 *Stühle* ohne Burzenland und Nösnerland; daher die Burzenländer Wendung *mer fuere kën Siwenberjen* wir fahren gen Siebenbürgen (wenn sie ins *alte Land* fahren) (vö. GUSTAV KISCH, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache*. Archiv des Vereins 45 (1929), 237, 288).

¹⁵ Hosmoken, von Burzenländer für die Bewohner des *Alten Landes* und für nicht Burzenländer Sachsen überhaupt verwendeter Spottname. (Vö. SSW. H: 280).

¹⁶ „Leges ludimagistris a venerando capitulo inter fluvios *Kököllö* praescriptae” (1577). (Vö. Archiv des Vereins 48: 241).

¹⁷ OTTO FOLBERT, „Mezopotanien” in Siebenbürgen. (Vö. Jahrbuch des Siebenbürgisch-sächsischen Hauskalender 1957. 43—8).

¹⁸ Szászul *Mireschduel*. (Vö. Archiv des Vereins 34: 86). 1695: „Az rácok kik Borbándon és Fejérvárott másutt itt az *Maros mellett* laknak”. (Vö. EOE XXI. Budapest, 1899. 226).

pusztult faluról kapta, és a *Kenyérmező*¹⁹ nem tekinthetők tulajdonképpeni tájnévnek, mivel e területeken nincsenek, illetve nem voltak falvak. Az 1659. évi erdélyi országgyűlés meghatározása szerint „A mezei katonáknak régi fölülő helyek lévén a Keresztes- és Kenyérmezei”²⁰. A *Keresztesmező* régi román neve (Pratul lui Traian 'Trajánus rétje'), a XVII. századtól kezdve ismeretes²¹.

Az erdélyi medence peremén vagy szélén — innen származik a régies *Szél föld* elnevezés — az erdélyi tájszemlélet több földrajzilag és történelmileg is jól önállósult tájat különböztet meg. Ezek közül a *föld* (terra, Land) nevet csak *Fogarasföldre* (Fugrescher Land; Țara Oltului)²² viselte. A *föld* utótág (lásd *Szászföld*, *Székelyföld*) arra utal, hogy ez a tájegység már korán különálló volt. Ezen a vidéken a XIII. század elején a románok (vlachok) *földjét* említik (1233: terra valachorum). *Fogarasföldre* alsó, Olt menti járását *Al-Fogarasföldének*, a déli, havasalji részt pedig *Fel-Fogarasföldének* nevezték.

Az erdélyi medence szélein, bár a *havasalja* helymeghatározás gyakori volt, ritka az egyes havasok vagy hegycsoportok, illetve hegynyulatok nevéből származtatott *alja* vagy *szege* tájnév, mint pl. a magyarországi *Bükkalja*, *Mecsek-alja*, *Mátra-alja*. Az *alja* főnevet inkább a *váralja* nevek esetében használták. A XIV—XV. században már számos olyan *szélföldi váraljai* váruradalmat ismerünk, ahol juhötvenedet fizető román falu volt. A királyi vagy magánkézben levő váraljai uradalmak közé sorolható maga Fogaras, Hátszeg, Vajdahunyad, Diód (a vár alatti falu neve Diódvár-alja), Létavár, Gyalu, Csicsóvára. Ezek közül az ötvenedet fizető falvakat felsoroló 1461 évi összeírás csak *Léta-alját* és *Csicsó-alját* említi²³.

A *szeg* főnév az *Alszeg* és *Felszeg* elnevezéseken kívül Erdélyben csak *Kalotaszeg* nevében használatos. Már Lázár diák 1528-ban kiadott térképén is előfordul a ma Vlegyászának (Vlădeasa) nevezett *Kalotahavas*²⁴. Ezt a havas-

¹⁹ A *Kenyérmező* nem a kenyér alakú Aranyi hegytől kapta nevét (l. KÓSA—FILEP), hanem ez a tájnév is népi etimológiai származék. A Maroson átkelő révek, illetve kompok ősi és máig is használatos szláv eredetű román neve a *brod*. E szóból származik a XII—XIII. században keletkezett szász alapítású Alkenyér falu neve *Brodsdorf*. Később a *Brod* (=komp) eredeti jelentése elhomályosult és a *Brodsdorf* téves fordításából keletkezett az *Alkenyér* helynév, illetve a *Kenyérmező* (Cimpia Piinii) tájnév.

²⁰ EOE. XII. Budapest, 1887. 304.

²¹ „Auf der *Heyde* (Mezőség sz. j.) zwischen Thorenburg und Engeten (Nagyenyed sz. j.) so Ungarisch Keresztes-Mezo, Keresstes Mezö: Wallachisch Prate de la Trajan, das is des Trajanus Wiesen”. (Vö. JOHANNES TRÖSTER, *Das alte und neue Dacia* (1666), 350, 424). „Creutzer Feld—Keresztes Mezö”. (Vö. MATTHIAS MILES, *Siebenbürgischer Würgengel*. Hermannstadt, 1670. 108).

²² 1658: „Alss der feindt nun ganz *Burzenland* samt den dreien *Stullen* (Háromszék sz. j.) verwüstet zerstöreten Galt (Szászugra sz. j.) biss in Grundt... *Fogarascher landt* zu dem grossen Hauffen velche oberhalb Fogras vnnter den gebürg lagen”. GEORG KRAUSS, *Chronik I*, 353. 1850: „So nennt der Walache des Fogarascher Districts denselben die *Tzara Oltului* (das Altland)”. (Vö. Archiv des Vereins I. Alte Folge 98: 101; 1843: „Nemes *Fogaras vidéki* székely ör katonák”. (Vö. IOAN DE PUȘCARIU, *Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului*. Sibiu, 1907. 799).

²³ „*Lethallya* cum suis pertinentiis, Jarabanya cum suis pertinentis (Kalotaszeg sz. j.), Gere-wasarhel, Gere-wmonostora, Berend, Kyskalotha, Enchel, Meregyo, *Csichvalya* ...”. (Vö. Századok 1889 (függelék) 42—3; *Omăgiu Fraților Al. și I. Lapedatu*. București, 1936. 595—603).

²⁴ „Kalata alpes”. (Vö. CartHung. Nr. 1).

alji vidéket nevezik — már a XV. század óta — *Kalotaszegnek*, ebben az időben a kalotaszegi román kerület élén egy vajda állott. 1503-ból ismeretes a *Kalotaszegi* családnév is. A kalotaszegi falvak többsége a gyalui váruradalomhoz tartozott. *Kalotaszeg* tipikus magyar tájnév, melynek nincs román vagy német megfelelője. A kolozsvári szász *Névtelen* (1568), amikor Kalotaszegről akar írni, a (*Bánfi-*) *Hunyadi völgyről* („*der gantze Grund von Hunyad*”) beszél.

A régiségben általánosan használt *Szél föld*²⁵ helynév a későbbi Erdélyben inkább csak a szebeni medence déli peremére, a Szebeni havasok alján elterülő román lakosságú vidékre, az ún. *Mărginimére* vonatkozott. Ez a táj magába foglalta Szeliste és Talmács székek román lakosságú helységeit, valamint a Szeben székek déli részén fekvő, főleg legelőváltásos juhtartással foglalkozó román falvakat (Resinár, Poplaka, Guraró stb.). Habár az erdélyi *-mărginean* ('szél földi') melléknév okiratilag csak a XVIII. századtól kezdve mutatható ki, használata bizonyára sokkal régebbi. A Szeben széki *Mărginime* nem volt az egyedüli erdély-peremi *szél föld*. A Kelemen-havasok lábánál élő *mărginean* a XVIII—XIX. században jobb módú volt, mint a mezőségi *cîmpean*²⁶.

Szintén újabb összetétel a *Hegyalja* tájnév, mely úgy, mint a többi hasonló (Aradi-hegyalja, Tokaji-hegyalja) szőlő-, illetve bortermő vidékre, esetünkben Gyulafehérvár, Boroskrakkó, Borosbocsárd vidékére vonatkozik. Erdélyben különben megkülönböztették a *buzás jószágoktól* az ún. *boros jószágokat*²⁷.

Amíg egyes vidékeken, így pl. a Dunántúlon, tehát dombos vidéken, használatos a *Hegyköz* tájnév, az erdélyi magas hegyek, vagyis *havasok* között elterülő völgyek és medencék neve a *Havasköz*. Jóllehet Csík, Gyergyó vagy Kászon is havasok között terül el, a *Havasköz* földrajzi név (pl. havasközi zsindegy, havasközi tehén stb.), főleg az Erdélyi Érchegeység tájaira (*Abrudbánya vidéke*²⁸, *Torockó vidéke*²⁹, *Ompoly völgye*, az *Aranyos* felső folyása) vonatkozik. A havasközi tehén román neve a *vaca mocănănească*, így tehát a *Havasköz* román nyelvű megfelelője a *Mocănime*. Ismeretes, hogy a román nyelvben a *mokány* szó *hegyi*, illetve *havasi lakost* jelent. Az Aranyos felső

²⁵ A *Szél föld* (Mărginime, Krajna), Havasalföldön, Moldvában és Munkács vidékén is ismert volt. 1606 Jeremias Mogilla (Ieremia Movilă sz. j.) levele: „Immár az mi boérunk két héttől fogva az *Szél földön* Tatrason tartozkodik”. (Vö. TMAO. II. Pest, 1865. 551; 1629: „(Moldva) az országnak *szél földire* embereket is az után küldött vigyázás okáért”. (Vö. TMAO. II. Pest, 1869. 119); 1677: „az munkácsi *Krajnán* vagyon” (vö. TMAO. VII. Pest, 1872. 123).

²⁶ „*Mărginan* cu doi vatsch

Fatsche tschisme schi nadrasch;

Kimpan cu patru boi

Abje se pletjeschtje de njevoi”. (Vö. JOSEF HALTRICH, Zur Geschichte von Sächsisch-Regen. Archiv des Vereins III. 1858. 302).

²⁷ 1706: „kulso *boros* Jószág Nadas, Zagor”. (Vö. EMSzT. I, 1029).

²⁸ 1670: *Abrudbánya vidéke*. (Vö. EOE. XIV, 170). Abrudbánya vidékének havasi román lakosai az *abrudányok*, pl. 1737-ben az egerbegyi „Havason lakó *Abrudány Sellerek*”. (Vö. EMSzT. I, 65).

²⁹ 1635: *Torockó vidéke* (vö. EOE. IX, 169).

folyása mentét — amit később *Mócföldnek* (Țara Moșilor) neveztek — a régi források egyszerűen *Aranyos* néven említették³⁰. Az *aranyosfői* román ember régebben *topány* volt, ma pedig *móc*³¹.

Hunyad megyében (Județul Hunedoara) a következő tájegységeket különböztethetjük meg:

a) *Hacok* vagy *Hátszeg vidéke* (Țara sau vidicul Hațegului)³² jellegzetes havasalji medence a *Retyezát alatt*. Falvait a középkorban román jobbágyok és kenézekből lett kisnemesek lakták. Az utóbbiak a reformáció után reformátusok lettek, és bár egy részük csak románul tudott, mivel nemesek voltak, magyaroknak vallották magukat.

b) A *Zsil* (Valea Jiului, Bazinul Petroșeni, ma *Zsil-völgye* vagy *Bányaság*) a XVIII—XIX. századig csak alkalmilag és gyéren lakott vidék volt. Később a hátszegi falvak nyári szálláshelyeiből állandó jellegű települések keletkeztek, így pl. *Parosény* *Paroszból*, *Urikány* *Urikból*, *Livezény* *Livádiából*, *Petrozsény* *Petrozból*.

c) A Maros völgyét Zaránddal, tehát a Fehér-Körös völgyével összekötő völgy, a *Kaján*, a középkorban főleg közlekedésföldrajzi szempontból volt jelentős.

d) A *Ruszkahavas* (Poiana Ruscăi) lejtőit borító erdők neve volt az *Erdőhát*. A vajdahunyadi hámorok szükségleteit az itt égetett faszénnel elégítették ki, ezért az erdei irtásokon mind több és több *padurerény* (pădureni), azaz *erdőháti* román település alakult.

e) Ugyancsak a *Ruszkahavas* lábánál, a Dobra patak mentén terült el *Dobra* vagy *Jófő* (téves etimologizálással *Jőfű*) *vidéke*, mely a középkorban kenézek és krajnikok által vezetett román kerület volt.

f) A *Lonka vidéke* (Ținutul sau platforma Luncașilor) a csoklovinai barlang környékén, főleg szétszórt alaprajzú román lakosságú havasi falvakból³³ tevődött össze.

g) Hunyad megye legtermékenyebb részét alkotta a *Maros melléke*.

Erdély különböző vidékeiről még a következő tájegységeket említjük meg, melyeknek többsége a középkorban uradalom volt: A Kelemen-havasok

³⁰ (l. 1844: „aranyosi zsendely” vö. EMSzT. I, 403).

³¹ 1737: „a *Topányok*, *Abrudányok* vagy Havasi Sellérek”. (Vö. EMSzT. I, 64).

³² Az innen származó családok neve magyarul *Hacoki* (régiesen *Haczoki*), románul pedig *Hațegan* (magyarosan *Hacegán*). Pl. 1734: „din *varmeghia Hinedori* din vidicul *Hațegului* din sat din Râu alb, nemes Herța Boldijar”. (Vö. RADU IACOB, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913. 421).

³³ Habár CRIOLAN SUCIU szótárában (*Dictionar istoric al localităților din Transilvania I*. București, 1968. 368) *Lunkány* (Luncani) első említése 1750-ből van adatolva, az EOE IX. már 1635-ben beszámol a *Lonkára* futott jöszágokról.

lábánál terült el a *Sajó vidéke*³⁴, *Görgény, Szeszárma, Gyalu, Bethlen vár tartományai*³⁵, *Bolya völgye* vagy *tartománya*³⁶.

II. Az erdélyi Királyföld és a szászok lakta vidékek

Közismert, hogy 1848 előtt az erdélyi szászságnak kb. 75%-a a székekre és kerületekre osztott *Szászságon*³⁷ vagy *Királyföldön* (Fundus regius, Königsboden; Pămîntul Crăiesc), 25%-a pedig a megyei vagy nemesi földön, vagyis a *vármegyékben* lakott. A *Szászföld* megjelölés nem egyezik minden esetben a *Királyfölddel*, néha a megyei részek szász lakosságú részeit is így nevezték³⁸.

Amint majd minden erdélyi vármegye alsó és felső járásra oszlott³⁹, úgy a *Királyföldön* vagy másképpen a *Hétszékben* is megkülönböztették a Maroshoz közelebb fekvő *alsó székeket* (*Unders: oder Niederste Stühle*), a Hortobágy, a Küküllők és az Olt mentén elterülő *felső székektől* (*Sedes superiores; Obere Stühle*). Kőhalom és Segesvár magasabban fekvő vidékét *Oberland*-nak, a legelőbb — még II. Géza korában 1141—1162 — benépesített székek, azaz Nagyszeben, Újgyház és Nagysink szék területét pedig *Altland*-nak, azaz *régi* vagy *őföldnek* nevezték. A tájegységre jellemző egyik termékéről kapta a Medgyeszékből és Selyk-székből álló *Kétszék* (*Zwei Stühle*) területe, a borairól máig híres *Borfeld* (Weinland)⁴⁰ nevét. Mivel a Szentágota vidéki zordabb éghajlatú dombos tájon, a nagymérvű lótartás miatt sok zabot termeltek, a Hortobágy felső folyásának vidékét *Zabfeldnek* (Haferland) nevezték. Amíg a *Weinland* már a XVI. század óta oklevelekben is használatos tájnév volt, addig a *Haferland* inkább csak a néprajzi irodalomban ismeretes⁴¹. Szintén egy mezőgazdasági termékre, a *káposztára* utal a Brulya-Kisprázmár vidékét magába foglaló, szász népviseletéről és népszokásairól is nevezetes *Kampestwenkel*⁴². Az Olt és mel-

³⁴ 1643: „Akor irkezek ala az *Sayovidiki Vayda* az havasrul, az Saioi videkben Moldoa feleő meneő eösvenjeken Olah Budak Radla, Sebbes”. (Vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV/2, 1115—6).

³⁵ 1591: „*Sajó, Bethlen, Szerszermán, Gyalu, Abrugbánya tartománya*”. (Vö. EOE. III. Budapest, 1877. 392).

³⁶ 1598: „Mihály vajda jószágán, *Bolyában és tartományában*”. (Vö. EOE. IV. Bp., 1878. 157—8. BENKŐ JÓZSEF: Vallis Bolyensis Hungaris. *Bolya völgye*. (Vö. BENKŐ, Transilvania specialis III. 85—7. Kézirat)

³⁷ Kb. 1690: „... az *Szászságon* bár a magad lovadon ne jártál volna posta lovat eleget adtának, sőt ha az szegény *folnagok*, bírák úgy nem viselték magokat, az mint az uton járó kívánta, jól megverték az hátát s rajta sült”. (Vö. APOR, Metamorphosis Transilvaniae 355).

³⁸ Bethlen Gábor és István osztozása 1600: „... viszontag az *Szászföldön* való rész falukban való részeket is Bethlen István uram és az ő maradéki birja tudnillik Táncsi falubeli részt, Szászfülpös falubeli részt, Hedradi (Dedrád sz. j.) falubeli részt és újfalui részt”. (Vö. TörtTár. 1890. 561).

³⁹ 1710: „Torda vármegj *Also járásból*, Colos varmegie *felső járásából*, Doboka vármegye *felső járásából*”. (Vö. EMSZT. I, 270).

⁴⁰ A kolozsvári szász Névtelen szerint a *Borfeld* részei az alsó (Selyk-)szék és a felső (medgyes-)szék: „das *Weinland* Obirster und Niederster Stuhl.”

⁴¹ „*Haferland*: Gegend in Südsiebenbürgen vom *Harbachtal* (Hortobágy sz. j.) bis zum *Alt und Repser Gebiet*”. (Vö. SSW. H: 17).

⁴² „Das älteste und echteste Trachtengut bringt die erst genannte Zone (gegen den Alt hin) der sogenannte *Kampestwenkel* der vor allem die Gemeinden Braller, Tarteln, Gürteln und Kirchberg umfasst”.

lékvize, a Cibin vagy Szeben, valamint a Maros, illetve Székás között elterülő magasan fekvő dombvidéket a középkorban sűrű erdőségek borították. Ezért a Nagyszeben központú szász szemlélet szerint az erdőn túli *alsó székek* (Szerdahely, Szászsebes és Szászváros) régi tájneve az *Erdőelve*, azaz *Land vor dem Wald* vagy *Unterwald* volt. Mivel könnyen összetéveszthető lett volna magának Erdélynek a nevével, az Unterwald magyar névalakja az *Erdő elve* nem volt használatos.

Az eddig említett különböző tájnevek csak magára a tulajdonképpeni *Királyföldre*, az ún. 7+2 *szék* területére vonatkoztak. Ennek a vidéknek az 1460—1470 körül készült nagydisznódi latin—német szójegyzék a *Szászföld* (saxenlanth) nevet adta. Ekkor még az 1224. évi Andreanum privilegiumai nem terjedtek ki az ugyancsak szászok lakta *Barcaságra* (burczlanth) vagy *Beszterce vidékére*. Mátyás király uralkodása alatt azonban az 1480-as években megtörténik a szászok lakta *királyföldek* egyesítése, és így a 7+2 *szék* mellett Besztercére és Brassó vidékére is kiterjedt a *Szász Egyetem* vagy Universitas fennhatósága.

Beszterce vidékének klasszikus német neve a *Nösnerland*⁴³, *Nösen* ugyanis Beszterce városnak régi népi neve volt. Mivel a beszterceieknek hivatalos kapcsolata leginkább az *alsó szék* egyikében fekvő Nagyszebennel volt, a dél-erdélyi szászföld neve a beszterceiek ajkán a *Niederland*⁴⁴, és ezzel szemben maga Beszterce vidéke az *Oberland*⁴⁵. Ez utóbbi közigazgatási egységnek magyar neve *Beszterce vidéke* vagy *tartománya*, és ennek felel meg a régi román *Vidicul Bistriței* elnevezés. Jóllehet *Beszterce vidéke* vagy *széke* név csak erre a közigazgatási egységre vonatkozott, a német *Nösnerland* tájnév tágabb értelmű volt, mert ez magába foglalta *Szászrégen* (a szász irodalomban *Reener Ländchen*) vidékét is. A Nagy-Szamos menti román lakosságú *Naszód vidékének* régi tájneve a *Radnavölgye*, *Rodner Grund* volt.

A Déli-Kárpátok és a Sárkány-, valamint az Apácai-erdő-nek nevezett Persányi-hegység által jól körülhatárolt medencének, a *Barcának* vagy *Barcaságnak* (Țara Bîrsei; Burzenland; Barcza terra) már 1211-től kezdve használatos tájneve van: *terra Borza*. Mint más tájegység esetében is, a Barcaságon

⁴³ 1598: „im Nösner geländt”; 1600: „ein teutsch mensch, welcher sich aus Nösner geländt nennet”; mai szász kiejtés szerint: *af Nisner gelánt*. (Vö. SSW. G: 121). A dobokai, kolozsi vagy torda megyei jobbágysorú szászoktól való megkülönböztetésképpen, a tulajdonképpeni Beszterce vidéki szász ember neve *Gebieten* (1894: „nisner gebäeder, fu Siun (Nagysajó sz. j.) ofe döt sai gebäder, mit net”. 1965-ben Bátoron—Bootsch, feljegyzett adat). Tehát a batosi szász adatközlő szerint a nagysajóiak *kerületiek* (Gebieten), de ők nem azok, mivel a megyei földön fekvő Régen vidékéhez tartoztak. (Vö. SSW. G: 52).

⁴⁴ G. F. MARIENBURG: „Niederland: Also wird von den Sachsen der Nordgruppe das übrige Sachsenland und insbesondere die Gegend an den Kokeln benannt”. (Vö. *Sächsischer Hausfreund* 1860, 91; (Niederland=Provincia Cibiniensis”. Vö. Archiv des Vereins V, 268; („Nidderlânt=Süd-siebenbürgen”. (Vö. Archiv des Vereins 33: 163).

⁴⁵ FRIEDRICH KRAUSS: *Oberland*=„das engere Gebiet um Bistritz=Hâi baim *Owerländer*”. (Vö. SiebVjsch. 1935. 319.) Magának a besztercei kerületnek lakosai, a *királyfalviak* (Königsdörfer): 1560: „das die edle leut den *kwnigs Dorffern* das brochfeld nicht fray geben”. (Vö. SSW. K: 275).

is megkülönböztetjük az Olt menti termékenyebb *Unter-* vagy *Niederland*-ot (Bírsa de Jos) és a kövecses talajú, hidegebb éghajlatú és szegényebb *Oberland*ot (Bírsa de Sus)⁴⁶. A Barcaság délkeleti havasalji részén néprajzilag is elkülönül *Hétfalu* vagy *Sieben Dörfer*. Egy pár fennebb felsorolt szász tájnév több XVI. században kiadott térképen is előfordul.⁴⁷

A Barcaságot határoló alacsony hegyvidék a középkor folyamán csak mint legelő és kaszáló volt használatos. *Töröcsvár* és *Királykövár* környékén azonban havasi legelők és irtás után keletkezett másodlagos kaszálók is voltak. Ezekre vonatkozott a *Baránmező* és a *Bodzamező* hegy-, illetve tájnév. A *Baránmező* magyar neve a román *Bran*-ból, a német *Törzau* (Campi Turchaw) a *Töröcs* névből alakult. Az itteni kaszálókat és legelőket a XV—XVII. században a töröcsvári porkolábok a szomszédos román és szász falvak lakóinak adták bérbe. A XVII—XVIII. század folyamán az addig csak nyáron használt kalibákból állandó lakhelyek lettek, így a *Baránmező* (Tinutul Branului) román lakosságú, szétszórt alaprajzú falvakkal népesült be. Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a *Bodzamezőn* (Buzău, Busau), csakhogy itt az ún. *Bozzai birodalomban*, a barcai szászok és Felső-Fehér megyei nemesek mellett a szomszédos székely falvak lakói is birtokosok lettek, de *Bodzaforduló* benépesítésében szerepet vállaltak mind a Felső-Fehér megyei, mind a barcasági vagy a székelyföldi románok⁴⁸ is. Az erdélyi régiségben a *Bozza* (Buzău) név alatt a Tatárhavas-hágóról levezető utat is értették és a *Bozzatorok* vagy *Nyéni-torok* tájnév arra a vidékre vonatkozott, ahol a bozzai út a barcasági medencébe torkollott. A *Barcaság* és a háromszéki *Szépmező* között elterülő ártér régi neve a *Farkasvágó*, ennek román nyelvű megfelelője egyszerűen csak *Lunca* (Lunka). A prázsmári szászok *Lunkaschen*, azaz lunkásoknak nevezték az itteni falvak (Bácstelek, Vámoshid; Podul Olt, Lunca Mărcuşului, Lunca Dobârlăului) román lakóit. *Farkasvágó telepnek* román neve a Lunca Cîlnicului arra utal, hogy a XVII—XIX. században a farkasvágói rét a köröspataki Kálnoki család birtoka volt.

III. Székelyföld

Az erdélyi *Székelyföld* nemcsak közigazgatásilag vagy társadalmilag különbözött Erdély többi részétől, hanem tájegységek tekintetében is. A *Székelyföld* (Zekelland; Secuimea, Țara Secuiască), különösen a román, illetve ószláv

⁴⁶ „*de ewerlonydjer* (=Oberländer sz. j.) hün e ræer klima wäi de *nederlonydjer* (=Niederländer sz. j.)”; 1966: *Wolkendorf* (Szászvolkány—Vulcan). (Vö. SSW. K: 187).

⁴⁷ Pl. ZSÁMBOKI JÁNOS 1579-ben kiadott térképén: *ALTLAND, LAND VOR DEM WALD, NOSNERLAND, WAINLAND, 7 Dörfer* vagy *7 ville siculicalis*. (Vö. CartHung. Nr. 4).

⁴⁸ A bodzafordulói vagy bodzavámi román ember magát nem nevezi sem *barcainak* (Bírsan), sem *erdélyinek* (Ardelean), ő *bodzai* (*Buzoian*). Lásd pl. a bodzavámai zsellérek 1851-ben keltezett petícióját: „Apoi să ducea zeleții iobagii dela Teli (=Keresztvár sz. j.) acasă și rămíneam noi *buzoienii* și *vișuiam* jirezile și le îngrădeam cu gard”. (Vö. Cunidava VI, 110); (Brassó)

és német források szemlélete szerint nem tartozott a tájnévvel meghatározott Erdélyhez (Ardeal, Siebenbürgen).

A hét székből — Udvarhely, Csík, Gyergyó, Sepsi, Orbai, Kézdi és Maros —, valamint négy fiúszékből — Keresztúr, Miklósvár, Bardóc és Kásson — álló tulajdonképpeni *Székelyföld*-től teljesen elkülönülve az Aranyos és Maros kanyarban terült el az *Aranyosszék*. Mivel ez a szék sem területileg, sem pedig tájilag nem állott összefüggésben a tulajdonképpeni Székelyfölddel, *Aranyosföld*-nek is nevezték⁴⁹. A *Székelység* elnevezés azonban magába foglalta mind a Székelyföldet, mind az Aranyosföldet⁵⁰.

A Székelyföld alább felsorolt tájai legtöbb esetben azonosak voltak a székekkel. *a) Csík* (Ciuc; Schöck) — résztájai Felcsík és Alcsík; e nevek ma is használatosak, a hasonló nevű egyházmegyéből alakultak⁵¹. A mai alcsíki falvak többsége 1569-ben (Csík-) Somlyó egyházmegyéhez tartozott⁵². — *b) Gyergyó* (Giurgeu vagy Țara Giurgeului, Jorgau; szászul: Gerija). — *c) Kásson* (Cașin) eleinte egyetlen egyházközséget képezett. A felső-háromszékiek ezt a tájat *Kássonrét*-nek is hívták. — *d) Alcsík* (a tusnádi szoros) és a Sepsi széki *Oltmelléke* között a középkorban óriási erdőség terült el. Ezt az erdőt a Mikó család szerezte meg, és az itt telepített új falvak Felső-Fehér vármegyéhez tartoztak. Mivel a Mikó család uradalmi központja Oltszem volt, a *Mikó erdejét* későbbben *Oltszemi jószág*nak (terra Oltzeme; 1688: Ótszeményi jószág) nevezték⁵³. A Mikó-erdei falvak lakói (Mikóújfalú, Bükszád) néprajzilag is elütnek a tulajdonképpeni háromszékiektől. — *e) Háromszék* (Tre Scaune, Trisechi; Drei Stühle) egyidejűleg jelentett tájnevet és a Sepsi, Kézdi, valamint Orbai székek egyesítéséből keletkezett közigazgatási egységet, vármegyét. Az Olt és Feketeügy termékeny alvidékét nevezték *Alsó-Háromszék*-nek, itt terül el a búzajáról híres *Szépmező*. Kézdivásárhely vidéke a *Felvidék* vagy *Felső-Háromszék*; mivel ezt a tájat főleg katolikus vallású székelyek lakják, *Szentföld*nek is nevezték. *Kézdi szék*nek régi barcasági német neve *Kezderland* és az ebből eltorzított *Keyserland*. A Baróti-medencét magába foglaló *Erdővidék* régi neve *Erdőköz*, mivel a Rika és a Mitács erdei között terül el. — *f) Udvarhely szék*, a székely anyaszék is számos résztájra oszlik:

⁴⁹ 1568: „*Siculi Sedis Siculicalis Aranijas, suis ac ceterorum vniversorum trium generum Siculorum eiusdem Sedis seu terre Aranijas nominibus et in personis nostre*”. (Vö. SzékOkl. II, 232–3).

⁵⁰ 1571: „Zekelsegbelij few nipek”. (Vö. SzékOkl. II, 328).

⁵¹ 1569 körül *Fel Chyk* a következő falvakat foglalta magába: „Zent Damokos, Zent Thamas, Bodogazson, Jenewfalwa, Karczfalwa, Danfalwa, Madaras, Rakosfalwa, Chijchijofalwa, Georeochfalwa, Vachiarchij, Zent Mihajlij, Zentmijklos, Zepwijz, Borsowa, Delne, Palfalwa”. (Vö. SzékOkl. II, 269).

⁵² „*Somlijo megeje*: Chjomortan, Chjobod, Vardoffalwa, Taplocza, Sijged, Mijndzenth, Zenthlelek, Menassagh, Zent Georgij, Bankfalwa, Zent Kijralij, Zent Imreh, Zent Sijmon, Chijato Zeg, Zent Marton, Chijekefalwa, Kozmas, Tusnadfalwa, Vijfaw, Imperfalwa, Jacobfalwa, Felsew-falw”. (Vö. SzékOkl. II, 272).

⁵³ 1342: „*possessiones ipsorum (filius Mykou) Sumbur et Gerebench vocatas ad domum ipsorum in terra Oltzeme vocata*”. (Vö. SzékOkl. VIII. 18–19).

A Kis- és Nagy-Homorod mente a *Homorod melléke*, Szováta és Parajd, valamint Sófálva tája a *Sóvidék*, továbbá említés történik a *Nyikó mentéről* és *Etéd tartományáról* is. A Hargita és a Csíki havasok közötti medencéket (Gyergyó, Csík) *Havasköz*-nek nevezték, de a Görgényi-havasok és a Hargita nyugati lejtőjén, tehát Maros és Udvarhely székben elterülő vidék neve *Havas-alja*. Mivel e vidék lakosságának többsége katolikus vallású, a Nyárad felső folyása mentén is megkülönböztethetünk egy ún. *Szentföldet*. A Rikán „belüli” Udvarhely szék neve *Vargyas vidéke*, amely közigazgatásilag *Bardóc fiúszék*-hez tartozott. — g) *Maros székben* a Bekecs alatti *Nyárad vidékéről* (Nyárad mente vagy *Nyárad tere*) a székely népköltészet is megemlékezik.

IV. Máramaros

A történelmi Erdélytől északra fekszik *Máramaros* (Țara Maramureșului; Alte Mieresch); a közelmúltig vármegye is volt. Az *alsó-* és *felső járáshoz* (Ierașul sau Vidicul de Jos, Ierașul sau Videcul de Sus) tartozó kismemesi falvak mellett aránylag kevés uradalom alakulhatott ki, ilyen volt pl. *Bocskó vidéke*. Az északi Máramaros ukránok lakta havasi tája a *Verhovina*⁵⁴.

V. A Szilágyság és az északi Partium

Erre a tájra is jellemzők az Erdély peremvidékén már említett *alja* főnévvel alkotott tájnevek. A Máramarossal szomszédos *Avas* vagy *Avasság* (Țara Oașului)⁵⁵ mellett megemlítjük Aranyosmedgyes váruradalmát, a *Medgyes-alját*, a *Szilágysomlyó* uradalmát vagy *Somlyóalját*, az *Erdőd* uradalmát, azaz *Erdődalját*. A Meszes-hegység alján terült el a román vajdák és krajnikok vezette *Meszesalja*, tovább északkeletre a *Bükkalja* és ettől délre a *Rézalja*⁵⁶. Szintén román többségű volt *Kővár vidékének* és a részben Csicsóvárához tartozó *Lápos vidékének*⁵⁷ lakossága. Nagybánya és Felsőbánya közös neve a *Kétbánya* vagy egyszerűen *Bányavidék*.

⁵⁴ 1657: „A verchovinára... őrséget rendelt Máramaros vármegye a beleznai, kövesligeti, taracsvizi és körösmezei sorompókat megerősítették”. (Vö. TörtTár. 1910. 166).

⁵⁵ 1389: „cacumine cuiusdem montis inter *Maramorisium et Auas*”. (Vö. Teleki-Oklevéltár II, 221).

⁵⁶ 1391: „Donamus autoritatem Priori super omnes proventus dicti monasteri (a máramarosi Körtvélyes; Hrusova; sz. j.) ac pertinentium, que hic infra inserentur: *Zilagysag, Megyesalja, ... Chicho, Bolvanus*” stb. (Vö. DocVal. 418—9). 1394: „Possessiones *Erededalya*, vocatus in comitatu Zathmariensi habitas”. (Vö. DocVal. 473).

⁵⁷ 1653: „*Lapos vidéki* falwak”. (Vö. EMSzT. I, 94).

VI. Körös-vidék, Bihar és Zaránd megyék területe

A Körös-vidék és a Körösi (Crișana, illetve Crișan) tájnév a középkorban eleinte csak a Fehér-Körös völgyére, a világosvári uradalomhoz tartozó román kerületek vidékeire vonatkozott, mint pl. *Makra-alja* (a mai *Aradi-Hegyalja*)⁵⁸, *Kápolna vidéke*⁵⁹, *Halmágy*, (*Fehér*-) *Körösőfő vidéke*, *Aranyág*, *Kalanda és Körösbánya vidéke*. A XVI—XVII. században a Körös vagy Körös vidéke tájnév alatt a *Deszni*, *Bél* és *Belényes vidékét*, valamint a Sebes-Körös menti *Bárodsgót* és *Lakságot* is értették. A Királyerdő tölgy- és bükkerdőkkel borított része volt az *Erdőhátság* (1335: Erdeuhath). A Körösközlől 1285. évből (in Kereskvz)⁶⁰, a Körös-Marosközlől pedig 1596-ból van adatunk. A XVII—XVIII. században több bihari tájegységnek párhuzamos magyar—román neve volt: a *Bihari*- vagy *Várad*i-Mezőség (Cîmpia Orășii), *Belényes vidéke* (Vidicul Beiușului), *Sebes-Körös mente* (Crișul Repede), *Lakság* (Luncă), *Berettyó mente* stb. A belső-alföldi köz utótagú tájnév egyaránt megtalálható a régi térképeken⁶¹, valamint az írásbeli forrásokban. A Körös-vidéktől északra terül el a borban gazdag *Érmellék*, majd a Kraszna és Szamos között fekvő *Szamosköz*.⁶²

A Sebes-Körös mentén volt a román lakosságú *Bárotság*⁶³ (idevaló családnév pl. *Borodi*). A Béli-hegység (románul Codru Moma) aljában terült el *Béli vidéke* vagy egyszerűen a *Bél* (Bélfenyér, Bél, Bélzerind, Bélmegyer, Bélsok, Béltelek, Bélmező)⁶⁴. GYÖRFFY ISTVÁN szerint Tenke-Szalonta vidéke az *Erdőhát*, Gyula vidéke pedig a *Mezőség*⁶⁵. A hegyvidéki vagy peremmedencék (pl. *Avasság*)⁶⁶ románjai számára az Alföld egyszerűen *ország* (țară), tehát olyan vidék, ahol földművelő parasztok élnek, és ahova az erdőlő vagy juh-

⁶⁴ 1675: „Somlyai kapitány — Bélyi vidéke”. (Vö. EOE. XVI, 180). GYÖRFFY ISTVÁN szerint a magyar nép a Béli-hegységet *Fenesi hegynek* nevezi; az erdő belterülete és az ott épült falvak neve „Bél”. (Vö. GYÖRFFY ISTVÁN, Fekete-Körös-völgyi magyarság. Földrajzi Közlemények 1913. 487, 492).

⁶⁵ Földrajzi Közlemények 1915, 277.

⁶⁶ 1578: „Pertinentiae Avassag (portiones valachicae)”. (Vö. D. PRODAN, Jobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea. II. București, 1968. 355).

⁵⁸ 1231: „vineas in Macra”; XVII. század: „Világoshoz közel az *Makra aljában* állottak be azok a seregek ... egyik Jenőnél, másik az Kölesér mellett való”. (Vö. KEMÉNY JÁNOS, *Önéletrésze* 284); ZSÁMBOKI 1579-ben kiadott térképén SCHARADALIA.

⁵⁹ 1654: „lippai szancsákságban, *Kápolnai tartományban*, Satol nevű faluhoz tartozó belső Nezova nevű falu török földesura”. (Vö. TMÁO. VII. Pest, 1872. 438).

⁶⁰ P. BINDER, *Geografia istorică a Munților Apuseni*. (Vö. Apulum XIII [1975], 524).

⁶¹ Zsámboki János 1579-ben kiadott térképén: SAMOSKVS, KOROSKVS, TEMESKWS. Ezekon kívül előfordul még a SYLAGHSÁG és NYRSÉG is.

⁶² 1582: Várdai Mihály végrendelete: „hagynom neký Mýgh az en neuem viselý az *Zamos keözy Jozagnak* felýtt, tudni Illik Janknak, Gýwgýelnek, Rýchýnek, hermanzegnek felýtt”. (Vö. RADVÁNSZKY BÉLA, *Magyar Családelet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. (Adatgyűjtemény). Budapest, 1879. 120. és 1674: „*Érmellyéke* az török elpusztítása után” (vö. EOE. XVI, 436).

⁶³ 1666: „Váradi jószág *Bárotsággal*”. (Vö. EOE. XIV, 190).

tartó románok aratni és csépelni jártak⁶⁷. A *puszta* elnevezés mint tájnév csak a török pusztítás után, a XVIII. században alakult ki.⁶⁸

B) Adattár

I. Erdély és a keleti Partium nagy tájai

1. 1308: Francia *Névtelen*: „Vngaria... habet enim (hoc) regnum *prouincias et ducatus magnos, quarum*: ... *Sexta malamors* (Máramaros sz. j.), *Septima sylac* (Szilágy sz. j.), *VIII pars transiluana* (Erdély sz. j.), *IX siculi* (Székelység sz. j.) ... *XI zeuriuenses* (Szörénység sz. j.)” (vö. *Descriptio Europae Orientalis*. G. POPA—LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor* vol. II. București, 1931. 30—1.

2. kb. 1370—1390: A Bruges-i *itinerarium*: „TERRA DE ZEVEN-BERGE et est regis Ungariae: *Hayde* (Heide, azaz az alföldi 'Mezőség' sz. j.), *werden* (Nagyvárad sz. j.), ... *Heynode* (Bánffyhyunad sz. j.), *Clysemborch*” (Kolozsvár sz. j.) stb. (vö. SZAMOTA ISTVÁN, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. 1054—1717. Budapest, 1891. 42—44. és *Călători străini despre țările romane I*. București, 1969. 145—7.

3. 1385: Peter Sparnau és Ulrich von Tennstädt német zarándokok *út*-leírása: „...fure wir obir dy Tirnaw (Duna sz. j.) dar nach quame wir in das *Land Walachie* (Havaselve sz. j.) ... Dar nach rethe wir keyn *Krone* (Brassó sz. j.) in das *Wortzelant* (Barcaság sz. j.). Nota uz dem Nerxs (Kerc? sz. j.) czoge wir in *Sobinborgen* (Siebenbürgen sz. j.) obir eyn wasser, daz heyset der Alte (Olt sz. j.), und quamen in eyne stad, dy heyst dy Hermenstad (Szeben sz. j.) und ist dy hoabistad in *Sobinborgen*. Nota von der Hermestad czu der Clusterburg (Kolozsvár sz. j.) von der Clusterburg *obir den Walt* (Királyerdő a Királyhágónál sz. j.) und obir daz Wassir, dat heyst der Kryst (Sebes-Körös sz. j.) und quomen keyn Wordin (Nagyvárad) von Wordon obir dy *Heyde* (Alföld sz. j.) keyn Ofin (Buda sz. j.) von Ofin keyn Wyne (Bécs sz. j.) von Wyne keyn Prage (Prága sz. j.)”. (Vö. *Die Jerudalemfahrt des P. Sparnau und Ulrich von Tennstädt* (1385). Herausgegeben von R. Röhricht. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde XXVI [1891], 490).

⁶⁷ „Dacă întâlnești pe un *oșan* (avasi român sz. j.) sus .n Mții Oașului nu-ți va răspunde nicio dată 'vin din țară' sau 'mă due în țară' pentru că țară este doar acolo, către Satu Mare unde se fac bucate și nu la noi, unde oamenii trăiesc din vite și din munca la pădure”. (Vö. ION VELCEA, *Țara Oașului*. București, 1964. 14—5).

⁶⁸ 1757: „a Pusztánn Magyar Országann vagyonn” (Gálfalva, Kisküküllő). (Vö. EMSzT. I, 107).

4. kb. 1460—70: Az ún. nagydisznódi német—latin szójegyzék táj- és helynevei:

blezchlanth	 Valachia, Olachia	noesen	 Bistricia
burczlanth	 Burczia, Brachovia	saxenlanth	 Saxonia
czechellanth	 Siculicia	Weyszenburg	 Alba
hermestat	 Cibinium	Neopolis	 newstat
molde	 Moldavia		(Nagybánya sz. j.)

(vö. CAPESIUS B.—ISING G., Ein Heltauer Handschrift mit Wörterbuchzeichen aus dem 15. Jahrhundert. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 12 [1969], Nr. 1, 18).

5. 1568: A kolozsvári szász névtelen az erdélyi szászok egykori elterjedéséről: „Der ganze *Zips* (Szepesség sz. j.) ... gantz *Nössner land* (Beszterce vidéke sz. j.) und *Rodna*, darnach das gantze *Portzen Land* (Barcaság sz. j.) und alle Stuhl auff dem *alten Land*, das *Weinland Obirister und Niederster Stuhl*, und zwischen beyden *Kockelwasser* (Küküllőköz sz. j.) allhir, der *gantze Grund von Hunyad* (Kalotaszeg sz. j.) gegen Klausenburg ... an beiden Seiten am Morasch ... biss gegen *Müllenbach vor dem gantzen Walde* ... und heben dem *Zewesch* (Sebes sz. j.) beiden Seiten biss auff die Hermanstadt, *längst den Zibinn*, und *neben der Haarbach*, neben dem Alth auff beiden Seiten, gar biss *auff Serkenyen* (Sárkányerdő sz. j.) so ist das Land allenthalben voller Teutschen gewesen...” (vö. IOSEPH KEMÉNY, Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens, Klausenburg, 1839. 88—92).

6. 1575: Heltai Gáspár Magyar Krónikájában előforduló tájnevek: „Noha a régi városok elpusztultanak Magyarországra, de azért számtalan sok városok, mezővárosok, várak, faluk és erősségek vadnak Magyarországon, Tótországban, Sklovákországban (Szlovénia sz. j.), Horváthországban, Rácországban (Szerbia sz. j.), *Szilágyban*, *Máramarosban* és egész *Erdélyben*, melyek szépen vadnak elrendelve és vármegyékre elosztva ...

A 6. (erdélyi) vármegye a *kalotai*. Ez a végső... Először naptámadatra Moldvára vagyon egy *hercegség* melyet *Besztercének* neveznek... Az *Erdélységnek* nagy voltáról és bódog voltáról ... (1241-ben) azonközbe a másik tatároknak fejedelmek Kadán, csak ezer tatárokkal általindulla a havason, és harmad napig juta Radnáig. A *Radna völgybe* pedig mind németek laknak vala, kik ezüst és aranybányákat művelnek vala ott.

(1437-ben) *Nyírségben* is támada egy Márton bíró, ki nagy parasztsereggel mind megdula és megölé nagy kegyetlenséggel a nemeseket mind az egész *Nyírségbe* és *Szamosközben*”. Vö. HELTAI GÁSPÁR, *Magyar Krónikája*. 1575. Újabb Nemzeti Könyvtár, III. Pest, 1854. 73—81, 121, 212 stb.

7. 1626—1627-es erdélyi árszabályozások (limitációk): „Tehén az minemő az *Mezőségen* és *Torda táján* és egyebütt is az földnek jóván szokott teremni. Az *Topánfalva* és egyéb havasok között termett teheneket ... Az orbai desz-

kának százát helyben három forinton. Brassóban négy forinton. Az *csíki, gyergyai, kászoni* sendel. Az *Kalothaszegben* csinált sendel. Az viasznak, méznek, vajnak és olajnak ára: Ez a kimutató Fejérvártól fogva Déváiig, Vajda-Hunyadig, az *Meszesig*, Bánffy-Hunyadig, Nagy Bányáig, az Maros két felén, Vásárhelyig, Beszterczéig extendáltassék. A két Küküllő völgyén, az egész *Székelyföldben* és *Szászországban* pedig, mivel Isten minden élést bővebben adott, mindeneiket ennél az limitationál olcsóbban tartoznak minden rendek adni”. (Vö. EOE. VIII, 377, 405, 406, 468, 475).

II. A tulajdonképpeni Erdély (az erdélyi Vajdaság) hármasságát: a Lakság (vármegyék), a Székelység és a Szászország

1. 1599: Borsos Tamás: „Egyfelől Mihály Vajda az országban volt, más felől az *székelység* kegyetlenkedett, sőt még a *laksági parasztság* is feltámadott vala földesurára; mind az is azt reméli vala, hogy Mihály vajda azoknak is megadja az szabadságot; ilyen nagy rettenetes rémülés-romlás forog vala az országban”. (Vö. BORSOS TAMÁS, Vásárhelytől a Fényes Portáig. *Koczián László* kiadása. Bukarest, 1968. 45). — 2. 1600: „az *lakságon* magyar és szász faluk” (vö. EOE. IV, 525). „az Magyar Nemzet, Zekelység és Zazsag” (vö. SzékOkl.k IV, 1381). — 3. 1605: Rácz György pusztításairól: „holott Brassótól fogva mind *székelységet*, *szászorságot* és *lakságot* egyaránt dúlatta, égette az ő ráczaival”. (Vö. SzékOkl. VI, 14). — 4. 1627: „az *szászorságon* pedig, hanem az *aqkságon* is” (vö. EOE. VIII, 370). 5. 1643: „mind a *Székelységen*, mind a *lakságon*” (vö. Református Szemle 1936. 261—5). — 6. 1653: „die *Zekell* und die *Saxen* vnd die *Vármegye*” (vö. G. SEIVERT, Akten und Daten über die gesetzliche Stellung und den Wirkungskreis der sächsischen Nations-Universität. Hermannstadt, 1870. 105).

III. Az erdélyi megyék területe

a) Az erdőn inneni és túli vidékek (Sárány-, Apáca- és Rika-erdeje)

1. 1514: „Saxones regales in *districtu Barcza* commorantes universitas *Sarkan Erdeje* vocates in circuita dicta poss-nis Zunyogszegh adjacentes” (vö. TörtTár. 1888, 631). — 2. 1529: Gerendi Miklós és Török Bálint levele a brassóiaknak: „Ex *sylva Apacza*, prope Monyoros” (vö. IORGA, Documente Hurmuzaki XV, 322). — 3. 1600: Mihály Vajda: „auff Schnockendorff (Szunyogszék sz. j.) und darnach iber *Czaidner wald* getzogen” (vö. SZÁDECZKY LAJOS, Erdély és Mihály vajda története 1595—1601. Temesvár, 1893. 375). — 4. 1600: Gyulafi Lestár: „Mihály vajdát Brassónál in fuga szemtul szembe igen gyalázta Baba Novák ... Im most júnek az *Sárány erdején* reánk ...” (vö. MHH. 33. Budapest, 1894, 40). — 5. 1623: Bethlen Gábor gazdasági utasításai: „Az 200 zall fatt kik mikor megh vizek arra vigiaztasson es az

sarkany erdeöreöl vitessen azon zekerekell, zanakkall” (vö. D. PRODAN, Urbariile Tării Făgăraşului. Bucureşti, 1968. 120). — 6. 1624: „Az *Sarkany erdejen* leveo negy falut: Sarkanyt, Parrot, Gritet és Persánt urunk el veve es Fogarashoz foglalala”. (Vö. TATROSI GYÖRGY, Önéletírása és történelmi feljegyzései. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959, Nr. 3). — 7. 1664: „Bárczai szegénységnek lévén ilyen nagy alkalmatlansága és kárvallása, a mely posta lovakat a *Sárkány erdején* által visznek, visszamenőleg tolvajok, kiknek inkább Súnycsözegezen vagyon gyakrabban fészkek, elvonszák tőlök és így végtére minden lovaikból kipusztulnak nyavalyások”. (Vö. EOE. XIII. Budapest, 1888. 362). — 8. Kb. 1680: „Vizaknáról a só Fehérmegyében a *Sárkányerdőn* kívül, Sófalváról Fehérmegye *Sárkányerdőn* belül kap” (vö. BIRÓ VENCEL, Apor István. Kolozsvár. 80). — 9. 1690: „Az vámos hidakat és utakat is ... nevezet szerint a *Rika* és *Sárkány útját* is az kik ennekelőtte csinálták, azon helyek tartozzanak reparálni”. (Vö. EOE. XX. Budapest, 1897. 370).

b) Az erdélyi Mezőség

1. 1448: „Waydazylwasa alio nomine *Mezewzylwaza* vocate, in comi. Cluj existentis” (vö. Teleki-oklevéltár II, 31—2). — 2. 1613: Toldalagi Mihály: „Az tatárság is azon éjjel az egész *Mezőséget* Erdélybe ellepé” (vö. Toldalagi Mihály évkönyve. TörtTár. 1881. 2 o.) — 3. Kb. 1660: *Datum in arce Vecz. Balthazar Bornemisza*: „Az ispanok is az *mezősegen* az latrok utan vadnak” (vö. NICOLAE IORGA, Documente Hurmuzaki, XV/2, 830). — 4. 1659: Georg Krauss: „Alss sie dess andern tags bei Apahid vndt Suk auf der *Meszeösegh* ankokommen ... bei dem *Schuck* (Csík sz. j.) auf der *Meszeösegh* antrifft”. (Vö. KARL FABRITIUS, Georg Krauss, Siebenbürgische Chronik. Wien, 1864. II, 3). — 5. 1661: „Barcsai Gáspárt ... a *mezőségen* Kozmás nevű faluban a kísérő katonák meglövöldözik”. *ErdMuzeum*. 1900, 450—5). — 6. 1666: „Aus dieser Gegend (Regen) ziehet man gegen Mittag auf die so geflache *Heyde* Ungarisch *Mezőség*, oder *Campestria*, da findet man in dem Comitatu Colossiensi die Ungarische Stadt Torda, zu Teutsch Torrenburg”. (Vö. JOHANN TRÖSTER, *Das Alt- und Neue-Teutsche Dacia* ... Nürnberg, 1666. 420). — 7. 1687 nov. 18: Az adó kivetése Kolozsvármegyében: „*Mező-Eörményes, Mező-Szilvás, Mező-Eör, Magyar Fráta, Mező-Szent-György, Monor, Nagy Sármás, Nagy Ida ... Szász Püöpös, Szász-Akna*” stb. (vö. EOE. XIX. Budapest, 1896. 1235). — 8. 1699: „(A jobbágy) innét *Gyergyobol* oda ki az *mezőségre* bujdosott vala”. (Vö. *EMSzT. I*, 1090). — 9. 1717: (Nagyszeben. Haller János Apor Péterhez): „az *mezőségre*, csak nem a marosig, portáz pusztít, éget”. (Vö. *EMSzT. I*, 865). — 10. 1805: A Runk-i görög-keleti kolostor írása (Görgényhodák mellett): „Dară de la *Cîmpie* şi dintr-alte părţi ... noi ctitoru minăstirii dinpreună şi satele Hudacu şi Ibăneşti (Libánfalva sz. j.) şi cu alte sate dinpreună învecinate din *gidicul Gurghiului* (vidicul Gurghiului, azaz: Görgény vidéke sz. j.)”. (Vö. NICOLAE ALBU, Petru Maior. Bucureşti,

1968. 81). — 11. Kazinczy Ferenc: „E rettenetes magasságu hegyeket azért hívják *Mezőségnek*, mert rajtok igen kövér fű terem” (vö. KAZINCZY, Erdélyi levelek I. 88—9). — 12. 1858: Fabini: „Im Munde des Volkes den Namen (Klausenburger) *Haide-ungarisch Mezőség-walachisch Kimpia*”. (Vö. Programm des Mediascher evangelischen Gymnasium 1858. 59: 24). — 13. „*Heide* sächsisch *Hét* die (Klausenburger) '*Heide*' magyarisch *Mezőség* rum. *Câmpie*” (vö. GUSTAV KISCH, Nordsiebenbürgisches Namenbuch. Archiv des Vereins 34. 1907. 54). — 14. *Heide*, *hît*, *hêt*, *hät* (Wallendorf, Zepling), *hét* (Reen-Szászrégen; Wallendorf, Kisdemeter). — Flachland: „einem schmit von salzpürkg der den vagen off der *heiden* gepeseret hat”. (1528; Quellen II, 120—1). — „Gebietsbezeichnung des Landteiles zwischen Mieresch und Somesch, auch Wiede”. (Vö. Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch IV (H—J). București—Berlin, 1972. 118). — 15. *Heide* (Reen-Szászrégen sz. j.), *hét*. „Von Rumänen und Ungarn bewohnte, wirtschaftlich wenig entwickelte Landschaft westlich von Reen. Die dort getragene Arbeit heisst: *hētner uerbet*...” (vö. FRIEDRICH KRAUSS, Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen. Siegburg, 1957. 407—8. és SiebVjsch. 1933. 144. és 1937. 450).

c) Fogarasföldre

1. 1432: Bécsi egyetem anyakönyve: „Venerabilis pater dom. Michael abbas monasterii *de Candelis* (Kerc sz. j.) ordinis Cisterciensis, diocesis Strigoniensis, in *Vogras im Septemcastris*” (vö. Die Matrikeln der Universität Wien I. Graz—Köln). — 2. Kb. 1450: „nuntiis ad *terram Fugras*” (vö. *Rechnungen* 5). — 3. Kb. 1460: „Ain gancze *gegent genant Fgrasch*” (vö. Archiv des Vereins 27: 340). — 4. 1476: Pongrácz János erdélyi vajda levele: „nobilibus, keneziis, ceterisque inhabitatoribus et populis *terre Ffagaras salutem*” (vö. N. IORGA, Documente Hurmuzaki XV, 90). — 5. 1480: Szeben: „Ala jetzt in dem *lannde Vogaras* vnd an dem Wasser Allt” (Olt sz. j.); (vö. Mühlbacher Gymnasialprogramm 1873/74. 38). — 6. 1549: „az Johazoknak *Ez fogaras felden* ... Ez fele zertartassal fyzetwnk” (vö. EMSzT. I, 1080). — 7. 1554: Báthory András levele Nádasdy Tamásnak: „Én magam jöttem ide (Alvincre sz. j.) házam népével az dög (pestis sz. j.) előtt, mert *Fogaras tartományán* igen halnak” (vö. TörtTár. 1905, 229). — 8. 1587: „nește boiari de la țara *Făgărașului*. 1 Săcui de in Săcele ... in *Țara a Birsei*” (vö. N. IORGA, Socotelile Brașovului. București, 1900. 262—3). — 9. 1613: „*Fugresch Geleynd, Ceckelland, Molldau*” (vö. Quellen VI, 12). — 10. 1632: „mint az teöb apro faluk *fogaras feölden*” (vö. EMSzT. I, 93). — 11. 1658: „Alss der feindt nun ganz *Burzeland* sampt den *dreien Stuhlen* verwüstet ... *Fogarascher land* zu dem grossen Hauffen, welche oberhalb *Fogras vntter dem gebürg* lagen” (vö. G. KRAUSS, Chronik I, 353). — 12. 1667: „A *fogarasi alsószéki* assessorok ... az *felsőszéki*ben esett bírságpénz. *Porumbák vidéki* bírságpénz ... Sinki processus” (vö. SZÁDECZKY BÉLA, I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I.

Budapest, 1911. 10—5). — 13. 1677: „Si am scris ... când am fost în *Țara Oltului* la unguri, de am învățat grămățici” (vö. ION BIANU—R. CARACAS, *Catalogul manuscriptelor românești II*. București, 1906. 241—2). — 14. Apor Péter: „Ha csokolatával kináltál volna valakit, talán azt tudta volna, hol volna *Kacsulatafalva Fogarasföldin*, hogy az kucsulási patakból kinálad”. (Vö. APOR PÉTER, *Metamorphosis Transylvaniae* 321). — 15. Halmágyi István: „Fogarasban és az *havasallyiak* zabkenyérre szorultak, *Felfogaras földé, szélybeli* oláh első regiment. *Fogaras földén Sinkán* jeles boérok lakván” (vö. SZÁDECZKY LAJOS, Halmágyi István naplói. Budapest, 1906. 43, 220, 230, 231). — 16. 1761: „Au perit la Sfat de sabie 2 feciori, Sandu din *Tară*, și unul Stan din Părău din *Țara Oltului*”. (Vö. CANDID MUȘLEA, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului II*. Brașov, 1946. 411).

d) Kalotaszeg

1. 1474: „Michael vayvoda wolahalis de *Kalathazegh*.” (vö. SzékOkl. VIII. Budapest, 1934. 131—2). — 2. 1503: „Item *Kolatasegy* Peter habet per 9 ebdomanas. Item *Sylady Benedic* percepit ebdomanas”. (Vö. Rechnungen, 390). — 3. 1540: „Egregys Nobilibus ac vniuersitati Incolarum in *districtu Kalothazek*” (vö. EOE. I, 53). — 4. 1650: „*Kalotta Szegben* leveő Magyar Faluk kiknek Zab Dezmájuk a Gyalai várhoz szokott jární: Gyerő Vásárhely, Kis Petri, Ketesd, Mogjoro Kereke, Damos, Magyar Monostor (később Gyerőmonostor, Jakab Zs. jegyzete), Sárvására, Fárnas, Babony, Szent Kiraly, Jako Telke, Njarszo, Sztana, Bikal, Remethe (ma pusztá Marótlaka határában Jakó Zs. jegyzete), Zentelke, Valko, Derete” (vö. JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 152). — 5. 1668: „Kalotaszegen levő szegénység ... a *Körösben* lakók” (vö. EOE. XIV. Budapest, 1889. 320).

e) Erdélyi peremmedencék és havasi részek

1. 1600: „Szász Sebesnél az álgukat az *havas torkában* vonták”. (Vö. Budapest, 1879. 586). — 2. 1623: Bethlen Gábor gazdasági utasításai a fogarasi várnagyhoz: „Hauaselfeoldeben (*Havasalföld* sz. j.) ... buzatt zallisson ala Remnekre (*Rimnicul Vilcea* sz. j.) ... Az Olton altall jeoÿen nagy zel *feöldeket* ell foglallion az olah falw hatarin ... az *Zekely feöldin* vadnak ... Az *Moldouaboll* (*Moldva* sz. j.) az Neszter és Prut melleöl, *hauaselfeoldebeöll* az Duna melleöll jgen jo fele eoregh zeöke disznokott vetessen ... hauasara *Fogaras feöldin* es az *Zazsagon az fundus Regiuson*” (vö. D. PRODAN, *Urbanrűle Țării Făgărașului*. București, 1970. 121). — 3. 1626. évi árszabályzat (limitáció): „szöke borjus tehenet, az minemő az *Mezőségen* és *Torda táján*; alábbvalót *Havasközi* tehenet”. — 1627 évi limitáció: „Az remethei, ponori és több ott az *havasközben* csinált sendel”. (Vö. EOE. VIII. Budapest, 1882. 327, 405). — 4. 1637: „Vizaknai aknára az *fundus regiusból* kételenség alatt *Szeleste széken* kívül ne tartozzanak extraordinare munkásokat adni” (vö. EOE. IX. Budapest, 1883. 590—7). — 5. 1763: „A *Marsinánok* ... határ Taxájáb(an)

bárányokat adtanak” (Mezőzáh) (vö. EMSzT. I, 575). — 6. 1763: „az mely Aszszu szőlő borokat vétettem *Hegy allján*” (Szentpál) (vö. EMSzT. I, 483). — 7. 1764: Bod Péter: „Kérje magának ... *Hegyaljára*”. (Vö. Bod Péter önéletrása. Kolozsvár, 1945. 104). — 8. Egy abrudbányai szerkönyv román beírása (Mineiul din nov. 1778): „Au fost paroh la aciaste parohie popa Ioan Micu de la Vinugard care popa Ioan Mic numai in doi ani au fost aicia parohu și de aicia s-au mutat *paroh la Sibiel în Mărjinime*”. (Vö. NICOLAE IORGA, Studii și documente XIII, 28).

f) Hunyad vármegye tájai

1. 1511—1513: „de pertinenciis *Kaján*”. — 1517: „De telonio in *Hatzak*”. — „Feria sexta sequenti Nicolao Machesdy misso ad *Swl* pro auricampsione”. — „Bekes proficisceus cum kenezys ad *Hathzak* Auricampsor de *Swl*”. — 1531: „Item David misso ad pertinencias *Haczak* pro certis negociis”. — 1532: „Item dominica post Laurenti Michaeli Tolway misso ad *Erdeóhaat* pro diversis negociis inter colonos castri, cui pro expensis date sunt”. (Vö. PATAKI, *Hunedoara* 2, 4, 27, 31, 32, 72, 109). — 2. 1532: *Honterus*: „HAZAK”. — 3. 1615—1650: „Fiscale bonumokról”: „A *belényesvidéki vaskohokhoz és rézbányához* ... Bihar vármegyének az a *belényesvidéki része*. Az kik a havasalföldi vagy moldovai határba hajtják marhájokat, avagy a *Silbe legeltetik* ... A *székelységen levő sóaknák*. Feketető nevű helynek a *Körösben* mely vagyion ... *Deszni jószág*. *Jófű vidékre* senkinek jobbágyi béne fogadtassanak. *Kővár vidékiről* is az jobbágyok kiadattassanak”. (Vö. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1540—1848. évi erdélyi törvények*. Fordították és utalásokkal ellátták Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen. Budapest, 1900. 47—223). — 4. 1631: „*Huzna vidéke* Szaránd vármegyébe incorporáltassék. Hunyad vármegyében *Jófő vidékin* levő pusztá helyek” (vö. EOE. IX. Budapest, 1883. 283, 286). — 5. 1632: „*Kajánbeli* hidak és vám” (vö. EOE. IX. Budapest, 1883. 320). — 6. 1635: „Zilahról, Tasnádról, *Hunyadról, Háczokról, Lonkáról* az odafutott jobbágyok kiadhattassanak” (vö. EOE. IX. Budapest, 1883. 426). — 7. 1661: Kendeffy Gábor írja Malomvízről: „az *Marosmelyéki* ispán ...” (vö. TMÁO. VII. Pest, 1872. 400). — 8. 1687: „*Zaránd vármegyében* Brád, Ribicze és Mostakin nevű faluk eddig is nem kevésbé terheltek az *Kajánon* ki s bójáró követek és egyéb rendek alkalmatosságával, azonkívül is az török torkában lévén lakások”. (Vö. EOE. XIX. Budapest, 1896. 113). — 9. 1689: „hogya más utat keressen magának Lugos fele az *Erdőhátságon* el, ha penig az Marus mellett jőne is el”. (Vö. TMÁO. VII. 304). — 10. 1689: „Hunyad vármegye: *Maros mellékin, Hátszegvidékén*” (vö. EOE. XX. Budapest, 1897. 323). — 11. 1690: „*Fadsát vidéki*, Zajkányi határ, egy demsusi *Haczok vidéki* menyecske” (vö. TMÁO. VII, 351). — 12. 1695: „mentek az *Kajántorokban* eleiben” (vö. *Mon. Hung. Hist. Scriptores* 35. (Czegei Vass György és Vass László naplói) Budapest, 1896. 211. — 13. 1707: „az német bójött

az *Kajánon* minden bántodás nélkül” (vö. EMSzT. I, 569). — 14. 1740: „Quartélyb(a) ... úgy kételenségből az Hunyadi *Erdőhátságra* is kellett tennünk több két Processusnál... (Hosdát)” (vö. EMSzT. I, 504). — 15. 1746: „Todorán Janos uram Popa Lorincz Uram házában itten *Sylban* vőnek állott” (Páros). (Vö. EMSzT. I, 240). — 16. 1772: „az *Erdőhátságon* ... a Tavaszi Buza és Zab vetés vagyon nevezetesen bőségben” (Algyógy) (Vö. EMSzT. I, 1067).

IV. A Királyföld (*Königsboden*) és a százszok lakta területek tájnevei

a) A Hét szék területe, alsó és felső székek

1. kb. 1468: Die „*Bwtner yn den nydersten Stylen*”: „Item durch des wyllen, zo wir in Hermanstetir Stwl langst abe gegen Brosz vorhyn v Cwffen vnd in den *obristen Stwl* vj Cwffen vor j Gulden gebunden haben, wir aber nw yn den *nedirsten Stwlen* Vj Gulden gebunden haben ...” (vö. Archiv des Vereins XV, 196). — 2. 1494: „Item missis litteris ad *sedes superiores* in facto et arzificio textorum”. 1497: „Item missis ad *sedes superiores et inferiores nuntiis*”. 1507: „Misso famulo ad *tres sedes inferiores*”. (vö. Rechnungen 164, 238, 493). — 3. 1547: „das dat dorff *Königsboden* sey” (vö. SSW.K: 275). — 4. 1593: „Schickt ich den Janos Deakh zugleich in die *Underste Stuel* czu”. „Liessen wir dem Betlen Jorgen zu seiner Hochzeit in der 7 *Stuel Namen* einen tepicht”. „Kegen Enietten (Nagyenyed sz. j.) ins *Warmegie*”. „Schickt ich in die *oberste Stuel* Mustrung zu halten”. „Schickt ich in die *nidderste Stuel* den czins einzumahlen”. (Vö. ANTON KURZ, Jahresrechnung des Johann Waida Bürgermeisters von Hermannstadt für das Jahr 1593. Kurz' Magazin I, 296—307). — 5. 1648: „auf *Königs Boden* oder *Edler Erde*” (vö. SSW.K: 275). — 6. 1774: „Siebenbürgische Teutschen von dem *Königs-Boden*” (vö. SSW.K: 275).

b) Altland (Óföld)

1. 1532: Honterus: „*ALTHLAND*”. — 2. 1551: Constitutiones antiquiores capituli Cibiniensis: „parochialium rectores et plebani ac omnis *populus trium sedium Schenk, Lwschkirch et Cibinii partium Transylvanarum*”. (Vö. SiebVjsch. 1932. 34). — 3. 1503: „Item mer hat gekauft pachin ffon eynem aws dem *Alde land*” (vö. Rechnungen 373). — 4. 1604: „die Herren Schässburger, Medwescher, Schenker und *Alt Länder* zu der Basta Zeiten Anno 1604 Cronstadt angedrohet”. (Vö. Quellen VII, L). — 5. 1646: „Ihm Februar Die 6 Ist auff dem *alten landt* vndt *oberlandt* vmb miternacht solches Vngewitter von Donner blitz vndt Hagel ergangen Jedermann gedacht der Jüngste tag sollt einbrechen”. (Vö. G. KRAUSS, Chronik I, 136). — 6. 1667: „*Kőhalmi alsó processus* procesussusból, *Kőhalmi felső processus*”. (vö. SZÁDECZKY BÉLA, I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I. Budapest, 1911. 9, 15). — 7. G. F. Marienburg: „Das *alte Land*: Also genannt nicht nur von

Burzenländer, Fogarascher und Sárkányer Sachsen, sondern auch von den Sachsen zu den Kockeln in den 13 Dörfern” (vö. Trauschenfels Magazin I, 203).

c) Unterwald vagy Land vor dem Walde

1. 1456: „Anno domini MCCCCLVI jar hat der Tracol vil wonders vnd gross vbles getan” (Lambacher Hamdschrift). „... ist der Draco komen vber waldt ... bay ... des dorffs Humlach” (Omlás sz. j.) (vö. Archiv des Vereins 27 [1896]: 338). — 2. 1532: Honterus: „LAND VOR DEM WALD”. — 3. 1863: Johann Karl Schuller: „Es genügt hier auf die Benennung *Unterwald (sächsisch angderwald)* zu verweisen. Dass sie sehr alt, und damit derjenige Sachsengau bezeichnet wird, zu welchem die Kreise von Broos, Reussmarkt und Mühlbach gehören, weis jeder Sachse” (vö. Archiv des Vereins VI, 335). — 4. 1870: „*Unterwald* — ursprünglich *decanatus de Sebus*, nach dem Reformation: *Capitulum Sabesiense* — *Antesylvanum*” (vö. DAVID KRASER, Geschichte des sächsischen Dorfes Grosspold in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1870. 1).

d) Borföld (Weinland)

1. 1532: Honterus: „WEINLAND”. — 2. *Giovanni Antonio Magini* (1555—1617) földrajzának (Geografia civé Descrittione Universale della terra partita in due volume. Venetia, 1598) Erdélyre vonatkozó fejezetét Hertel Jánosnak, Dávid Ferenc fiának adatai alapján állította össze. A *Borföldről* a következőket írja: „da Germani detto *Vuinlant*, e da gli Ungheri *Borfuld*, che significa paese di vino” (vö. CLAUDIO ISOPESCU, Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana de Cinquecento. Buletinul Sect. Hist. Acad. Române. Tom XVI, 78). — 3. 1600: „Im az zolgamath ala kwltem wala *bor feoldire* sendelliel, az sendelt el atta...” (Szentkirály, Udvarhely) (vö. EMSzT. I, 1046). — 4. 1619: Segesvári Bálint kolozsvári krónikás: „11 maji az hideg elveve mind szőlöt s gyümölcsöt, mind egész Deésig, hanem *az borföldén az százszok között* maradott meg; ugy anynyira elvötte az kolozsvári határon, monostorin, fenesin, hogy igen kevés maradott” (vö. Erdélyi Történelmi Adatok IV, 186). — 5. 1804: „*Das Weinland* vom Mediasch und Schässburg gehören ... *Das Weinland, Regio Vinifera*” (vö. M. LEBRECHT, Versuch einer Erdbeschreibung Siebenbürgens. 1804, 122, 146).

e) Haferland („Zabföld”)

1. 1551: Báthory András levele: „Az *zabot* többet meg nem hoztak, hanem csak *Sjnk székrül* ígérték magokat, hogy az többi is meghozza” (vö. TörtTár. 1905. 102). — 2. „Die Stühle Leschkirch und Gross-schenk, im Volksmunde *Haferland* genannt”; vö. FRIEDRICH RATZEL, Schilderungen aus Siebenbürgen, 1874, 46). — 3. „Mit *Haferland* bezeichnet der siebenbürger Sachse ein Gegend, wo kein Wein gedeiht” (vö. Forschungen für Volks- und Landeskunde I, 199).

f) Nösnerland (Beszterce vidéke)

1. kb. 1500: „Rich Jorg aus Nössner gelend” (vö. Archiv des Vereins XVI, 386). — 2. 1532: Honterus: „NÖSNERLAND”. — 3. 1580: Nagyszeben: „dem Gasparo Albrecht aus *Nösner gelend*”. (Vö. Archiv des Vereins XVII, 103). — 4. 1617: „megh kelletik niugodniok ot *Besztercze videken*” (vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV/2, 873). — 5. 1619: „Besztercze szekben” (vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV/2, 877). — 6. 1641: Haller Gábor naplója: „*Besztercze vidéken az havastorokban egy-egy emberfőnyi jegek estenek le, mely 300 ménesnél többet vesztett el; talán Jád nevű falunál lőtt*”. (Vö. ETA. IV. Kolozsvár, 1862. 3—89). — 7. 1665—1672: Kőhalmi feljegyzések: 1665: „den armen Leuten von der wehl (Vajola? sz. j.) aus *Nösner Gelände* zum Kirchbau”. — 1672: „einem Dorfe aus *Nösnerland* namens Zeipert (Szépnýr sz. j.) zu Kirchbau” (vö. Archiv des Vereins 37: 644).

g) Naszód vidéke (Radnavölgye, Rodner Grund)

1. 1475-ben Mátyás király Beszterce városának adományozza *Radna* városág és *Radnavölgyét*. „Cum suis pertinenciis *Radnawelgye vocatis*” (vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV, 83). — 2. „Das wasser times (Nagyszamos sz. j.) so von der *Rodnergrund* herab fleus” (vö. Korrespondenzblatt V, 86). — 3. 1650: „*videcul cetăŃiei BestreŃii ... vidicul Măriei Tale în sat în Năsăud*”. (Vö. N. IORGA, Documente românești din arhivele Bistriței. București, 1899. 87).

h) A Barcaság vagy Barca (Burzenland, Tara Bîrsei)

1. 1427: Luxemburgi Zsigmond király levele: „Marienburg im *Wurzlande* am Mittwoch nach Judica 1427” (vö. Kurz' Magazin II, 96, 102). — 2. 1508: „*Petrus Barczay cum quinque equis Clos-, Nides-, Lorenz Burczelender*” (családnevek sz. j.). vö. *Rechnungen*, 501, 599 o. — 3. kb. 1530—1540: „*Barcza terra, Barcza Erden, Barcza provincia*” (vö. Quellen III, 833). — 4. 1532: Honterus: „BVRZELAND”. — 5. Báthory András levele Nádasdy Tamásnak: 1552: „Isten segitvén, én is ez mai napon indulok *Barczába*”. — 1554: „Szolgáim mostan is *Barczában* vadnak”. (Vö. TörtTár. 1905. 110—1, 229). — 6. 1595: Pellérdi Péter: „fekethe Halom ... szép egy helyen vagy on, az *Barsasagba*”. (Vö. Pannonhalmi Évkönyv. Budapest, 1914. 136—56). — 7. kb. 1600: „*Barcia, Barcensis, Bartzia, districtus-, provincia-, terra Barcza, Burzenland, Burtzenländischer District*” (vö. Quellen V, 652). — 8. 1632: Gridi (fogarasföldi) szökött jobbágy: „Sorban Kirzte ... most *Barczan* lakik” (vö. D. PRODAN, Urbariile Tării Făgărașului. București, 1970. 196). — 9. 1655: „Az *Bozatorokban* ha lehetne, nem kellene szállani” (vö. EOE. XI. Budapest, 1886. 225). — 10. 1664: Johann Stamm naplója: „Nota bene. Den 28 September wird den *Oberländer, Teutschen und Wolachen*, geboten, die Bären zu jagen, und werden auch 2 gejagt, einer erschossen, der ander wird los” (vö. Quellen VI, 189). — 11. 1667: „mely utakról, hidakról a *Rikában* és *Barczaságon* vámost szoktak exugálni” (vö. EOE. XV. Budapest, 1892. 219). — 12. 1668. A havas-

alföldi vajda levele: „egy néhány faluink szöktenek el az nagyságod birodalmában, némelyek *Fogaras tartományában*, némelyek *Brassó tartományában*, némelyek *Szeben székire*” (vö. TMÁO. VI. Pest, 1871. 427). — 12. 1687: „*Szeliste szék, Tolmács szék, Töröcsvári jószág*” (vö. EOE. XIX. Budapest, 1896. 186). — 14. 1688: „*Barczán, Talmats széki, Nagy Sink széki, Kőhalmi tiszt uraink, Besztercze szék*” (vö. EOE. XIX. Budapest, 1896. 369, 375). — 15. 1704: „Sie sollten ins *Niederland* ziehen und all ihr Hab und Gut mit sich nehmen” (vö. Quellen IV, 304). — 16. kb. 1710: Apor Péter: „akkor is a titulus úgy megszaporodott volt, hogy midőn Székely Mojzes hadaival együtt elveszett volna az *Barczán*, csak egy szántó földön tizennégy gróf és nagyságos úr teste feküdt”. (Vö. APOR PÉTER, *Metamorphosis Transylvaniae* 316).

i) A Barcaság peremén fekvő tájak

a) Baránmező (Turchau): 1. 1377: Nagy Lajos adománya Brassónak: „usus silvarum, aquarum . . . etiam usu *Campi Turchaw* vocati quem inter metas dictae civitatis fore dicunt constituti re sic habita perfruantur”. (Vö. Urkundenbuch II, 480). — 2. 1427: Zsigmond király táborozása: „Datum in descensi nostro exercituali in *Campo Baranmezew* vocato, secus confinia partium nostrarum Transalpinarum” (vö. Urkundenbuch IV, 317). — 3. 1480: Báthori István országbíró táborozása: „Datum in *Baran Mezew*, descensu scilicet campestri prope *castrum Therch*” (vö. SzékOkl. VIII. Budapest, 1934. 146).

b) Bodzamező (Bosau, Buzae): 4. 1519: „*Campi Bozza Mezew*” (vö. SzékOkl. III. Kolozsvár, 1890. 203). — 5. 1525: „quedam via Wthas nominata, que per *campum Bozamezew* appellatum Transalpinam vadit”. (Vö. SzékOkl. VIII. Budapest, 1934. 266—9). — 6. 1530—1540: „*Bosa-Bosaw, Bozaw, Bwzaw, Baszaw pratum, campus, mezew*” (vö. Quellen III, 843). — 7. 1563: „in der Bussen den Hattert zwischen Deutschen und Sekeln” (vö. Quellen V, 139). — 8. 1600: „in der Busen”; „in der *Busaw* bei Tartlen” (Prázsmár sz. j.) (vö. Quellen V, 99, 377). — 9. 1674: „Az mi az élés szekerek dolgát illeti kegyelmes uram, én úgy jóvallom, az *Bozzán* jöjjenek be”. (Vö. TMÁO. VI. Pest, 1871. 237).

c) Farkasvágó (Lunca): 10. kb. 1620: „Datum ex castris nostris ad *campus Farkasvágó positis*” (vö. SzékOkl. V. Kolozsvár, 1897. 51—2). — 11. 1666: „Az köröspataki Kálnoki féle udvarház tartozéka *Farkas Vágó*” (vö. VAJDA EMIL, A vargyasi Dániel család. Budapest, 1894. 834—6). — 12. 1724: „Az *Bozzai birodalmat* az régi Atyáinktól maradot szabadsággal birják az falusi lakosok” (Kisborosnyó); vö. EMSzT, I, 910). — 13. 1781: Benkő József: „confluentes Alutae atque Fekete ügy, supra campum foenicularium *Farkasvago* molitur, jacet Kőkös”; (vö. IOSEPHUS BENKŐ, Miklovia II. Viennae, 1781. 90).

V. Székelyföld (Zekkelland, Secuimea)

1. kb. 1491—1492: Vlad III. Călugărul (1482—1496) havasalföldi vajda ószláv nyelvű levele: „Сакуле” (Săcuime); (vö. ION BOGDAN, Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească în sec. XV—XVI. București, 1905. CLIX oklevél 194—5). — 2. 1497: „Item misso domino Michaeli Arembruster cum duobus famulis ad dominum vaivodam in terram Siculorum ...”; (vö. Rechnungen 250). — 3. 1509: „Famulo qui eum conduxit usque ad Siculiam ...”; (vö. Rechnungen 521). — 4. 1571: „Zekelsegnek nagjok rizze hawassok keozzeot es hawassok alat vannak es beowen walo erdeos feoldek” (vö. EMSzT. I, 1071). — 5. 1581: Szentpáli Kornis Mihály levele: „Wagion az Sohoz (a sófalvi kamarához sz. j.) tartozo hawas allat egy nagy kazalo mezzeo holott ez hawas alatt lakozo falwk mind feyedelemseghez walo falwk” (vö. EMSzT. I, 207). — 6. 1611: „aus dem Zegel-land nach der Cronstatt zuegezogen” (vö. Archiv des Vereins 22: 347). — 7. 1612: Paul Sutoris krónikája: „Als aber die Kroner in Zekelland waren, raubten und brannten sie umher getrost, und die Zekler wurden ängstig und flohen in den Schöck ... die ganze Zekelei, Schöker und Maros Zekler” (vö. Quellen IV, 29—30). — 8. 1620: Bethlen Gábor levele: „Az Soljmokath kgd mjnd Czikbol, Girgiobol, Kaszonbol ual ahol mi leszen igen io gonduseless alath Indiczja kj” (vö. EMSzT. I, 208). — 9. 1623: Bethlen Gábor gazdasági utasításai: „Zekely feoldy modon Czynaliak az Saytokott”. vö. EMSzT. I, 320). — 10. 1632: Gridi (fogarasföldi) szökött jobbágy: „most Zagonban Zekely feolden lakik” (vö. D. PRODAN, Urbariile Țării Făgărașului. București, 1970. 196). — 11. 1698: Weisskircher Kirchenbuch: „1 Kübel (Korn) in Czekel Land für die Schindeln geschickt worden” (vö. Korrespondenzblatt 1900, 190). — 12. XV—XVII. századi román krónika: „Secuime, Tara Secuiască”. — 1461: „In anul 6969 a lovit cu război Ștefan voievod Tara Secuiască” (vö. Cronicile alavo-române din sec. XV—XVI. București, 1959. 328, 15). — 13. „Zäkelland der von den Seklern (sächsisch zäkel, zäkel im engern Sinne des auch als Name der Ungaren überhaupt üblichen Namens) bewohnte Theil Siebenbürgens. So auch in einem Gedichte Behaims über den Zug des Königs Wladislaus gegen die Türken und die Schlacht bei Varna da, wo die einzelnen Bandereien seines Heeres aufgezählt werden: das neunnd der Zekelländer war ...” (vö. Quellen und Forschungem zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Wien, 1849. 39; JOHANN KARL SCHULLER, Siebenbürgisch-sächsische Eigennamen von Land und Wasser. Archiv des Vereins VI, 421).

a) Aranyosföld

1. 1593: Gálfi János végrendelete: „Az én születésemnek helye Aranyos földén Kocsárdon volt, ki székelység között vagyon; de az én eleim ezen a földön jövevények voltak; jó Magyarországból búdostak erre a földre. Itt

megtelepedvén Kocsárdon a helynek szépségeért és jó voltaért, summán vötte volt az ösem azt a jószágot és örökséget; tudniillik az *Aranyos vize* és az *Maros vize között* vagyon ez a hely. Az úr isten pedig megékesítette ezt a helyt szép folyó vizekkel és drága szép mezőkkel, kit különb különb féle szép vadak és madarak laknak. Ennek felette pedig kedves búzatermő földje úgy anyira, hogy kedves és gyönyörűséges hely”. (Vö. ETT. Kolozsvár, 1837. 77—80). — 2. 1614: „Varga Janos *Aranjas feoldi*; Kis István *Aranjas szekj*; Zaz Gieorgy *Arannias feoldi*” (vö. EMSzT. I, 403).

b) Csík

1. 1529: A kőhalmi szászok jelentése a szebeni Universitásnak: „Audivi nunc Moldavienses ad Gyrgyo impetum fecisse ... *Sedem Gyergyó siculicalum* totaliter concremarunt, et nunc in *Chyk* sunt ... *Jerdgo et Schykschi* devastarint” (vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV, 310—2). — 2. 1532: Honterus: „SCHVK”. — 3. 1599: Simon Czak krónikája: „Den Fürsten (Báthori András) aber hat man ihm *Schuck bey Georgi* enthaupt wnd das Haupt dem Michel Weden (Mihály Vajda, Mihai Viteazul sz. j.) geschickt wnd den Cörper begraben” (vö. Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Kronstadt, 1860. 118). — 4. 1617: „im *Sok* oder *Giwrgo*” (vö. Quellen V, 578). — 5. 1660: „indem *Schoker* und die Czekel dem Barczay rebellieren”. — 1661: „Den 22 octobris brechen die Tattren und Türken in den *Schöck* gemeiniglich mit Rauben, Morden und Brennen”. — 1664: „ein neu aus *Schöck* allhier nach Kronstadt Gebrachte Legenda” (vö. Quellen IV, 260, 264, 290).

c) Gyergyó

1. 1532: Honterus: „IORDIA”. — 2. 1534: Album Oltardium: „Eodem Anno haben die wilde Ochsen so in den Gebürgen von *Girgau* schaarweis hausen, und von die Zeckeln Begyen oder Boegin (bölény sz. j.) genannt, viel Schaden gethan, auch Menschen und Weiber so im Wald gängen, mit den Füßen gemordet” (vö. Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. 1860. 10). — 3. 1632: Grid fogarasföldi falu urbáriuma: Grid, integra possessio. „Fugitiui Koman Mihaly eöreökeös iobbagy Marton Deak udvarbiroságában ment el, mosten *Girgioban* Remete neuw faluban Lazar Istuan feölden lakik” (vö. D. PRODAN, Urbariile Țării Făgărașului I (1601—1650). București, 1970. 196). — 4. 1655: „*Gyergyobol* ualo uolna” (vö. EMSzT. I. 454). — 5. kb. 1680: Moldvai levél: „Crai birău de la *Gurgiu*, mari căpitan de țara *Gurgeului* dem Alfalău de la Vargheșu Istuanu (gyergyóalfalusi Vargyas István sz. j.)”. (Vö. N. IORGA, Acta românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile Secuilor cu Moldova. Buletinul Comisiei istoriei a României II, 205, 208). — 6. 1780: „Remete in *Sekler Stuhl Jörgau*” (vö. JOHANN EHRENREICH FICHTEL, Beitrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen. Nürnberg, 1780. 114).

d) Háromszék, Erdővidék, Alsó- és Felső-Háromszék, Kézdi vidéke, Kászon

Háromszék: 1. 1528: „Item phelte kyesser geschickt vnter die czekel als in die *drey stye*l” (vö. Quellen II, 103). — 2. 1532: Honterus: „SCHEPSI, KEZDI, ORBAI”.

Erdővidék: 3. 1616: Bethlen Gábor Nagybölön, Középajta és Nagyajta falvaknak megengedi, hogy felelő pásztorot tarthassanak: „... a nagybölöni, középajtai és nagyajtai hiveink eo in loco Erdőközben és oláhok közel való szomszédságokban constituálnak” (vö. SzékOkl. VI, 49). — 4. 1670: „Háromszéken, *Erdővidékén*, Bölönben lakó Damokos János” (vö. SzékOkl. VI, 325).

Felső-Háromszék: 5. 1660: Nemes János naplója: „meghozák, hogy a *felvidékiek* Torjához a kastélyhoz gyűltenek” (vö. TörtTár. 1902. 261).

Kézdi vidéke: 6. kb. 1810: „Die Früchte hingegen an dem *Kézder Bezirke* ... unter dem Namen der *Keyserländer* wurden sehr geschätzt” (vö. Siebenbürgische Provinzialblätter IV, 42).

Kászon: 7. 1654: „Damokos András Somliay *Kaszonban* ualo Tanito mester [vallomása]” (vö. EMSzT. I, 1214). — 8. 1675: „*Kászon rét*in való széna rét” (vö. EOE. XVI. Budapest, 1893. 190).

e) Udvarhelyszék

1. kb. 1610: Borsos Sebestyén az erdélyi reformációról: „*Csik, Gyergyó és Udvarhely* egy néhány falukkal öszve, *Marosszéken is a havas alatt* egy néhány falu nem állottak el a régi avas pápistaság mellől ...” (vö. Erdély öröksége I. Budapest, é. n. 124). — 2. 1627: „Oláhfalvi, gyergyai deszka, orbai deszka ... Ha mikor a *Rikán, Apáczán, Sárkányon* kihozzák” (vö. EOE. VIII. Budapest, 1882. 405). — 3. 1635: „incolas novem possessionem sive pagorum *districtes Vargias* in sede siculicali *Vduarhely trans sylvam Rika* viceiudicem regium *cis sylvam Rika*” (vö. SzékOkl. VIII. Budapest, 1934. 370—3). — 4. 1653: *Udvarhely*: „*A havas alatt* levő faluk nyom kiadással ne tartozzanak”. (Vö. TörtTár. 1907. 229). — 5. 1657: „*Vargyas vidéke, Homorod melyékére, Küküllőn túl az Feérnikó, só vidékére és Etéd tartományára, Kereszturszékére*” (vö. EOE. XIII. Budapest, 1888. 528). — 6. 1686—1688: „*Sepsiszek, Kézdiszek, Orbaiszek, Erdővidék, Alcsik, Felcsik, Gergyó, Kászon, Marosszek*” (vö. Alvinczi Péter okmánytára II. Pest, 1870. 268—9). — 7. 1781: Benkő József: „sede filiali *Bardotz* ... in finibus *silvae Mikoanae*, ... *Vargyas vidéke*, ... et *Alutae* continentur *Szép-Mező* id est, pulcrum rus vocatur ... *Labor-völgye* hoc est, Labor vallis ab ipso pago nominatur” (vö. I. BENKŐ, Milkovia ... II. Viennae, 1871. 75—91). — 8. 1809: „az *Havasalji* Falubeli belső s külső Birodalmi [Nyárádszentlászló]” (vö. EMSzT. I, 910).

VI. Máramaros (*Maramureș*; *Alte Mieresch*)

1. XV—XVI. század: „i rzeki *Omaramurussa* (lengyel fordításban)” (vö. P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române*. București, 1959. 168, 177). — 2. 1595: „*Máramarosban Bocsko vidéke* 11 falu” (vö. EOE. III. Budapest, 1877. 485). — 3. 1602: „auff dem Weg zum Telsch fyr sie in *Alden Meresch*” (vö. IORGA, *Doc. Hurmuzaki* XV/2, 791). — 4. 1666: Tröster: „Su la *Maramarosch* (mai helyesírással: Si la Maramureș sz. j.)”; német fordítása: Und im *Alten Möresch*. — „Es entspringt aber dieser Fluss Möresch oder Maris (Maros sz. j.) nicht zwar in dem *Alten Möresch* oder *Moromorosch*, aber doch aus dem Gebirg so Siebenbürgen und den *Alten Möresch* aneinander heftet ... das *Nössnerland* ... Es hat aber dieses Land von Abend Ungarn von Morgen den *Möresch* von Norden das Moldauer Sarmatische Gebirg” (vö. I. TRÖSTER, *Das alte und neue Teutsche Dacia* ... Nürnberg, 1666. 357, 414, 437—8). — 5. Máramaros mai szász neve: „*Marmarosch*. Die Marmarosch heisst nössnisch (az észak-erdélyi szász tájszólásban sz. j.) *der âlt Mêresch* (der alte Marosch), rumänisch *Maremureș* (=mare 'gross' + Mureș, Marosch), im Gegensatz zum siebenbürgischen *Mêresch* rumänisch *Mureș* ...” (vö. GUSTAV KISCH, *Nordsiebenbürgische Namenbuch*. Archiv des Vereins 34. 1907. 86).

a) *Máramaros vármegye kistájai, az alsó és felső járás vagy alsó- és felső vidék*

1. 1593: „de către slăvită varmegie”; 1750: „In varmega Maramureșului” (vö. LAJOS TAMÁS, *Etymologisch-Historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen*. Budapest, 1966. 837). — 2. 1612/1617: „Bilțu Toma juratul din Maramureș din *Vidicul de sus*” (vö. ORGA, *Doc. Hurmuzaki* XV/2, 300; L. TAMÁS: i. m. 852). — 3. 1638: „popa Iuon din Maramureș din *Cra.ul de sussu* din Vișeu de Sus ... a țerei noastre a *Maramureșului*”. — 1639: „Jacob giurat de *vidig de sus*” (vö. N. IORGA, *Documente românești din arhivele Biștritei*. (Srisori domnești și scrisori private). București, 1899. 63, 68).

VII. Szilágyság és az északi Partium

1. 1437: A szebeni szász Universitas oklevele Martinus 1437. évi felkeléséről: „videlicet Martinus, in terra Nyr et Zamosköz magna rusticorum vi collecta” (vö. ANTON KURZ, *Magazin für Geschichte Siebenbürgens* II. 374). — 2. 1453: „Predium Zenthgerg appellatum in circuitu *Somlyoalya* in Comitatu de Zolnok mediocri existentem” (vö. SZAMOTA—ZOLNAI, *Oklevélszótár* 13). — 3. 1490—1492: „Item districtus *Nyerschegh* appelatus; Stephanus Marocz de *Meggyesallya*” (vö. FRIEDRICH FIRNHABER, *Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II und Ludwig II* (1490—1526). Wien, 1849. 82, 136). — 4. 1538: *Szilágyság*: „Dum autem homines

Transilvanici exirent ad *Zylaghsagh* et circum adiacentes partes” (vö. S. GOLDBENBERG, Clujul în sec. al XVI-lea. Bucureşti, 1958. 369). — 5. 1552: *Meszesalja*: „Denique Nobiles quosdam qui sub *monte Mezzes* in confinibus Transilvaniae habitant” (vö. GUSTAV SEIVERT, Akten und Daten ... Hermannstadt, 1870. 50). — 6. 1553: *Lapos*: „Pertinentio castro Chychyo ... Item pertinentiae *Lapos*” (vö. Anuarul Inst. de istorie din Cluj VIII, 84—103). — 7. 1594: *Meszesalja*: „*Meszes Allia*. Chiser Portio. Babos Gergeli Waida ... *Meszes allia*y krainikok (vö. SZABÓ T. ATTILA, *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest, 1970. 249). — 8. 1594: *Rézalja*: „vaida Buha lukach és az *Réz alliai vidékbeli krajnikok*” (vö. SZABÓ T. ATTILA, *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest, 1970. 250; EMSzT. I, 575). — 9. 1605: „Az *Kővári* és *laposvidéki* oláhokban is, az lövészszámot kik őrizték” (vö. GYULAFI LESTÁR: Monírók. XXXIII. Budapest, 1894. 61). — 10. 1653: „Belseő Zolnak vármegyében *Lápos Vidékén*, Debrik, Ünőmező, Ungurffalva és Kupsaffalva nevü Falubeli Portiomba(n) lakozo Jobányamnak ...”; (Cege) (vö. EMSzT. I, 94). — 11. 1675: „az *Meszes alatt* s egyebüttvaló strásálás” (vö. EOE. XVI. Budapest, 1893. 117). — 12. 1687: „Az egész ármáda Büdfalva felé *Lápos vidékén* jó ki ... egy faluban *Láposon* lévén ... eddig *Láposról Kővár vidékére* általment volna ... az *Lápos vidékin* s a két *Bánján* (Nagy- és Felsőbánya sz. j.), *Kővár vidékin*” (vö. EOE. XIX. Budapest, 1896. 136—56). — 13. kb. 1690: Cserei Mihály jegyzőkönyve: „Az *Meszesalján* való falukban való házhelyek és jobbágyságok” (vö. TörtTár. 1903. 482).

VIII. Körös-vidék, Bihar és Zaránd megyék területe

1. 1390: „Castrum nostrum regale Vilagosvar in comitatu de Zarand sizuatum necnon districtibus olahalibus *Halmag, Kapolna, Chych, Keresfew, Aranagh, Kaladna*, poss *Feyrkeresbanya*” (vö. DocVal. 397). — 2. 1473: Alsószolcsvai román jobbágyság: *Dan Keresj* (vö. JAKÓ ZSIGMOND—VALENTINY ANTAL, A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Kolozsvár, 1944. 19). — 3. 1525: „Pertinencia *Kapolna Wideke*” (vö. Anuarul Inst. de istorie Cluj III. [1960]. 98—9). — 4. 1594: Kolozsmonostor urbárium: „Thamas az attual ieott ide ez előtt 20 esztendővel *Keoreos Maros Keozswl*” (vö. JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbárium. Kolozsvár, 1944. 28). — 5. 1602: Belényes várának kapitánya: „*Keoreossy István*” (vö. Catalogul Arhivei Sighişoara III, 32). — 6. 1611: Segesvári Bálint kolozsvári krónikás: „1611 22 oct mene el az fejedelem az *Körös felé ki, Magyarországra*” (vö. ETA. IV. Kolozsvár, 1862. 179). — 7. 1619: „Az egész *Erdőhátságon, Mezőségen, Keres és Berekjő két felén* való falus bírának igen meg kellene parancsolni ...” (vö. SZILÁGYI SÁNDOR, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 114). — 8. kb. 1620: „Az *Baródságon* megyünk vala az fejedelemmel (Várad felé)” (vö. Kemény János önéletírása 275). — 9. 1660: „A *körös-*

ben lakóknak pedig annál (Bánffy Hunyad) belyebb jönni sóért szabados ne legyen” (vö. 1540—1848-as erdélyi törvények. Budapest, 1900. 308). — 10. 1665: „Főispánsággal való authoritással bíró kapitányok állittathatnának Somlyóra is, a ki az *Sebes-Körösnek* észak felől való részeit az *Beregjő és Érmellyékeivel* egész *Váradon* alól is az *hódoltságon* lévő földvel igazgatná az haza szokott törvényeivel, *Sebesvárába* is, az ki azon *Sebes-Körösnek* dél felől való részét, Szalontán alól való hódoltságával az *Erdőhátsággal, Belényes, Béli vidékeivel, Zaránd vármegyének* alsó járását *Deszni vidékével*” (vö. TMÁO. VI [IV], Pest, 1870. 277). — 11. 1678: „az jenei török vitézek Zarándvármegyében az *Körösben* levő falukon beljebb egész Dupa Piatraig és az *Kaján Torokig* írván fel némely falukat” (vö. EOE. XVI. Budapest, 1893. 186). — 12. 1684: „Első volt, kegyelmes uram, ha reá találának szorulni, az *Lakságon* és *Körösben* az hadnak adnának quártélyt” (vö. EOE. XVIII. Budapest, 1895. 245). — 13. 17. század: „A *Körösbeliek, Baroltságiak és Váradtartományán lakósok*” (vö. KONCZ JÓZSEF, Csepregi I. Mihálynak punktumai . . . ; Magyar Gazdaságtörténeti Szemle I, 371—2). — 14. 1724: „protopope Ghiorghie de la *vidicul Beiușului*” (vö. NICOLAE IORGA, Studii și documente IV. București, 1902. 73). — 15. 1727: A bihari román esperesek eskütétele: „Szegény Bihar Vármegyei Oláhok között: Eu, protopopul Mihai dela *Luncă*, cu toți preoți și cu birăele din toate satele, / Eu, protopop Gavra, dela *vidicul Beiușului*, cu toți preoți și cu toate birăele *vidicului Beiușului*, / Eu, protopop Ioan dela Cefa, cu toți preoții din *Câmpia Orășii*, cu birăele din toată satele din *Cîmpia Orășii*, / Eu, protopopu Gavrilă, de la *Popmezău*, împreună cu toți preoții dinpreuna cu birăele. / Eu, protopop Giurge din Pesteș, despre *Crișul Repede*, dinpreună cu toți preoții și cu toți jurații.

Determinatum est un quinque vice-archidiaconis ritus valachici utpote *lakságiensi, keresiensi, belényesiensi, papp-mezősiensi et varadiensi super eo* scribatur quantenus ordines quocumque episcopi valachici.

Alázatos szolgálai *laksági, Beszterczei, Berettyói, Sebes-Keresi* egész szegény oláhság és oláh papság egyetemben. *Várad mezésigiek, papmezeiek, belényesi vidékiek* egyetemben” (vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV/2, 1615—8. — 16. 1736—1754: „*Laksági, Berettyo, Besztercze és Érmellyéki* unitus Popok közönségesen. *Berettyo, Beczencze* (Beszterce sz. j.), *Laksági és Körös völgyi lakósok közönségesen*” (vö. IORGA, Doc. Hurmuzaki XV/2, 1630—60, 1670, 1698).

Rövidítések: Archiv des Vereins = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Alte Folge (1843—1852); Neue Folge Bd. I—50 (1853—1941). — BOGDAN, Relatii = BOGDAN ICN, Relațiile Țării Rmânești cu Brașovul și Țara Ungurească. București, 1905. — CartHung. = Cartographia Hungarica. Magyar Helikon. Budapest, 1972. — DocVal. = LUKINICH E., Documenta historia Valachorum in Hungaria illustratia usque ad annum 1400 p. Christum. Budapeste, 1941. — EMSzT. = SZABÓ T. ATTILA: Erdélyi Magyar Szótörténeti

Tár. I. (A—C). Kriterion. Bukarest, 1975. — EOE.=Erdélyi Országgyűlési Emlékek. — ETA.=Erdélyi Történeti Adatok. — HONTERUS 1532=FABRITIUS KÁROLY, Erdélynek Honter János készített térképe 1532-ből. Egy térkép-melléklettel. Budapest, 1878. — IORGA, DocHurmuzaki=Eudoxim de Hurmuzaki. Documente privitoare la istoria românilor. — MHH.=Monumenta Hungariae Historica. — PATAKI, Hunedoara=IOSIF PATAKI, Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. București, 1973. — Quellen=Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt I—VII. — Rechnungen=Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation. I. Band (1380—1516). Hermannstadt, 1880. — SiebVjsch.=Siebenbürgische Vierteljahrschrift. — SzékOkl.=SZABÓ—SZÁDECZKY, Székely Oklevéltár 1—5. Kolozsvár, 1872—1896. — SSW.=Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch. Bukarest—Berlin. *G* (1971); *H—I* (1972); *K* (1975). — Teleki-Oklevéltár=BARABÁS SAMU, A széki Teleki család Oklevéltára. I (1206—1437). Budapest, 1895. — TMÁO.=Török-magyarkori Állam-Oklevéltár. — TörtTár.=Magyar Történelmi Tár. — Urkundenbuch (UB.).=Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I.—V (1892—1975).

ÁRON PÉTER

Sammlung von Belegen siebenbürgischer Landschaftsnamen und die Landschaftsinstitutionen der transsylvanischen Völker

Seit L. Kádars Büchlein „Die Landschaftsanschauung des ungarischen Volkes und Ungarns Landschaftsnamen (1941)“ erschien, habe ich die Daten zur ungarischen, rumänischen und sächsischen Orts- und Landschaftsnamen Siebenbürgens gesammelt. Und nach dem Erscheinen des Werkes von L. Kósa und A. Filep (1975) habe ich meine Sammlung systematisiert in der Hoffnung, daß sie vielleicht in der Zukunft für ethnographischen, historischen und geographischen Forschungen nützlich sein kann.

Das Kerngebiet meiner Sammlung ist das Staatsgebiet des historischen Fürstentums Siebenbürgen nach 1526 ergänzt mit den Saumgebieten, doch ohne dem Banat, wo die im 18-ten Jahrhundert angesiedelte neue Bevölkerung in dieser Hinsicht vieles verändert hat. Die feudale Woiwodschaft Transsylvanien bestand im Mittelalter aus den vom ungarischen Adel regierten Komitaten, die teils von Ungarn, teils von Rumänen und teils auch von Sachsen bewohnt waren, und aus den Ländern der Sekler und der Sachsen im Sinne der „Union der drei Nationen“. Transsylvanien war der Name des ganzen Fürstentums, obwohl man ursprünglich mit dem Worte „Hinterdemwalde“ nur die Heide des Siebenbürgischen Beckens bezeichnet hat. Landschaftlich gemeint lag das Komitat Fogarasch z.B. ebenso außerhalb Transsylvaniens wie die Sekler Stühle und das Burzenland. Das lateinische Wort Transsylvanien

ist die wörtliche Übersetzung des ungarischen „Erdély“, was von den rumänischen Einwohnern als „Ardeal“ übernommen wurde. Dagegen haben Sachsen der Landschaft einen echten deutschen Namen gegeben. Siebenbürgen charakterisierte das Sachsenland wirklich treffend, es wurde aber gleichfalls für das ganze Gebiet des Fürstentums gebraucht.

Vor 1848 wohnte 75% der siebenbürger Sachsen auf dem Königsboden (Fundus regius), auch Sieben und Zwei Stühle genannt, 25% lebte aber in den Komitaten Burzenland und Nösnerland, die am Ende des 15-ten Jahrhunderts mit dem Königsboden vereinigt wurden. Der Name der Stadt des Nösnerlandes ist ein gutes Beispiel zur Anpassung eines slawischen Ortsnames zu den Sprachen der drei siebenbürger Völker: *Bistrița* ~ *Bistritz* ~ *Beszterce*.

Doch wurden einige Ortsnamen auch übersetzt manchmal mit platten Mißverständnissen. Das slawische Wort, *Brod* (= Furt) gab den Namen des sächsischen *Brodsdorfes* an der Marosch. Der wurde ins ungarische als (Brotsdorf =) *Kenyérfalu* übersetzt.

P. ÁRON

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

VÉRTES EDIT, *Morphonematische Untersuchung
der ostjakischen Vokalharmonie.*

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. 192 l.

A magánhangzóharmónia nem nagyon gyakori jelenség a világ mintegy négyezer nyelvében. Európában és a Közel-Keleten csak a török és keletebbre a mongol nyelvekben általános, valamint az uráli nyelvek egy részében. A magánhangzóharmónia (hangrend és hangzóilleszkedés) egyrészt azt jelenti, hogy a szótőben rendszerint csak elöl (palatalis) vagy csak hátul (velaris) képzett magánhangzók fordulnak elő, másrészt pedig azt, hogy a toldalékok általában két vagy több alakúak. Mivel ezek magánhangzójának hangszíne alkalmazkodik a szótőéhez, a toldalékok szorosabban tapadnak a szótőhöz, és így gyakran alkalmasak a szóhatár megállapításához az olyan nyelvekben is, amelyekben mondatban főleg a szólamhangsúly érvényesül. Az oszmán-törökben van az ún. kis illeszkedés (nyílt magánhangzók), mikor a toldalék kétalakú, mint a többesjel *-lar/-ler*, a főnévi igenév képzője *-mak/-mek*. A „nagy” illeszkedés (zárt magánhangzók) az ajakkerekítés szerinti illeszkedéssel bővül, és négy változata van: *-ym/-um/-im/-üm* (y-nal a hátul képzett ajakkerekítés nélküli felső nyelvállású magánhangzót, az orosz *ы*-t jelölöm). Az oszmán-törökben az *o/ö* magánhangzópár nem fordul elő toldalékokban.

A finnugor nyelvek közül ajakkerekítéses illeszkedés csak a cseremiszen és a magyarban található. A magyarban e toldalékok magánhangzója háromalakú középső nyelvállású rövid magánhangzó. Ilyen toldalékaink például a *-hoz/-höz/-höz*, *-szor/-szër/-ször*, *-tok/-tők/-tők* (a kétfajta rövid *e*-t megkülönböztető nyelvváltozatban az *e*-hang mindig zárt).

A finnben közismert a legtöbb toldalék kettőssége: *-nut/-nyt*, *-ton/-tön*, *-ssa/-ssä* stb. Számos finnségi nyelvben, mint az északi észten (és a belőle fejlődött észti irodalmi nyelvben) nincs magánhangzóharmónia, a toldalékok mély változata maradt meg: *-nud*, *-tu*, *-ga*.

A vogulban az irodalmi nyelvvé vált északi, valamint a keleti (kondai) és a pelimkai nyelvjárásban nincs magánhangzóharmónia, de megtalálható (volt) az alsóolozvai és a déli (tavdai) nyelvjárásban. Pl. tavdai *äti/-ätē ~ -ti/-tē*,

-ə:nṇā/-ənnā, -nāl/-nāl stb. (vö. HONTI, System der paradigmatischen Suffix-morpheme des wogulischen Dialektes an der Tavda. Bp., 1975 passim).

A szerző a bevezetésben (13–27) elemzi az osztják nyelv legtöbb eddigi kutatójának (CASTRÉN, HUNFALVY, PAASONEN, PATKANOV—FUCHS, COLLINDER FALUDI, STEINITZ, GULYA, RÉDEI) véleményét az egyes (főleg a déli és keleti), nyelvjárásokban meglevő magánhangzó-harmóniáról. Ennek felismerését gátolta Castrén, Hunfalvy és Patkanov magánhangzó-jelölése, amely még nem különböztette meg a redukált magánhangzókat a teljesektől. Már Castrén észrevette azonban, hogy főleg a szurguti nyelvjárásban páros toldalékok találhatók, amelyek magánhangzójának hangszíne hasonlít a tő magánhangzójáéhoz. Mivel az északi nyelvjárásban ez a jelenség hiányzik, nem csoda, hogy Hunfalvy és Pápay nem emlékszik meg róla. Patkanov nem volt nyelvész, nem is hallott a magánhangzóharmónia fogalmáról, így hangjelölése ebből a szempontból nem perdöntő, noha déli szövegeket jegyzett le. Paasonen észrevette a jelenséget, és meg is jegyezte, hogy az elől és a hátul képzett déli osztják magánhangzók közt van különbség, de ez kisebb, mint a finnben. Steinitz egy Leningrádban tanuló keleti-osztják diáklánytól maga is vett föl adatokat, és ő is felfedezte, ill. megerősítette a kétalakú toldalékok meglétét. Karjalainen jelölésében is megtalálta a különbséget az előbbre és hátrább képzett magánhangzók között. Egy tanulmányában COLLINDER statisztikailag is megvizsgálta a magánhangzóharmónia jelölését PAASONEN szótárában, és onnan kiderül, hogy PAASONEN elég következetesen jelölte a kétalakú toldalékokat. Szótárban azonban a toldalékok közül csak a képzők találhatók meg, így a bizonyító adatok száma elég sovány. Fonematikus átírási rendszerében Steinitz nem vette észre a *déli* nyelvjárások magánhangzóharmóniáját.

Vértes Edit dolgozta fel és rendezte sajtó alá Karjalainen és Paasonen déli osztják kéziratos hagyatékából a szövegeket (MSFOu. 157 és uo. 172–5). E szövegek idevonható jelenségeit gondosan feldolgozza mindegyik tájshólás alapján, sorra veszi a többalakú és egyalakú toldalékokat, megállapítja egyes mássalhangzók konzerváló vagy indukáló hatását, és földrajzilag is meghatározza a jelenség elterjedését. Az északi osztjákban a magánhangzóharmóniának csak nyomait lehet megtalálni. Van olyan átmeneti nyelvjárás is, amelyben a *j* mássalhangzó után a toldalék palatalis magánhangzójú akkor is, ha a tő magánhangzója velaris. A *ʒ* (ch) és az *l* viszont *j* vagy palatalizált mássalhangzó ellenére is megőrzi a velaritást. Van azután egyalakú toldalék is néhány déli tájshólásban, mint az *-ot*, amelynek nincs palatalizált párja (a magyarban ilyen a *-kor* temporalis rag, pl. *ötör*). A legszabályosabb a hangzó-illeszkedés jelensége a keleti nyelvjárásokban.

Vértes Edit dolgozata nagy mértékben tisztázta az osztják nyelvjárások magánhangzóinak illeszkedési szabályait, valamint egyes mássalhangzók hatását a toldalékolás magánhangzójára. Mivel e rokonnyelvünknek kevés a régi nyelvemléke, a mai nyelvjárások eltérő sajátágaiból bizonyos nyelvtörténeti

következtetéseket is levonhatunk. Az egész magyar nyelvterületen és a vogul délnyugati nyelvjárásaiban, valamint az osztják keleti és déli nyelvjárásaiban, ha különböző fokozatban is, de megvan ez a jelenség, valószínű tehát, hogy az ugor korban elevenen hatott. A magánhangzóharmónia a magyar nyelvjárások közül mindegyikben megtalálható. Kisebb eltérések mutatkoznak csak az egyes kései határozóragok illeszkedési viselkedésében, mint például a középső palóc *hamué* (hamuvá) vagy a nyugati *Bözsiho* (Bözsihöz), *kaszáve* (kaszával). A magyarban meg azért tudjuk több-kevesebb biztonsággal megállapítani a nyelvelmékek *u*, *v*, *w* betűinek *u*~*ú*, *ü*~*ű* vagy *v* (esetleg bilabialis frikatíva) hangértékét, mert támaszkodhatunk mai nyelvjárási ismereteinkre.

Az ismertetett dolgozat nyeresége az ugor nyelvészeti irodalomnak. Nyelvjárástudományi és általános nyelvészeti szempontból is jelentősen gyarapítja tudásunkat azzal, hogy megismertet a magánhangzóilleszkedést valamilyen irányban befolyásoló mássalhangzók szerepével.

KÁLMÁN BÉLA

KISS JENŐ, *Mihályi tájszótár* (Rábaköz)

Nyelvtudományi Értekezések 103. sz.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 77 l.

Ha nyíltan szembe akarunk nézni a tényekkel, be kell látnunk, hogy a nyelvjárási szókincsgyűjtések tekintetében már évtizedek óta az utóvédharcokat vívjuk. Bár az Új Magyar Tájszótárnak még csak az első kötete van a kezünkben, jelezve a folytatás gazdag termését: az a szókincs a tegnapi népélet emlékeinek kodifikálása, zömében a felszabadulás előtti gazdasági-társadalmi valóság tükröztetője; mint a főszerkesztő helyesen jelzi: jelentős mértékben művelődéstörténeti emlék. A szociolingvisztikai kutatások azt mutatják — mint például Varga Józsefné dolgozata is jelen kötetünkben —, hogy a népi gazdálkodás és életmód szókészlete a ma egymás mellett élő generációk nyelvében rohamosan felejtődik el, használata, ismerete meredeken esik, közeledik a nullához. Természetesen tudjuk, hogy mindez a társadalmi gazdasági fejlődésnek az életmód megváltozásában megnyilvánuló kísérő jelensége, a fejlődés velejárója, szükséges és törvényszerű folyamat. A baj csak az, hogy ismét úgy érezhetjük: lekéstünk valamiről, a régi népi szókincs rögzítésében nem tettünk eleget. Miközben az elmúlt évtizedekben más területek történelmi adósságait pótolta nyelvtudományunk, erre a feladatra nem jutott elegendő energia. A veszteség nagyságát éppen a Kiss Jenőéhez hasonló alapos, tudatos és pontos gyűjtések érzékeltetik legjobban: ha egy másfél ezer lelkes kis község népnyelve ennyi gazdag adatot tud felmutatni, mit nyerhettünk volna egy tervszerű, ötven vagy száz ponton végzett mélyfúrás kútfőjén!

Kiss Jenő a magyar nyelvatlasz utáni dialektológus generáció egyik legkiválóbb egyénisége, akiben minden feltétele megvolt annak, hogy szülőfaluja nyelvjárásának a teljesség igényével való feldolgozását adja. Számos kitűnő tanulmánya tanúskodik munkája eredményeiről. Tájszótára szinte egyéb kutatásainak melléktermékeként gyűlt össze: a nyelvjárás különböző jelenségeire figyelve másfél évtizeden át jegyezte előbb csak indirekt formában, majd tervszerűen a falu nyelvjárásának szóanyagát. Örülhetünk, hogy a gyűjtemény végül is szótárrá állt össze, mert benne igen értékes, színes és hiteles képet kapunk nemcsak Mihályi község, hanem a környező vidék, a Rábaköz nyelvjárásának sajátos szókincseről is.

A szerző nyelvjáráselméleti fogékonyságát bizonyítja már a szótár be-

vezetése is, amely szinte önálló tanulmányként vet fel számos időszerű kérdést a nyelvjárási szókincs kutatásával kapcsolatban. Megtudjuk, hogy a kezdeti feljegyzések után aktív módszerrel kikérdezte szüleitől és környezetüktől a már megjelent tájnyelvi szótárok — a Szamosháti, az Ormánysági, a Szegedi, a Szlavóniai és a Felsőőri szótár — nem köznyelvi szóanyagát: „Az említett szótárak nem köznyelvi címszavait felolvastam s szüleim, illetőleg zömmel apám megmondta, ismeri-e, hallotta-e a szót, milyen alakban és jelentésben. Azt is megtudakoltam, hogy a kérdezett szót, illetőleg jelentését ismerik-e, használják-e ma is az egész faluban vagy nem” (6). Ilyen módon a gyűjtés az egyes szavak szociális érvényességére is választ keresett, és ezt a címszók után írt jelzésekkel folyamatosan tükrözteti is. Átmeneti korban, a rohamosan változó nyelvi helyzetben ez rendkívül szükséges is.

Érthető, és véleményünk szerint helyes volt, hogy az aktív és passzív gyűjtés során különleges figyelmet fordított a szerző a kihalóban levő, elavuló kifejezésekre. Ebben a felfogásban ugyan nem a falu mai átlagos szóhasználatára kerül előtérbe, de a cél amúgy is a tájszói elemek számbavétele volt, ez pedig megengedi az archaikus elemek kodifikálására való törekvést. „A legtöbb kihalt szó apám közlése — írja a szerző. — Ennek az ő nyelvi érzékenységen kívül elsősorban az az oka, hogy nagyapám és apám cipésműhelyébe — főként téli estéken — mindig mentek beszélgetni idős parasztemberek, akik a régi világról, fiatalkori élményeikről meséltek előszeretettel” (7).

Megnyugtató mindazonáltal, hogy a szótár törzsanyagát passzív módszerrel, spontán megnyilatkozásokból gyűjtötte a szerző — és ezt életizű példamondatai gazdagon bizonyítják. Bármennyire kompetensek is adatközlőink egy-egy kérdezett szó hangzásának, jelentésének bizonyításában, tényleges használatáról ezek a példamondatok győznek meg bennünket.

A „Mihályi tájszótár” — tájszó-tár. A hétköznapi szóhasználatban a *tájszótár* kifejezést gyakran a regionális népnyelvi szótár megnevezésére is szoktuk alkalmazni, mint a Szamosháti Szótár, Ormánysági Szótár stb. A tájszótár nem *táji szótár*: nem öleli fel egy tájegység vagy település teljes népnyelvi szókincsét, hanem kiemeli abból a csak ott használatos, illetőleg a normatív köznyelvből hiányzó szókészletet, s csak ezt tekinti anyagának. Ez az elkülönítés azonban egyáltalán nem könnyű feladat. Szerzőnk a válogatás nehéz dolgában az értelmező kéziszótárt hívta segítségül: „... az ÉKsz. volt az a viszonyító forrás, amely a köznyelvi szókincs és a mihályi szókincs tájszórészlege elkülönítésének az eszközéül szolgált” (7). Az elkülönítés így sem egyszerű: a *népi* jelzésű szavak ugyanis lehetnek országosan ismert, de a köznyelvet beszélők számára ismeretlen, a népélet valamely jelenségéhez kapcsolódó kifejezések (*kisafa, alszél* stb.). A szerző végül is kompromisszumos megoldást alakított ki magának: „Tájszótárt akarván írni kirekesztettem tehát az országszerzte ismert népnyelvi, illetőleg népies szavak messze túlnyomó részét, de többet, amelyek a nyelvjárás aktív, jellegzetesen nyelvjárási szórészlegébe tar-

toznak, fölvettem” (8). Így a tájszótár kevés kivétellel csak olyan szavakat tartalmaz, amelyek a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlenek: valódi tájszók, illetőleg jelentésbeli és alaki tájszók: például *észér*, *zsimbölög*; *fosztás* ’kukoricacsó lefosztott héja’; *zséter* = sajtár.

A bevezetőnek ezek a gondolatai nemcsak azt bizonyítják, hogy egy táji szókészlet osztályozása, tájszavainak kiemelése nehéz feladat, hanem azt is, hogy értelmező kéziszótárunk milyen segítséget tud vagy nem tud adni az itt adódó nehézségek leküzdésében. Még ezután is bőven akad nehézség azoknak a hangzási sajátságoknak a meghatározásában, amelyek az alaki tájszavakban megjelennek, és a szótárba való szerepeltetés mellett vagy ellen felhozhatók.

A szócikkek felépítése kapcsán egy újabb nehéz szociolingvisztikai kérdést hoz elő a szerző: a szociális érvényesség fokozatainak megállapítását és jelzésének problémáit. Az általánosan használatos szavakon túl jelzi a szótár a kihalóban levő, illetőleg kihalt szavakat is. Ez utóbbi jelzés egy élőnyelvi adatgyűjtésű, fonetikus jelzett szó mellett első pillanatra meglehetősen lenyűgöző lenne, ha nem tudnánk, hogy e szavak aktív módszerű rákérdezéssel az adatközlők emlékezetéből még előhívhatók voltak, de a spontán nyelvhasználatból már kiavultak. A szókincs e „temetetlen holtjainak” felvétele jól beleillik a szerző emlékmű-felfogásába.

A tájszótár tartalmas bevezetését Mihályi község vázlatos története zárja be (12—6), kiegészítve egy részletes — a falu nyelvjárását érintő — bibliográfiával.

A szótári részben (21—73) két oszlopra tördelve — hozzávetőleges számítással — több mint 2000 szócikk és számos utaló címszó kapott helyet. A kötet lezárásaként (74—6) falucsúfolók, időjóslások, szólások és egyéb frazeológiai—néprajzi szövegek, megjegyzések találhatók.

A fentiekből kitetszőleg, Kiss Jenő tájszótára alaposan átgondolt, lelkiismeretes adatgyűjtésen alapuló, szigorú, elvszerűen megrostált szógyűjteményt ad kezünkbe. Egy pillantás a szótár bármely lapjára meggyőzheti az olvasót, hogy valóban kipusztulásra ítélt nyelvi elemek tömegét mentette meg. Méltatlan lenne a műhöz, ha kicsinyes hibakeresgéssel akarnánk értékét kisebbíteni. Talán mégis tehetnénk egy-két megjegyzést arra nézve, hogy milyen nehéz tökéletes megoldást találni az ilyen munkára vállalkozóknak:

A köznyelvi címszó a nem szakember olvasónak hasznos irányító. De félreértések forrása lehet. A *bojtorján* címszó után „kihalt” jelzéssel találjuk a *bujtörgyán* alak szerinti tájszót. De nem tudjuk meg: él-e a köznyelvi hangalakban vagy úgy is ismeretlen? — A katicabogár *bulibáncs* nevét jelezni lehetne a *bodobács*-nál, ahogyan az ÚMTsz.-ben szerepel (az itteni értékes változat ott nem is található). — A *csiklandékoz* címszó példamondata egy morféma-val eltér: *csiklandoszták*. — A *darázsderekű* nem tájszó: szerepel az ÉKsz.-ben. — A *dézsél*-re legalább egy kérdőjeles utalót lehetne írni a *dőzsöl* helyén: a TESz. több illabiális alakot említ rá a régiségből. — A *dudog* ’ond-

mond...’ értelmezése számomra nem köznyelvi ízű. — Az *egykorú* címszó helyett a tájnyelvi alak alapján *egykorús* kellene; az *ehol* címszó sem harmonizál morfológiailag az *ehun* tájszóval: szerintem itt *ehon* lenne a helyes címszó. — Az *elagybakol*, *elken*, *elléhál* címszók értelmezésében szerepel a *kiver*, *kipofoz* szó: ezek szerintem nem köznyelvi — de nem szerepelnek a szótár címszavai közt sem. — A *gelegenye* helyéről utal a köznyelvi *galagonya*-ra, de a *gölöncsér*-től nem a *gerencsér*-re. — A *kifeszül* ’elpusztul’ tájszó több példamondatban is előfordul (pl. a *geggyel* és a *góttol* címszóknál), de önálló címszóként nem fordul elő. — Az egyébként kitűnő fonetikus jelölés olykor elmulasztja a hasonulás, rövidülés jelölését: *gondnokládo*, *hamisgulás* stb.

Ezek az apróságok azonban, amelyeket a szakember könnyen kiigazít, jelentéktelenek ahhoz a haszonhoz mérve, amely e kitűnő kis tájszótár révén tájnyelvi szókincsünk kutatásában majd megmutatkozik.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

PENAVIN OLGA—MATIJEVICS LAJOS, *Székely szójegyzék*

Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
Újvidék, 1980. 91 l.

E szép kiállítású füzet címe első pillanatra megtévesztő lehetne: azt gondolhatnánk, hogy az erdélyi székelység nyelvkincsével foglalkozik. Ha azonban a kiadás helyét látjuk, illetőleg a szerzők nevét is figyelembe vesszük, mindjárt rájövünk, hogy a jugoszláviai székelyekről van szó, azokról, akik Belgrádtól keletre, Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve településeinek élnek.

A három település magyarságának nyelvéről pár éve testes kötet jelent meg a két fenti szerzőtől (A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza. Újvidék, 1978. 327 l.) atlaszkötetük bevezetőjeként: *A jugoszláviai székelytelepek nyelve* címmel (i. m. 3—36). Az ottani módszeres áttekintés után most e nyelvsziget szókincséből kapunk gazdag mutatót.

A füzet bevezetőjében a szerzők ismertetik e népcsoport történetének legfontosabb mozzanatait és mai helyzetüket. Egyelőre őrzik magyar nyelvüket: de tartani lehet tőle, hogy már nem sokáig. „Az idősebb generáció még ma is ragaszkodik hozzá, éppen olyan szépen beszéli, mint elődeik, noha más nyelvet és nyelvjárást beszélők szomszédságában él. Az új környezetben nyelvjárási és népi szigetként élve és a bilingvizmus hatására a fiatalabbak egyre kevesebbet használják nyelvjárásukat, ami egészen természetes jelenség” (a füzetnek „A jugoszláviai székelyek tájszavainak jegyzéke” c. lapszámozatlan bevezetőjéből: 1. lap, az én kiemelésem — S. Á.).

Ez a körülmény még értékesebbé teszi a szerzők munkáját, hiszen talán

utolsó ilyen méretű, és még így megőrzött, archaikus anyagot nyújtó gyűjtemény ez a vidékről. Haszna nemcsak önmagában, a megmentett nyelvi anyagban van, hanem abban is, hogy későbbi szókincs-összehasonlítások értékes adalékául szolgálhat akár a többi székely nyelvjárás, akár a tágabb értelemben vett magyar nyelvjárási szókincs vonatkozásában.

Az alig négy nyomtatott oldalnyi bevezető tanulmány még számos fontos kérdésre mutat rá. Példákat idéz a nyelvjárás valódi tájszavaiból, jelentés szerinti és ejtés szerinti, alaki tájszavaiból. Gazdag példatárat ad a nyelvjárást ért idegen nyelvi hatások szókölcsönzéseiből: hiszen ez a sanyarú sorsú néptöredék a legnagyobb mértékű román hatás mellett nyelvében hordja a bolgár, szlovák, német hatások jövevényszavait is, újabban pedig, 1919 óta a szerbhorvát szavak és kifejezések egyre növekvő rétegét.

A közölt szókészlet kiválasztásáról a bevezetőben ezt olvashatjuk: „A szójegyzék elsősorban a szorosabb értelemben vett tájszókat tartalmazza, de felvettünk számos olyan szót vagy kifejezést is, mely nyelvjárási alakban él a tájszólásban. Lejegyeztünk más, erre a nyelvjárásra jellemző szót is, valamint a szomszédos népek nyelvéből átvett szavakat, olyanokat melyek a kölcsönhatásról tanúskodnak” (bevezetés 4. l.). A válogatásnak ezek a szempontjai jól harmonizálnak KISS JENŐ Mihályi tájszótárának fentebb ismertetett alapelveivel, kibővítve azokat az idegen nyelvi környezetből adódó feladatokkal.

A bevezetés tartalmaz értékes megfigyeléseket a nyelvjárás jövevényszavainak — főleg a románból érkezetteknek — hangalaki és morfológiai illeszkedésére nézve is, felhasználva MÁRTON GYULA tanulmányainak megállapításait. Érdekes, hogy miközben a szóeleji mássalhangzótorlódást gyakran feloldja az átvétel során a nyelvjárás, a palatoveláris összhangra törekvés minimális a kölcsönszavakban.

A szócikkekben nem alkalmaznak köznyelvi címszót a szerzők, hanem magát a nyelvjárási fonetikus írású alakot teszik meg címszónak, kövér szedéssel is kiemelve. Ebben a típusban — legalább is hazai nyomdáinkban — még nehezebb a mellékjeles betűk szedése. Talán ez is közrejátszott abban, amit a jelölésről a bevezetés végén olvashatunk: „A szójegyzékben közölt szavak ejtémódját nem jelöltük pontosan, csak hozzávetőlegesen, mert a pontos hangjelölés a mellékjelek miatt sok nyomdatechnikai nehézséget okozott volna”. Akit a nyelvjárás hangrendszere közelebről érdekel, megtalálhatja a szerzők korábbi, fentebb említett nyelvátlasz-kötetében.

Sajnos, az adatgyűjtésről keveset tudunk meg a bevezetőből. Külön listán felsorolják azonban az adatközlőket, nem kevesebb, mint 57 nevet. Ehhez a névsorhoz csatlakozik a következő megjegyzés: „Adatközlőink nevét változtatlanul olyan alakban közöljük, ahogyan maguk mondták mikrofonba, illetve közölték a beszélgetés után”. Ebből megtudhatjuk, hogy magnetofonos, spontán szövegfelvétel is volt a gyűjtésben: ezt igazolják a példamondatok is — noha ilyet nem minden szócikknél találunk.

A több ezer tájszót megmentő gyűjteményért elismerés és hála illeti a szerzőket.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

MARKÓ IMRE LEHEL: Kiskanizsai szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 278 l.

A szerző 1951—1955 között élt Kiskanizsán, ez idő alatt gyűjtötte szótárának anyagát. Kiskanizsa közigazgatásilag Nagykanizsához tartozik, területileg azonban teljesen elkülönül tőle. A gyűjtés idején lakóinak száma mintegy 8000 fő volt. A lakosság egységesen földművelésből élt. A település elég zárt volt, területén nem voltak üzemek, hivatalok, és minthogy a lakosság saját köréből házasodott, idegen nyelvi hatás nemigen érte a nyelvjárást. A település nyelve tehát alkalmas volt arra, hogy önmagában, más nyelvjárásoktól függetlenül vizsgálják, szókincsét önállóan szótározzák.

Markó Imre Lehel előtt Csúry Bálint Szamosháti Szótára állt példaként, minthogy gyűjtése megkezdésének idején más regionális szótárunk még nem volt. Kiss Géza Ormánysági Szótára is csak valamivel később, 1952-ben jelent meg. Csúry példája nyomán Markó a település teljes szókincsének feldolgozására törekedett, tehát a köznyelvi szavakat is feljegyezte. Négy éven át passzív módszerrel gyűjtötte a szavakat példamondatokkal együtt. A szótár tehát az élő nyelven alapul, történeti gyűjtést a szerző nem végzett.

Markó a Magyar Nyelvőr 1958-ban meghirdetett pályázatára szerkesztette egybe anyagát, amellyel díjat is nyert. Majd jóval később többek ösztönzésére szánta rá magát, hogy a pályázaton kapott bírálatok, tanácsok alapján újraszerkessze és kiadja szótárát, amely végül is 1981-ben jelent meg Nagykanizsa város anyagi támogatásával az Akadémiai Kiadónál.

A szótár tehát a tájszavakon kívül a köznyelvi szavakat is tartalmazza, természetesen csak azokat, amelyekre a szerzőnek adata volt. Találunk benne ragadványneveket és földrajzi neveket. Ez utóbbiakból is nyilván csak azok kerültek be az anyagba, amelyek a passzív gyűjtés során előbukkantak. Az utalószavakat nem számítva mintegy 7500 szócikket foglal magában a kötet. A felölelt szókincs összetétele nem arányos, egyes rétegek bőven, esetleg teljes egészükben bekerültek a szótárba, mint például a gyermekjátékok kifejezései. Erről a témáról ugyanis korábban tanulmányt írt a szerző (vö. Ethn. 1953. 349—66), így érthető a teljesség. A többi réteg pedig a passzív gyűjtés eredményeként hiányos maradt. A szerzőnek az anyag bővítésére, kiegészítésére nem nyílt alkalm, mert elkerült a városból, és a szerkesztésig eltelt közel két évtized alatt Kiskanizsa is nagyot változott. Így tehát az anyag nagyobb mérvű bővítését nem hiányolhatjuk, de a körülmények figyelembevételével is olykor

hiányérzetünk támad. Például van a szótárban *krampámpoló* főnév, de nincs benne az ige, amelyből származik. Hasonlóképpen találkozunk *apacsozás*, *binckezés*, *bírózás*, *csillagozás*, *kecskérés*, *kokasozás* játékevekkel, de az igét amelyekből létrejöttek nem tartalmazza a kötet. Hasonló következetlenség például az is, hogy a hét napjainak a nevét szócikkben tárgyalja a szerző, kivéve a *vasárnapot*. Ez csak utalószóként szerepel, a *feketevasárnapra* utal. Bizonyára él még a településen jónéhány idős ember, akiknek a segítségével az ehhez hasonló következetlenségek könnyen és gyorsan megszüntethetők lettek volna.

A szócikkek felépítése a szokásos, a köznyelvi (esetleg kikövetkeztetett köznyelvi) címszó után találjuk a nyelvjárási formát, olykor a címszó néhány ragos alakját, a szófaji megjelölést, majd a jelentést vagy a jelentéseket példamondatokkal illusztrálva. A nyelvjárási szavakat, példamondatokat az egyezményes hangjelölésnek egy egyszerűsített változatával rögzítette a szerző. Ezzel kapcsolatban csupán annyit jegyzünk meg, hogy kár volt a kettőshangzók jelöléséről lemondani még akkor is, ha nincs fonológiai értékük. Egyetértünk azonban azzal, hogy a szerző nem törekedett lejegyzésében archaizálásra, hanem az élő nyelvallapotnak megfelelően az újabb ejtési variánsokat is figyelembe vette. Ugyanez a szó például előfordulhat *ő-ző* és *ë-ző* változatban is úgy, ahogyan azt Markó Imre Lehel annakidején hallotta. Csak ilyen módszerrel kaphatunk hű képet a település nyelvének akkori állapotáról.

A címszavak ragos alakjairól a következőket olvashatjuk a bevezetőben: „A toldalékolást nem közlöm mechanikusan. Ha magától értetődően egyezik a köznyelvvél, akkor elhagyom” (10). Sajnos, nemcsak akkor hagyja el őket. A *találkozik* címszó mellett például nincsen nyelvtani kiegészítés. A szócikkben található példamondatban viszont ezt olvashatjuk: *Hát akko hónap találkaszunk...*, tehát *találkozik* ~ *talákszik* töváltózás van a szóban. Ez bizony nem azonos a köznyelvvél. Előfordul a szótárban *vélekszik* címszó, a jelölés szerint nyelvjárási formája ugyanez. De vajon minden alakja ebből a többől keletkezik? Ez nem valószínű. A toldalékolás jelölése, végig az egész szótáron, elég esetleges.

Olykor pontatlanul értelmezi a szerző a szavakat. A *játszódik* jelentése: ‘utánóz vkit vagy vmit’. A példamondatból viszont nem ez derül ki: *Tisztán aszt a szerepöt jáccoggya, mind a mosópor*. A *kupa* szónak csak egy jelentését közli a szótár: ‘mákfej’. A *fej* címszó mellett feltüntetett ábrából viszont az látszik, hogy a tarkónak is *kupa* a neve a nyelvjárásban. Nem pontos a *kifog* ige 2. jelentése: ‘szerszámot levesz <a lóról>’. A példamondat így hangzik: *Fok kü a lovakat, asztám vezersd be az istálóba!* Kifogni úgy is lehet, hogy a szerszám rajta marad a lovon, és csak az istállóban veszik le róla. Téves a *bepuskáz* jelentése: ‘ráhúzza a *puská*-t <a keréktengely végére>’. A *puska* címszó idevonatkozó, 2. jelentése: ‘kerékagyba húzott cső’. Tehát nem a tengely végére húzzák a *puskát*, hanem a kifúrt kerékagyba ütik bele. A *megszúr*

igének csak a köznyelvi jelentése van megadva, de a *nyeffent* címszó alatt ilyen példát olvashatunk: *Um mēkszurta, hon nēm is nyeffentött*. Ha jól értelmezem, ez disznóölésre vonatkozik, és akkor itt a *megszúr* értelme 'leszúr, megöl'. A *lel* jelentéseként ez áll: 'talál vmit'. A példamondata a következő: *Nēm tudom, mi lőte a lábát*; a szó jelentése tehát itt egészen más.

A szerző minden címszó minden jelentésére közöl példamondatot, így alkalmunk nyílik korrigálni is esetleges tévedéseit. De a példamondatok egyéb szempontból is igen hasznosak. Felhasználhatjuk őket hangtani, alaktani és mondattani kutatásokra. Éppen ezért kár, hogy egyes példamondatok igen gyakran két, olykor három, sőt arra is van példa, hogy négy címszó alatt is szerepelnek a szótárban. Például az *Ollan ēb bikacsékféle izévē verd bennünket* példamondat megvan a *bikacsók*, az *izé* és a *ver*, az *Aj mēk kocsis a viszparton, Hat hugyozzék a mēnyasszon* pedig megtalálható a *hugyozik*, *kocsis*, *megáll* és a *vízpart* címszó alatt is. Nyilvánvalóan gazdagabbá és változatosabbá tehetné volna szótárát a szerző, ha egy mondatot csak egy helyen használt volna fel.

A példamondatok a hangtani, alaktani, mondattani kutatásokon kívül még arra is jók, hogy újabb kiskanizsai szavakat találjunk bennük, olyanokat, amelyek nem szerepelnek címszóként a szótárban. A teljesség igénye nélkül megemlítem a következőket: *bennünket* (vö. *bikacsók* címszó), *borgyuszar* (vö. *ízetlen*), *esimmasz* (vö. *lóbogár*), *csírbogár* (vö. *megnyikkan*), *egésségös* (vö. *beteges*), *friss* (vö. *korbácsol*), *limbusos* (vö. *pénz*), *megsórosodik* (vö. *sasa*), *mozsaraz* (vö. *szüret*), *szeme szőre* (vö. *megigéz*), *szilajbika* (vö. *kiereszt*), *viselő*s (vö. *férj*). A *de* előfordul címszóként, a *hanem* viszont csak utal az *alighanem* címszóra. A *csónak* szócikk példamondatában *henēm* alakban fordul elő. Hogy ez valóban így hangzik-e vagy sajtóhiba, nemigen tudjuk a szótár alapján eldönteni, annál is inkább, mert az *alighanem* összetételben *hanēm* van.

Növeli a szótár használati értékét, hogy elég sok címszóhoz ábrát is mellékel. Az ábrázolt tárgyak részeit megnevezi a szerző, sok esetben azonban ezek a nevek nem szerepelnek címszóként a kötetben. Pl.: *állsízj* (vö. *kantár*), *középsőujj* (vö. *kéz*), *orrcimpa* (vö. *fej*), *szemzőtartó* (vö. *kantár*). Körültekintőbb szerkesztéssel alaposan növelni lehetett volna a címszavak számát a rendelkezésre álló anyag alapján is.

A szerző utalószavak használatával igyekszik megkönnyíteni a szótár használatát. Sajnos, azonban ezen a téren is sok a következetlenség. Az *öveg* például utalószó, viszont a *buborka*, *celler*, *komora*, *lik*, *pönözlős*, *tik* stb. nem az. Ezeket még csak megértjük a példamondatokban, az alábbiak jelentését azonban nem mindenki találja ki egykönnyen: *füllött*y 'fülledt', *mandur* 'mundér', *póka* 'pulyka', *sóró* 'sarjú', *srágla* 'saroglya', *szenyel* 'szelel'.

Maradt néhány sajtóhiba is a kötetben: *jóétlélög* (122), *saroghu* (122). Az *aki* mellett a szófaj megjelöléseként *mn* áll, nyilván felcserélődött a két betű. Olykor kiesett egy-egy betű a nyomás során, a *takony* címszóból a *t*,

a *sütődedény*ből az *s* (vö. *tepsi*). Sőt, az is előfordul, hogy maga a címszó hiányzik (vö. *koldul*), a *csütörtök* szócikkből pedig csaknem egy egész sor esett ki.

Úgy gondoltuk, nem lesz érdektelen összehasonlítani a Kiskánizsai szótár által közölt szókincset az Új Magyar Tájszótár anyagával. Mindenképpen érdekes lehet, mi többletet tud nyújtani egy ilyen kis szótár az ÚMTsz.-hoz viszonyítva. Az ÚMTsz. I. kötete 1979-ben jelent meg, ez az *A—C* betűket foglalja magában. Az *A betűk* anyagát kezdtük egybevetni, és meglepődve láttuk, hogy 1503. szám alatt a szótár munkatársai feldolgozták Markó Imre Lehel Kiskánizsai tájszótár című pályamunkáját, amelyet 1958-ban nyújtott be a Magyar Nyelvőr pályázatára. Az ÚMTsz. természetesen csak a tájszavakat vette át, a köznyelveket nem. De a tájszavak vonatkozásában is többletet ad Markó műve. Például az *agócs*, *agyagsár*, *agyfűrő*, *alajjair* adatokat nem vette át az ÚMTsz. Más jelentéssel (is) található Markó gyűjtésében az *ad*, *adogató*, *adós*, *aggódik*, *agyagos*, *aláereszt*, *álom*, *angyal* címszava, mint az ÚMTsz.-ban. Hogy ezeket az ÚMTsz. adatgyűjtői hagyták-e ki, vagy nem voltak benne az 1958-as pályázatban, azt nem állt módomban ellenőrizni.

Annyit megállapíthatunk tehát, hogy a tájszóanyagot tekintve nem sok többletet ad Markó Imre Lehel szótára az ÚMTsz.-hoz képest, mert ez utóbbi átvette a szerző adatainak jó részét a korábbi pályázatból. A mű kiadása azonban mégis indokolt volt, mert az ÚMTsz. további köteteire még évekig kell várnunk. De ha meg is jelenik a teljes ÚMTsz., ennek a munkának mindig meglesz az értéke, mert együtt kapjuk benne Kiskánizsa szókincsének egy részét. Példamondatai pedig egyéb nyelvészeti kutatásra is alkalmassá teszik a szótárt. Az általunk fentebb említett kisebb következetlenségek nem csökkentik a mű értékét.

A jövőben az ilyen kis terjedelmű, köznyelvvél egyező anyagot is tartalmazó szótáraknak nem sok létjogosultságuk lesz. De természetesen szükség van azután is regionális tájszótárakra, tehát olyan művekre, amelyek egy-egy területnek a tájszavait gyűjtik egybe. A regionális szótárnak, mint például Csűry szótára, csak akkor van jogosultsága, ha a teljességet tűzi ki maga elé célul. Természetesen tudjuk, hogy egy közösségnek, legyen az akármilyen kicsi is, a teljes szókincsét összegyűjteni lehetetlen, de a regionális szótár készítőjének arra kell törekednie.

JAKAB LÁSZLÓ

Szolnok megye Néprajzi Atlasza (SZMNA). I. 1. k. 518 l.+96 képtábla; I. 2. k. 236 térképlap. Solnok, 1974, 1975. Készült a solnokai Damjanich Múzeum xerox-rotázúzemében. A címlapokat és a képtablókat a Solnokai Nyomda Vállalat készítette. *Barabás Jenő*, *Bellon Tibor*, *Cs. Pócs Éva*, *Füvessy Anikó* és *Kaposvári Gyula* közreműködésével szerkesztette SZABÓ LÁSZLÓ és CSALOG ZSOLT.

Az utóbbi két évtizedben örömdetesen megélnékültek a magyar néprajzi kutatások. Nemcsak egyes szerzők értékes monográfiái tanúskodnak a kutatások fellendüléséről és eredményességéről, hanem a már megjelent és készülő nagy, kollektív vállalkozások is. Ez utóbbiak közé tartozik a fenti című, nagy szabású, önálló, tervszerű gyűjtéseket rendszerező és feldolgozó, 3 kötetre tervezett mű is. Az I. kötete 33 (köztük egy térképrajzoló) munkatárs kutatási eredményeiből született, és két részből áll. Az első a kérdéscsoportokhoz gyűjtött hatalmas anyag szöveges feldolgozását és értékelését, a második ennek a térképes feldolgozását tartalmazza. A szerzői kollektívában vannak sok-sok tapasztalattal, nagy tudással rendelkező szakemberek és jól képzett, lelkes, fiatal kutatók az ország 11 helységéből. Ez az átgondoltan összeállított tudományos munkaközösség elismerésre méltóan szép feladatra, igényes, hézagpótló munka megírására vállalkozott.

Az első rész bevezetője, a *Tájékoztató* (1—26. l.) tömör, hasonló vállalkozásoknál jól felhasználható értékelést, áttekintést ad az SZMNA köteteinek végleges formáját eredményező sokféle munkáról (megtervezés, próba- és pótgyűjtés, az anyaggyűjtés és feldolgozás elveinek összeállítása, technikai megoldások, ellenőrzések, lektorálások), a munka során váratlanul felmerült súlyos problémákról (változások a szerzői kollektívában, a nyomdai kiadás megghiúsulása a nyomdai átszervezések miatt — egy évvel a kézirat beadása után stb.). Elismerés illeti a törzskart, hogy a nehézségekkel sikeresen megbirkózott. Nyilvánvalóan az ügy iránti lelkesedés, a szakmai szeretet és az az életünk és környezetünk gyors változása során egyre erősödő felismerés kövöcsolta össze a szerzőtársakat, hogy számtalan munkaeszköz, használati tárgy, szokás kiveszőben van, vagy már csak a legidősebbek visszaemlékezéseiből ismerhető meg, és ezeknek a leírása, feldolgozása több tudományág szempontjából igen fontos. A mű nagyon jól bizonyítja, hogy kollektív munkával számottevő lemaradás pótolható. Szeretnénk remélni, hogy a munka serkentőleg fog hatni, és más megyékben is felkarolják a regionális néprajzi atlasz ügyét.

A szerzők nagy körültekintéssel fogtak hozzá célkitűzésük megvalósításához. Tudván, hogy a megye területén alig volt eddig néprajzi kutatás, tehát céljaikra felhasználható és megbízható forrásmunkákra nem támaszkodhatnak —, hogy a megye a leggyorsabban fejlődő területek közé tartozik, ami sürgető feladattá teszi a kutatást —, hogy anyagi lehetőségeik korlátozottak, ezért kisebb anyagi ráfordítást igénylő, gyorsabb gyűjtési módszert kell választaniuk —, a kérdőíves, atlaszmódszerű gyűjtés mellett döntöttek. A napjainkra jellemző mélyreható átalakulásokat tekintve választásukat csak helyeselnünk lehet.

A kérdőívet nagy gonddal állították össze. Az vezérelte őket elkészítésében, hogy kérdései átfogják a nép életének minden területét, kiterjedjenek kultúrájára, társadalmi, gazdasági életére, fogalmi köreire stb. A munka első

szakaszában még változatlan formában átvették az MNA kérdőíve kérdéseinek kb. az egy harmadát. Így alkalmuk nyílt a megye területén az országos atlaszhoz gyűjtött anyag és a megye 14 kijelölt kutatópont kiválasztása helyeségének az ellenőrzésére. A tapasztaltak nem voltak megnyugtatók számukra, ezért a következő munkafázisban az MNA kérdéseit mellőzték, és olyan kérdés-csoportokat állítottak össze, amelyeknek segítségével megismerhették a megyei sajátságokat, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, a települések belső szerkezetét, amelyek segíthettek következtetni, felderíteni a különböző külső hatásokat, kapcsolatokat, az etnikai csoportok származási helyét stb. A megye lakossága etnikai szempontból ugyanis heterogén összetételű (magyarok, jászok, kunok utódai, a törökök kiűzése után északi, keleti és északkeleti megyékből származó lakosságot telepítettek be az elnéptelenedett községekbe). Összesen 134 kérdéscsoportot alakítottak ki, az I. kötetben 75-öt dolgoztak fel, köztük ilyen témaköri megnevezések szerepelnek: *Gabonatermesztés* (1.), *Aratás* (2.), *Aratópárok* (3.), *A marokszedés eszközei* (5.), *Kéverakási módok* (6.), *Csép* (7.), *Gyógyítás kukoricával* (16.), *Állathívogatók* (19.), *Juhász-migráció* (19.), *Faluréznevek* (37.), *A kemence* (42.), *Levesek* (56.), *Szalonna* (65.), *Fejviselet* (71.), *Fehérnemű* (72.), *Szűr* (74.), *Női ködmön és kisbunda* (75.). A tematikai sorrendben a néprajztudomány hagyományos felosztását követték. — Természetes, hogy lehetett volna még növelni a kérdéscsoportok számát; hogy ez nem nagyobb a fenténél, nem róható fel, különösen regionális atlasz esetében.

A kutatópontokról elmondottakkal teljesen egyet kell értenünk. Egy-egy tanyát, tanyacsoportot a vizsgált jelenségekben mutatkozó azonosság vagy lényeges eltérések szerint vettek önálló településnek, illetve egy község részének. Helyesen tették a szerzők, hogy megállapították, melyik községből származnak a tanya lakói; ha máshonnan költöztek mostani lakóhelyükre, a tőlük kapott információkat az anyaközségben szerzett anyagba olvasztották bele. Mivel egy közigazgatási egység településeinek a száma a hozzácsatolások, leválasztások, egységesítések, új községek alakulása miatt elég gyakran változik, s a szerzők elsősorban a régi viszonyok feltárására törekedtek, az 1896-ban önálló községként szereplő helységeket tekintették különkutatópontnak — józan rugalmassággal és csekély kivétellel, mint Jászivány (10.) és Martfű (65.) esetében. Így a megye kutatópontjainak végleges száma (redukálása után) 65. A szerzők alaposágára vall, hogy folytattak kutatást megyén kívüli településeken is. Három ilyen községben azért gyűjtöttek, mert ezeknek a lakossága tulajdonképpen régebbi (XVIII. sz.) megyebeli (jászsági és kunsági) kirajzás (Jugoszláviában: Pacsér, Piros, Bácsfeketehegy; 66—68. sz. kutatópontok), négy, megyén kívül fekvő községben pedig azért végeztek kutatásokat, mert ezek (Polgár, Egyek, Ecsegfalva, Dévaványa; 69—72. sz. kut.-pontok) erősebb kulturális hatást gyakoroltak a szomszédos Szolnok megyei településekre,

s végül a Somogy megyei Görgeteg községben azért folytattak terepgyűjtést, mert oda sokan települtek át Kunszentmártonból a XIX. század végén. E nyolc helység természetesen nem szerepel a térképlapokon. A gyűjtőmunkának e kiterjesztése igen értékes anyagot adott a szakemberek kezébe a további összehasonlító vizsgálatokhoz, a változások, a kölcsönös hatások jobb megismeréséhez.

A gyűjtés elveit és technikáját tömören és világosan megfogalmazták a szerzők. A kötet gondozói nagy gondot fordítottak arra is, hogy a gyűjtés ugyanazokra a területekre, témákra terjedjen ki, és azonos szempontok szerint folyjon. Mindezt azzal is biztosították, hogy gyűjtési útmutatót, megyei község-adattárat állítottak össze a gyűjtők részére, hogy — különösen a gyűjtés elején — a helyszíni tapasztalatokat megbeszélték, és az *Útmutató* anyagát kiegészítették, vagy esetleg módosították. Szükség szerint később pótgűjtéseket is végeztek. A gyűjtők a domináns változatok, nevek, jelenségek megállapítására törekedtek, ezek kerültek a térképlapokra is, a variánsokat a kommentárókba tárgyalják a szerzők.

A kötetnek szép, igen hasznos fejezete a történeti bevezető (29—97. l.). Természetes, hogy csak az került bele a megye történetéből, ami segíti a néprajzi jelenségek megértését. Ez a rész tehát csak ebből a szempontból értékelhető. A kommentárok tulajdonképpen kisebb tanulmányok, összefoglalók a vizsgált jelenségekről és tárgyakról. Általában sikerültek, nélkülözhetetlenek a térképlapok tanulmányozásakor. Külön fejezet a német rezümé — terjedelménél fogva is (353—517. l.), ezt a részt talán rövidebbre is lehetett volna fogni. A kötet utolsó fejezetében képmellékletek kaptak helyet (3—95. l.). Ezek nagyon szépen kiegészítik, illusztrálják a kötet anyagát.

A kommentárokat, a gazdag rajz- és képanyagot, a térképlapokat nagy haszonnal tanulmányozhatják a nyelvjáráskutatók is, ezért ezekről részletesebben szeretnék szólni egy más alkalommal.

KOVÁCS ISTVÁN

Nyelvjárási szövegek*

XI. Hajdúság

Hajdúszoboszló, Hajdú-Bihar megye. A magnetofonfelvételt Sebestyén Árpád készítette 1973. október 10-én.**

1. Beszélgetés az állatbetegségekről

Ez mirájtunk is történ¹ még az apám idejibe, hogy... a lovag betegek lettek: rühessek. És a...² állatorvos nem tutta meg-gyógyítani! Egy... eggy ijem magunförmája embèr meg mek tutta gyógyítani! De nem árulta èl, hogy mije òrvosságozs csinál neki! Úgy bizony! Ez... ez mongyuk, mán az éin időümbe, ezèrkilè³szász... tizenkettőübe történt. Így osztá⁴... ojamförmá va⁵...³ — pedig a hatáság erőütette is rá, meg minden, meg az álatòrvos is, oszt asz monta, hogy „a tekintetes úr — aszongya — nincs ère rászorúlva, úgy is megil! De éim mek szegím vagyok, oszt⁴ nekem mek félfé⁶r!” — És nem árulta el! Osztá⁴... végeredménybe⁵ úty hallottam, hogy... nem is tudom én, hű⁶ lakott a... ety tesvíre, ára hatta⁶ eszt a... òrvossákcsinálást. Így osztán... például ugyina... még akkor nekünk vóut hat lóu, osztá⁴hát... Olájba csináta, de hogy mit ted bele, asz nem tuggyuk! Mindè⁶ lóura egy liter olajat számított. Oszt akkor... ű maga csináta. Egy vedèrbe összegyúrta aszt a... olajos mescsungot, vagy nem tudom, hogy mit ted bele... — Mer ott is, vóut esze! Mer az apám ot vóut! Hogy màj... èllesi, oszt így lessz, úgy lessz: — oszt aszongya — „Gazdám hozzík mán ety pohár pájinkát!” Osz míg idesapám bejött, akkorára

* Vö. MNyj. XII, 193—210; XIII, 173—90; XIV, 117—33; XV, 143—56; XVI, 137—52; XVIII, 173—82; XIX, 155—63; XX, 161—72; XXII, 167—73; XXIII, 189—209.

** Vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése. In: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk. Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 599—637, ezen belül: 629—33.

¹ Értsd: történt.

² Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az elhangzott, magnetofonszalagra vett szövegből semmit sem hagyok ki. Az itt és alább gyakran alkalmazott három pont csupán azt kívánja érzékeltetni, hogy a beszéd folytonossága különböző okokból meg-megszakad. Ezt szövegközlésben nem célszerű retusálni, mert akkor bizonyos fonetikai, hangzási megoldások, látszólag szabálytalan vagy logikátlan hangkapcsolódások — mint például itt a határozott névelő *a* változata a várható az helyett — esetleg rendszerszerűnek tünnének fel, és félrevezetnék az olvasót.

³ Ez a beszédszakasz töltelék jellegű: a beszélő — elvesztve a logikai fonalat — átmenetként iktatja be a következő gondolathoz. Hasonlót alább is bőven találhatunk.

⁴ *a* = *oszt* = *osztán* = *asztán* = *azután*: 'és, pedig'.

⁵ A nyelvjárásba újabban behatoló „városias” töltelékszó.

⁶ = *hagya*.

meg mám beletette aszt a szèrt. Így oszt nem tudot semmit. — Aut aszt is monta neki, hogy árúja èl Pál bátyám! — Osztá asz monta: „áá, gazduram nincs ère rászorúlva, osztám van amibül megíjik, osztá nem árúlom èl!

De végeredményben, mikòr mán nagyon elöregedett — nem is tudom éiⁿ, hogy méik faluba lakott a tesvírje, itt a... hogy is... ère... nem Té'pe fele, nem... nem Té'pén, hanem itten körül... — aszongya, annak hagyom, ára hagyom eszt a tudományt. Az rá vàⁿ szorú'va, osztáⁿ legaláb megíl belöülle.

Hát ez is megílt, éi^m mondom, hogy... sokàⁿ hitták! Mer oszt... mer ez is oam beteksíg vout, hogy... jött ety hideg esőü. A lóu kim vout, akkòr... mek-kapta eszt a rühet. Mekkáfózt. A hideg esőütül. Oszt akkòr lehánta a szőürit, meg vakaróddzott, meg minden isten nyíla, osztán nagyom pocsí^k vout ez a jóuszág ojankòr. Oszt mikor az avvål bekente kérem, füli hegyitül a körömszíl^{ig}, ez ojaⁿ szípèⁿ lepucúta rulla a szórt, oszt új szőür nőüt rá, és nem vót többet sose semmi báj vele. Csak annyit mondot mindiG... hogy... „gazdám, ha jön az esőü, csak ípüledbe kèl menni a jóuszággál”.

Na de mongyuk, hát eszt is megírtem, de hát⁷ mikor Angyálházán⁸ kim vout a... ezèr-ezerötszáz lóu, mek csikóu mek fene, minden? Hát ot, ot nem... nem hájtottág be, osztá ot mek sose lett ijèⁿ... ijèⁿ rühes jóuszág! Ocs csak száj- és körömfájás lett. A marha köszt. De a lóunál ot sose vout semmi báj. És annyira kierösödött a jóuszák, hogy... ha ithòⁿ let vóuna, akkò se let vóuna külömb. Mint Angyálházán, ot szabadon ahogy élt. — Hátosztán... ugyihogy az ijesmit oszt az embèr nem tutta megérteni, hogy ithom mír vout!? Ot meg nem vout.

Ocs csak a... a màrhánál vout ez a száj- és körömfájás.⁹ Így osztá... aszt alapították meg ezek a pásztoremberek, hogy — min most¹⁰ amijèⁿ szárazság van, abba az időbe is vout. Hogy ā... a legelöü, ahogy lelegelte, az a tórzs, esz keszte ki a körömszílbe a jóuszágnak a lábát. Oszt ezáltal mekfértőüzött, oszt ezáltá lett a körömfájás. Azután a szájfájás szinte.¹¹ Hogy ugyi az legèlt, osztáⁿ ahogy nyálta a főüdet, meg minden, ak keszte ki a szája szílit is a jóuszágnak, oszt így lett osztáⁿ az a száj- és körömfájás.

[S. Á.: És azt lehetett valamivel gyógyítani?]

Lehetett. Aszt... kikköves téífèl csináltak.¹² A kikkövet mektörte az embèr jóu pòrá, oszt akkòr téífèlèl összekavárta, oszt avvål kellett... kenni. A jóuszágnak a száját is meg a lábát is. A körömszíl^t. Ha pedig — mongyuk — mán nagyòⁿ èl vout tèrjedve, akkòr még lehánta a kõrmit is a tehén is, oszt új kõröm nőüit. Csakhát annag bizon osztáⁿ kèlletet vaGY... két hóunap, vaty több. Még meg ojan takàrmánt adni keletett, ojam puha valamiket, hogy ne sé'rcse

⁷ A hát szó erősen nyomatékos.

⁸ Angyalháza a város határában elpusztult négy középkori falu egyike volt; területét később legelöként használták.

⁹ A „száj- és körömfájás” kifejezés egészében, kötött szókapcsolatként hatolt be a nyelvjárásokba, mint „műveltség szó”. Ez magyarázza kiejtésének köznyelviesebb jellegét is.

¹⁰ = mint most.

a száját. Így osztá csak¹³ kiültek. Csakhát időre. Na de abba az időbe vót jóu gyepszina, osztáⁿ. . . ety kicsit mekparádholtá¹⁴ a pásztör, osztá aszt attá neki. Mé'ig meg osztám, mongyuk a . . . ára külön embèrt fogattak abba az időbe, mèr . . . a pásztör is, hoGY . . . pásztörkoggyik is, meg annak is a gongyát visèje, nem győüszte vóuna. Hanem külön ára rendeltetett emberek vóutak.

[S. Á.: Közte hagyták a többinek az ilyen beteg állatot?]

Ojan is vóut. Vót itt egyg állatörvos, Gerőünek hitták, aszonta mikör kiment Angyálházára, hogy na, emberek, ehem van ez a . . . — csinátak oan . . . kanóucot rongybúl, fára csavárták —, aszogya: mosmár márcsa bele ennek a beteg jóuszágnak a . . . szájáho meg a lábáho, a másikat mek kennye meg vele! Amméⁱk nem vóut körömfájóus! És osztá, ott is ojan érdekes vóut, hogy vóut ojaⁿ, hogy nem ragat rá! Ugybizony! Az a beteksíg! Hijába mekfértőüsztík mán evvel ugyi, hogy bekente avval a másik betegnek a . . . avval a nydlával meg mindenivél. Éⁱs vóut ojan, akki . . . nem let semmi baja. Háosztánⁿ ez is ojaⁿ . . . érdekes. Meg . . . mekfokhatatlan, hogy mán az è let fèrtőüzve, osztám mégis keresztüllusztá. Hoty semmi baja se lett. Ijenek vóutak ezelött. Háosztán . . . ugyehogy . . . mindik fèjődött az emberisíg. Mongyuk, ide írtür mosmán.

[Elmondta: Jenei Sámuel 73 é., fm.]

2. Cséplés, nyomtatás régen

[S. Á.: Hányan dolgoztak a cséplőgépnél, és hogy volt elosztva a munka?]

Ha kivóut az embèr, a léitszám, akkòr huszonnégyem vóutunk. Ebből . . .¹⁵ mà nem is tudom, hoty hogy osztot meg . . . Kettő vót az etetőü, kettő vót a zsákos, aki szette a zsákot lefele, asztán . . . Nity hòrta a szálmát, négy az asztagon¹⁶ vóut, aki hánta az asztagrul a gépre a kivéket, ésasztán . . . Nity hòrta a szálmát — vagyis mán asz montam, ugye. Kettő a szálmakazlan vóut, aki rakta össze-fele: egyg a törek-asztag, vaty törekkazálnál vót, aki szintéⁿ rakta: egyg a pèjvakazálnál, aki szintéⁿ rakta összefele ezeket. És . . . péivahòrdóu is kettőü vóut . . .

[S. Á.: Miért kellett ezekből kettő-kettő meg négy?]

Azér, mert egyg ojan, egyg ojan . . . szèrszámmal hòrták, akít¹⁷ elől-hátúl

¹¹ = szintén.

¹² = tejfelt.

¹³ A csak erősen nyomatékos.

¹⁴ = vízzel becsapkodta, meghintette.

¹⁵ Ennek a beszélőnek a kiejtése — különösen a szöveg elején — észrevehetőleg köznyelviesebb az előzőénél. Ennek oka a kezdeti feszélyezettségen túl talán foglalkozásában, beosztásában keresendő. A felszabadulás előtt a korábbi cselédsorból kiemelkedve gazda lett: munkacsapatvezető egy párszázholdas úri birtokon. Így valamiképp fölébe került sorstársainak: irányította őket, parancsolt nekik; s ugyanakkor az úr családjával is érintkezett. Ez magyarázhatja, hogy beszédmódja valamelyest közeledett a köznyelvihez. Talán erre vezethető vissza a hangjainak hátrább képzett, kakuminális jellege is (bár ez a jelölendőség fokát nemigen éri el), ami újabban terjedő sajátság ezen a vidéken (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. VI [1960], 150—5).

¹⁶ = asztagon.

¹⁷ = amelyet.

mekfoktak, osztán úgy vittek. Eggyik elől ment, a másik hátul ment. És asztán, akik a péivát hòrták, azok ponyvát kötöttek két rúdra, sztán¹⁸ azom vitték. Abba belekapárták a gép alól, ésosztán azon vitték èl. Fel a kazàlra. Szintén a rudashordók pedig... — vót kéit rudazsgyűrőü is, azok mindig váltotta eggyik a másikat, az a kettőü. Kettőü húszta kifele, a négy rudashòrdóu pedig hòrta èlfele. A kazàlra.

Meg vóut egy... péivakaparóu, aki szintén... Nem asz kapàrta ki a gép alóul a péivát, aki èlhòrta. Hanem vóut egy... — leginkább nők, vagy gyerekkéket használtak ère, ojan iskolahagyogy gyerekkéket. Asztán a töreknél szintén vót egy nőü, aki rakta fèl... Mer ojan... sarogja vóut, és a sarogjára fèlrakta, és kettő meg vittel èlfele.

Nem is tudom, hogy mosmàⁿ hun tàrtunk, hogy mennyi, hogy mennyit is montam mán, mèrt... vóutak ebbe!

(J. S.:) Huszonnyí! Ev vóud beoszva...

[S. Á.: Miért volt etetőből kettő?]

Etetőbü azér kellett, mèr muszáj vóut váltani! Mer asz¹⁹ nem bírta vóuna, hogy egísz nap a nap ot süsse, abba a... a gépnak a... mer annak vót eggy ojàⁿ juk a gépen odafern, ahun erezettíg bele a kívít. És vót ott egy megállóu hēj, és abbú azon engettík. Odaatták neki, — még vóut ety kivevágó is, az adogatta oda annak az etetőünek. Teccik tudni? Az asztagrúl hányták a kivehányóuk, az meg vette fèl, vóut ety kéis nálla, kívákta, osztán... mán akkòr bukott a kàrjába a kivevágóu... vagy az etetőünek. És az engette bele a dobba. És akkòr vákta ki.²⁰ Hát, ijemfòrmába.

[S. Á.: És hogy ment fel a szalma a kazalra?]

Hát ezek az izék, ezek fèlvittík, ezek a rudashòrdóuk. Úty híftuk azokat, hogy rudashòrdóuk. Vagyis, szàlmahòrdóuk. Ezek fèlvittík. Ketten. Olyan csomókat húsztak ki, akit kéit embèr rendesen èlbír, fèlvitte. Ésasztán... vóut ojan dësška, a dëszkára vóutak léicek szegèlve, és az oda vóut támasztva a kazàlho, és azom fèlvitte, fèlmentek rájta. És akkor a szàlmarakó aszonta hogy: ide tegyítek — oda tette. Vatypedig: boríccsátok le — akkò leborították. Utyhogy ijem fòrmába vóèt ez abba az időübe.

[S. Á.: És mi hajtotta a cséplőgépet?]

Hát leginkáp tüzezsgépek hajtották. Hát ety tüzezsgép úgy nízet ki, mint... mint egy régebbi ijen... vasútòⁿ szaladó mozdony. Csak kissep fòrmába, teccik tudni Kissep fòrmába, hát nem vóutak azok ojan erőüsse! De annyi erőü vóud benne, hogy èlhajtotta. — Mèrt asztat húzatni is kellett. Oszt eléip húzatásos vóut, útyhogy lóuvál, ökòrrèl, bivájjàl húzadgatták a parasztok. De asztán... jöttek asztán ez a magàⁿjárou géipek — úgy hítták, hogy magàⁿjárou. Az osztám

¹⁸ =asztán.

¹⁹ =azt.

²⁰ Értsd: verte, csépelte — ti. a gép, a dob.

magával vitte a csíplőt is egyyik hëjrül a másokra. Mán az ety kicsit ojan... ideálisab vóut, utyhogy az má job vóut. Mèrt amúty például... bizòⁿ sokszòr... összefogot²¹ kéit-három szomszíd: annak is kéit lova, ennek is kéit lova; oszt az egyyik ère húsza, a másik nem is húsza, a hãrmadik nagyòⁿ húsza, de nem bírta, — útyhoty sog bãy vóut itt osztán a húzatásokkál, ezeknek agépeknek a húzatásával. Hát ijem fõrmába ment a cséplës végbe.

[S. Á.: Arra tetszik emlékezni, hogy mikor még cséplõgép nem volt, hogy csépeltek kézzel?]

Hát akkor oan cséphadarófávál csípéltek. Avvål nem annyira vagyok tisztábq, csak annyit tudok rulla, hogy... kéid daraf fát össze...-izéltek, ijem bõrél összekötötték, összeszegélték, egyyiket a másikho, utyhogy jóul hãjlott az a hadarófufa — úty hitták. És aval asztám püföltik! Beágyaszták a... izét, a ké-vízsz búzát, és úgy ágyasztág be, hogy a feje fent vóut — mindegyyiknek fent vóut a feje — ésosztán asztat ütöttik. Kõrülálták, osztán — gyerekkék, asszonyok, férfijak — osztán csihé-puhé, ütöttik! Addig ütöttik, míg osztán csak kivértig belõülle. Akkor oszt villával, ugyi, széjjelrásták, fõrgatták, úra ütöttik, úra fõrgatták!

De vóutak... vóutak például ojanok... — Éin Olaszòrszágba vóutam hãrminchéit hónapig... fokságba. Ésosztán ot láttam a falusi kisparasztokat — mert azoknak kicsi vóut a búzavetések, mongyuk hegyóudálba vóut nekik három-nétyyszáz kodrád²² búzavetések. Oszt akkòr beágyaszták, oszt vóut nekik ökròk vaty tehének; egy nagy darap követ utánnakötötték, osztáⁿ húzadgatták a tehéinnel a követ. Oszt addik húzadgatták, hocs csak kitaposta| az ökrò is taposta, a kõü is vèrte kifele. Asztám mekfõrgatták, rázogatták, úra húzogatták. Hát itt is valamikòr vóut ojam valami, hogy így jóuszággal húzadgatták.

[S. Á.: Az volt a nyomtatás?]

Az más vóut, a nyomtatás. Az más vóut. Például a nyomtatás úgy ment, hogy... Este elmenteg gazír²³ — úgy monták. A kereszteket hazavittik, bevittik a vározsba, asztán... ijèⁿ jóu nagy udvarok vóutak, mint itt is, akkòr mám másnap reggèl, mikor a nap kisütött, akkòr beágyaszták aszt az ety szekér gaszt. Ugy monták, hogy beágyazunk...

[S. Á.: Ez mit jelentett?]

Útyhogy èlteregettik a kíviket fejivél fèlfele. Nem egiszen egyenesen, hanem úgy düllõüen. De hogy a feje minnek fent vóut. Akkòr... rávezették a lovat, osztán eggy ember a közepire álott — ha kéit lú vóut, ha hat lú vóut, mindet összekötöttik — osztán kõròskõrül járatta maga kõrül. Eggy ostòrt a kezibe vett, osztáⁿ hát sihéi-puhéi, minéi jobbam, minéi^l gyorsabbàⁿ, hogy rugja! Rugja, vágja aszt a búzát! Addik taposták osztáⁿ. Kéit-három embèr mek kõrül minditig, ahoty kirukta a gaszt, asztat minditig ugyi hánta befele, hogy ne legyik ot

²¹ Az összefog itt annyit tesz: több pár lovat egymás elé fog.

²² =kvadrát, azaz: négyszögöl.

²³ =a búza növény lábón és learatva, kévében.

szíjjel. Mèrt ha víkonyom vóut a gaz, asztáⁿ lement a lú a szűrűrül, vagy a búzá-
 rul, akkòr má vákta aszt a szárasz főüdet, és akkòr má főüdes lett a búza.
 Útyhogy nem szabad vóut leengedni a szűrűrül a lovakat, míg osztán èl nem
 tapostatták aszt a... — Hát valamikor így is vóut. Ebbe még én is részt vettem
 ugyi, mē még gyerekkoromba vóut, hotyhát én is — min cseléiggyerek²⁴ vóu-
 tam — osztán a gazdánál oda kellett álui a lú közzéi, osztáⁿ hajtottuk a lovat!
 Autám meg mikòr mán nőüttem, akkòr meg mán ugyi villát a kézbe, osztáⁿ
 rásttuk fòrgattuk, addig, míg osztán... jóul összevákta. Akkòr villávà lerász-
 tuk — favillávàl pèrsze, nem úgy, mim mos: vasvilla; nem vasvilla vóut, favilla
 vóut — favillávàl kiráztuk, össze... — akkòr gerebje vóut — gerebjévèl ki-
 gerebjéltük a nagygát; össze, csomóuba — úgy montuk, hogy gèrmadába —
 toszigáltuk a szemet, összetoszigáltuk. Akkò rosta vóut, ijèⁿ szóuróurosta,²⁵
 szóuróurostávàl pedig melléáltunk, osztám borogattuk fèl bele. Èggy embèr
 mindig ott ált, oszt az izélte a rostára, hogy ne dugújom mek fent. Ésosztán
 úty tisztíttották. Eccèr leengettük — pèrsze natyponyvára, mán akkòr naty-
 ponyvára engettük a szemet. Akkòr... mikor eccèr leengettük, még akkòr nem
 vóut tiszta, mē még akkòr tokos vóut, meg minden. Akkòr másik rostákát
 tettünk fèl, akkòr osztáⁿ jött a tisztázás. Akkòr osztám mán tisztáⁿ jöt le a búza.
 Akkòr osztám vóut a rosta faránál két-három gyerék, vagy embèr, vaty fèl-
 nőütt — egyy embèr kellett, asz tàrtotta a zsákot — a többi megosztán kapàrta
 kifele. Vóut oan kisz szívanóu, húsza kifele a rosta alóull a búzát, osztám
 borogattág zságba, vitték. Mán akkòr tisztán. Kéiccèr kellet fèrostálnui.

[S. Á.: A rosta a tokot is leverte róla?]

Levette. Ojàⁿ rosta, mèr... tecik tudni, széillèl ment az! A széil kivèrte,
 améik könnyeb vóut. A tokot pedig nem engette átal — améik togba vóud búza
 — csak améik a togbul kiment — búza —, csak asztat engette át a rosta. Ojàⁿ
 rostát tettek fèl. Vót az... három rosta vóut fèltíve: az egyyik nagyolóu vóut,
 a másik közepes, a hàrmadik megosz tisztázóu rosta. Ezem mán osz csak a tiszta
 búza jöt le. Hát ijemfòrmám ment ez.

[S. Á.: Mi történt, ha véletlenül eső jött, amikor nyomtattak?]

Akkòr bàj vót, mert akkòr osztán gyòrsan össze kellett a gèrmadát toszítani,
 osz natyponyvávàl letakàrni, meg, meg... szóval ijesmit kellett. Vóut rá eset,
 ha nem vóut ponyva, akkòr szálmát hántak rá addig míg vagy èlment az esőü,
 vagy valami. De vóut ojan is, hogy bizòⁿ, ojan nagy esőü jött, hogy nem tutták
 hamarosan... — oszt még a kapu alatt is vitte a búzát kifele a víz! Ojan nagy
 esőü jött!... Mongyuk egyy oàⁿ rohamos esőü!

(J. S.): Még meg oszt eszt úgy monták, hogy medvéit foktunk, mikòr...

(F. G.): Igen! Úgy monták, medvéit foktunk. Ha osztám megázott a gèr-
 mada, vagyis a búza. Ha tisztítás elöüt megázot, vaty tisztítás közbe, akkòr
 aszonta: medvéit foktunk, aszongya.

²⁴ ==mint cseléd-gyerek.

²⁵ =szelelógép.

(J. S.): Utyhotyhát vóut rá eset, hogy egész héit számra ot vóut, mèn nem lehetet csinálni, mèn sár vóut. Igy osztám bijò, ot kellett òürizni, hotyhát na, màj ha megszikkad, akkòr gyerünk! Csinálni. — Még meg Gábor asztat èl-felejtette, hotyhát mikòr... mikor èl let nyomtatva, karéilt... csináltak: a szàlmát lekaréilták a szűrű körül, osztám favillával összenyomták, ugy vittik a kazálba. Karéillásnak hitták. Hátosztám, mondom, hogy íty fòjt le. — Még meg annak a szòuròurostának sípja is vóut kettòü!

(F. G.): Igen, akin a tokokat hánta lefele.

(J. S.): A tokokat, még asztat is kéitfele választotta, mer a nagyon tokos az ezenn a sípon jòtt, a balon, a jobbik sípom meg jòtt a tiszta búza.

(F. G.): Meg osztám bele izs ganéilt ott a lú is, a szűrűre, hát aszt nem lehetet megakadájozni, nem tutta...

(J. S.): Hátoszt vóutag gyerèkèk, oszt azok összeszettik! Osztáⁿhát aszon-ták: màjd úty kapòl naty kásáshúrkát! — Még akkòr se kòlbásszàl... ígértek a szülejik, hanem aszongya: màj kásáshúrkát nagyot kapòl. A gyerek meg asz hitte, hogy... csakugyan úgy is lett, de igyekezett oszt összeszedni mindent jóul. Osztáⁿhát ugyehogy... kedvèl dòugozott a gyerek! Nem unatkozott. Ijenek vóutak még abba az idòübe! Mongyuk, ez... esz törtínt esetleg ezerkilèⁿszáz... òdbe, vaty hadba, vaty tízbe. Tizenkettòübe éin emlékszek rá, hogy lúvål nyomtattunk! Oszt ojan esòük vóutak ám, hogy... bòrzasztóu esòük vóutak. Oszt Makraji Sámuel bátyánkat nem tudom, ismèrte-í?

(F. G.): Òsmèrtem...

(J. S.): A Rigóu-zúgba lakott. Nahát, ot vállaltunk annak, mongyuk annak vóut òt kòblòzs búzája. Osztáⁿhát mink vállaltuk fèl nyomtatni. Utyhogy végeredménybe a hátújját nem tuttuk èlhyomtatni, hanem kivittük a... a Nagy Antàl, vaty Kis Antàlnak a tanyájára — még akkor ot vóut a géip, nem csípèlt èl —, ocs csípèltük el a hátújját! Ijen idòüjárások vóutak! Hátoszt, ugye hotyhát nem tutta az ember esz megakadájozni, mer az idòünek nem tudot parancsòlni, csakúgy, mim most!

(F. G.): Elíg nyomorúságos hèjzet vóut az!

(J. S.): Nadeiszen, ojamfòrmám van... bírta, akki... Megosztáⁿ hozzá vóut a níp isz szokva. Vóutak jóu nagy, ijen darab disznóuhusok, oszt mekfòüstik kanecetesenn, osztáⁿhát gyerünk! Birták a favillát az emberek! Meg reggelibe meg a magafòüszte pájinka járta! Igy osztám fèl se vette a níp!

[Elmondta: Farkas Gábor 77 éves, földmúves;
közbeszól: Jenei Sándor (J. S.);
kérdez: Sebestyén Árpád (S. Á.)]

Lejegyezte: SEBESTYÉN ÁRPÁD

Hajdúböszörmény, Hajdú-Bihar megye. A felvételt Jakab László készítette 1972. március 31-én.

[Mivel tetszett foglalkozni ... így ... egész életében?]

— *Mindik földművelő voltam.*

[Hát akkor tetszik ismerni ezeket a régi földművelő munkálatokat.]

— *Igen.*

[Hát például a nyomtatás micsoda?]

— *Hát a nyomtatás az vóút, annak idejibe, hogy ... csináltak ety szérűt, oda legalábbis atűl függöt, hoty hál lú járt a szérűn, de legaláp hat kérésztét vagy nyóuc keresztéd beraktak. Akkòr megindult rajta a lóú keringèlni addig, mík csak így gondolták: na, elég lesz mán, mer már a tetejét mektaposta. Akkòr mekfördítötták, kezdődött¹ előürrül a ló^unak a keringése. Mikòr másoggyárg újra megjárta a lú, akkòr leálították a lovat rolla, akkòr megindult az úgynevezett átrázás. Akkor átrásták, még ety sòrt járt rajta a ló^u. Mikor újra èty sòrt járt rajta a ló^u, akkor leálították, akkor kezdődött az úgynevezett kirázás. Az úty törtínt, hogy rendes, közönsíges vasvillával szettík a szàlmát, rászták, hogy a szèm hacs csorogjik, na maj mikor asztán mán a villára úgymondva nem nagyonn akaft, akkor vóút ety hatfogú gerebje, de legalább ijen hosszú foggal.*

[Hány centi volt a foga körülbelül?]

— *Előükerestem mámma, legaláp hàrmin centi. Legalább ... mondom ... ijen hosszú. Elkísztettem, hogy megmutassam. Tehát az benne vóút egy ijen negyven centi hosszúságú fába ... mondom ... had gerebjefog vóút. Akkor avval úgy bánt, akinek az adóudott, mer az az úgynevezed gerebém vóút. Húszta maga fele, megrántotta, de a lábával visszarúktá. Ha nem ügyeld, belerúgott a gerebje fogába, hát tanította is egybül, hogy ne rugjik annyit. Na, íty körül kellett rugdosni az egész szérűt. Mer itt a szemét rukta, de a péva az visszajött ... mer a gerebjébe bele kellett asz rugni. Na, mikor ez megim megvóút, akkor mán jóul letisztult a ... úgynevezett gàrmađa, mer annak nevesztík, akkor asztat tolóúval összetosztították, az megint egygy ojan ... ojamforma hosszúságú dészka vóút, kifürva, egy nyél bele, akkor összetosztították, fére a szérűtő^ul, kezdődött az új munka. Az új beágyzás. Este pedik kezdődött a szóúrás. Sokszor ífélig is. Atűl függöt, hogy mennyi vóút a gaz.*

[Hát a szóúrás, az hogy történt?]

— *A szóúrás úgy vóút ... rész vettem benne, mindem munkába részt vettem, mer még én is nyomtattam. Még én is nyomtattam, tehát határozottan tudom, hoty hogy mènt. Hát vagy az úcába vóút egygy ojam valaki, akinek szóúróúja vóút, asztat elhíttá. Az én szüleim elhítták, este osztán èjjött a szóúróúval, akkor leálították a szóúróút. Ety tőütogette a gàrmađád bele a szóúróúba, ety*

¹ Az ü jel kettőshangzó félhangzóját jelöli itt és a továbbiakban.

*hajtotta, egy a szemet kaparta, ety pediglen piszkálta a gármadát, hogy egyyenlőh
mennyik a rostára. Így történt a szóvadás. Ícs csináltak a szemetes gazbul tiszta
búzá. Sok munkával. Sok fáradsággal, de gép nélkül is csak búza led belőlle.*

[Hát akkor azt lehet mondani, hogy itten az egész régi technikától egész
a modern technikáig mindent tetszik ismerni. Hát most a téeszben hogyan
csinálják ezt a gép...]

— *Hát mos már a téezbe, hát most a téezbe mán ugyi elejinte még mikor
bekerültem, első esztendőbe, akkor kis kaszával arattun még. Ém vóutam
a kaszás, vóut egy marikszedő, nem akarok ujja rámutatni (nevetés), autám
vóut ety kéveködő, így hármazsba vóutunk. Na esz csak első esztendőbe vóut.
Nem, még második esztendőbe is, még második esztendőbe is vóut aratás,
majd azutám beállítottak aratógépet, mán akkor osztán kézikaszára nem vóut
szükség, ámbár ém még mos se vagyok ellensége a kaszának. Ém még ma is
szereték kaszálni. Kaszáltam is az elmúlt esztendőbe nem tom hán napig. Csak
lucernát ... igaz, hogy lucernát. Na, akkor ugyi na mos mán a szövetkezedbe
osztán akkór megindult az aratógép, asztagba hőták a keresztéket, akkor
mellé állott a csíplőgép, csíplőgépnél is ém mint kazalos vóutam körülbelül
vaty hat esztendőig.*

[Mi az a kazalos, mit kell csinálni a kazalosnak?]

— *Szalmát összerakni kazálba.*

[Az nehéz munka.]

— *Annyit tőut az ember, amennyit akar. Annál könnyeb munka nincsen.
Lehet szálankint is rakni. Csak az a fontos, hoty hogy jön lefele az elevátoron
(Tanár úr ...)*

[Én azért értem, hogy nehéz, hogy azt megrakni, hogy az fel ne boruljon.
Szét ne menjen. Hát azt nem mindenki tudja, én azt hiszem.]

— *Szóval erre annyit tudok mondani, hogy ... ki vóut adva, hogy a szál-
mát le kel kötni. Mer csak úgy veszi által a vezetőhég a szálmakazlat, ha le van
kötte. Na, majd eccer így jár a gépellis, hát mán körülbelül vaty három vagy
nity kazal szalmát megraktam. De oam furcsa hosszúk vóutak, ojan húsz—
huszonöt ölegk, furcsa hosszú kazlak vóutak, nem potyára dógosztun mink
ott egy-ety kazálba. De hiába monám az embereknek, mer mindenkit vál-
tottak, egyedül éngemet nem. Mer ém vóutam az úgynevezet kazálmester, és
nekem kellett a kazálnak a ... úgynevezett állásájér mindenjir felélni. Na,
most ém monám az embereknek, hogy na, csinájjanak kötelet, ha lemennek,
hoty ha bevégzem ety szakaszon a kazáletejezést, tuggyam a kötelet rátenni.
Hát fütöltek az ém parancsomra, nem csináltak kötelet. Tehát mondom mán
megvóut rakva vaty három vagy nity kazal, ety se vóut lekötve. De jött egy
irgálmatlan szél. Hát persze ém megijjettem, hogy na mi lesz most. Mondom,
hát minden kazlat szíjjel hány itt a szél. A péva kazlak lő vóutak kötve mind,
méter távolságra. A szalmán eggyetlen kötélnem vóut. A pévárul mindrül le-
vitte a szalmát a szél. Eggyetlen kazal szalmát nem bontot meg. Ére asz mondom*

a brigadérosnak, hogy na, Imre, levizsgásztam a kazálrakásnál. Asz mongya: mír. Mondom, nízze meg a kazlakat, hányad bonítot meg a szél. Lekötve nincs, tehát mit jelent ez? A kazal jól van összerakva. Hát asz monja, hogy igaza van Imre bátyámnak, aszongya. Mer télleg, asz mongya, a pévárul mindrül levitte, de a szálmának semmi baja sincs. De aszongya — eűtül eltekinve — aszongya —, csak le kel kötni a szálmát. Mondom, rendbe van, csak mos má aggyík embèrt, aki csinájjik kötelet. Hát ém magam nem csinálhatom, az én szavamra meg nem csinájják a kötelet. Na majd aután osztán ez is elmúlt. Vóútam lucèrnakazál rakóy, aután ez is elmúlt, bejött a kombájn, ide osztám mán nem kellett kazál-rakóy. A kombájn után ámbár kellett a szalmát összerakni, még eleinte, de mos má még oda se kell. ... Na a szálmánál is járta'n úgy, eccer úgy ... ki-tanáltam menni, oszt elkaptak, hogy na gyerünk csak, mint régi kazálmestèr, gyerünk oszt kazlat rakni. Hm rembe (=rendben) van, szeretek ém magosra mászkálni, szeretem én a szálmát taposni. Meg is raktuk a szálmát, mikòr bevégezzük, akkor kapom ott a ... eggyik embèrtül, hogy na Imre bátyám aszongya, magára — aszongya — huszonötöt kéine vágni. Mondom — oszt mír (=miért)? Mics csináltam rosszul? Mongya, nem a 'az' hogy rosszul, hanem nízzik vígig a düllöün — asz mongya, eggyetlen kazál száлма sincs ijen takaros, mint ez. Mír nem jòm maga kazálrakni. Azír — mondom —, hogy rakja más is, raktam ém mán eleget.

[Hát a fiataloknak is meg kell tanulni egyszer.]

— Egen, csak hogy nem mindenki tuggya ám rakni a szalmát.

[Tessék nekünk már elmesélni, hogy mi a lényege, mi a titka a jó kazál-rakásnak?]

— A szalmát ne gyűrje, hanem simán rakja. És sorba rakja, a kazálnak sose a szíle legyen magossap, ham (=hanem) mindig a közepe.

[A szélére mit szoktak tenni?]

— Semmit. Csak száлма ...

[De amit így behajtanak?]

— Semmit.

[Hogy hívják?]

— Az, az szárvá. Szárvát. Asz mongyák, hogy gyűrjünk szárvát.

[Szoktak csinálni?]

— Na de a szárvagyűrís is ojan ám, hoty ha nem alaposan gyűri, hanem õüt egy jóy nagyot, oszt akkor fele annyit meg odatoszt. Akkor mán el var ronva a kazal. Az elébb ott, ahogy meggyűrte, ot kel meglapogatni, mekcsinálni, s úgy a szárvára odaťenni, és akkor úgy od bebélèlni, hogy az ájjom, pászojjon errül is, emerrül is. Csak így lehet jóy kazlat rakni.

[Nem szoktak beázni a kazlai?]

— Ammé'keť ér raktam, az ęty sę ázóđ be.

[De amit a többiek raktak?]

— Hát ...

[Dohányt tetszett termelni valamikor?]

— Terméltem, több éven keresztül.

[Hát az hogy történik, a dohánytermelés?]

— Hát a dohánytermelésre én úgy fogamottam rá, hogy a hatóságok követelte az úgynevezett ipari növénytermesztést. Hát nekem vót a homokon ety kis üres földem, a többi mám mind be vót vetve. Asz monтам, hoty ha a homokom mekterem a dohán, hát rakok. Hát elfogatták, hogy lehet. Na akkor oda osz rakтам két vikást szabolcsit, ev vót a szerződés, hogy a dohánt — szóval — a homokra, szabolcsi dohánt rakjak. Hát a melegágyat mekcsináltam itthon, a kérbe, ápolтам, gondosztam, de mivel — mongyuk meg őüszintén — ügyetlen vótam, hát az úgynevezet melegágy hidegágygá vált. És az ... az én dohányom nem sikerült. Nagyon kicsit tüttem berakni a szabolcsibul, hanem vettem hejjette mint palántot, debrecenyit. Majd mikor eljött az az idő, hogy na a dohán nevedett, ... nőött, eljött a dohántörés ideje, letörtem a dohánt, maddzagra felfűsztük, mekszártt, az idő, az az idő is ejjött, hogy na most má szálícsug befele. Be is szállítottug Dorogra (=Hajdúdorog). Majd ot kértik, hogy mijen szerződíssem van. Mondom: szabolcsi. Mer a szerződés av vót, hát nem hazuthattam, mert szabolcsi vót. Na akkor ájjak ahho az ajtóho. Hát oda-áltam, na mondom, mi lesz, ha mektuggyák, hogy a dohány ám nem szabolcsi, ha 'hanem' debrecenyi. Na de nemcsak én nem ismertem a dohánt, hanem azok sz. Mer ety szótt se szóltak rá, hoty hát ez nem szabolcsi doh, hanem debrecenyi. Tehát átvettük az én dohányomat, mint szabolcsi dohánt. Nekem jótt vót, mer a forint töb lett. ..., csak ety kis ojan rizikótt vót bennem, hoty hám (=hát) mi lesz, ha rájönnek, hoty hát ez ám nem debrecenyi doh, vagy nem szabolcsi, ha (=hanem) debrecenyi. Na de megúsztam, nem led belőle semmi baj. — Rákövetkező esztendőbe mán kedvet kaptam a doháttermelésre, fekete, fekete földbe rakтам. Oda mán debrecenyi dohánt rakтам. A doh, nagyon jól sikerült, gyönyörű levelek lettek. Átta is a sújt, átta a forintot, csak ot meg úgy mondvá az átadásnál lett ety kis zürzavar. Eszt úgy mondvá, érdemes elmondani, mán csak azír is, hogy máskor a gyár is okújjon, mek hogy mijem macerám mentem én ot keresztül. Például lemírtik a dohánt, én itthon lemázáltam. Magamnak összesaccolтам, hogy ennyinek mek kel lenni. Mikor Dorogon lemírtik, bevittük az irodára a papirossat, majd eccer kiszólnak, hoty Kati Imre it van? — Mondom: igen, it vagyok. Tessék csak jönni. Akkor asz mongya az irodabeli úr, hogy vigye esztet vissza a mázsáho, és mongya meg a mázsálósúnak, hogy aggya össze becsületesen a dohásújt. Mom (=mondom): igenis. Elviszem, mondom a mázsálósúnak, hogy mit izentek az irodából, hát mondom, összeaggya, na it van asz mongya. Rendbe van. Visszaviszem az irodába, ráníz az az úr, asz mongya: hát még rosszab mám mint eddig vót. Akkor asz mongya nekem újra az az irodástabeli úr, hogy vigye vissza még eccer eszt a levelet a mázsálósúnak. S mongya meg neki, hogy vaty tanujjik mek számolni, vaty haggya ott a mázsát. De megmongya neki! Mondom: igenis. Visszamegyek a mázsálósho,

mán előüre szó'l, hogy na mi mán a baj megint. Előádom, hogy mit izentek, akkor asz mongya a mázsálós, it jön a furcsája —, hoty hát mennyinek kell ennek lenni. Ém meg asz monám, amit ém mirtém. Nígy mázsa huszonníty kilának kell ennek lenni. Hát akkor legyen nígy mázsa huszonnígy. Oszd oda-írta. Visszaviszem az irodába, it meg jön mán a neveccsígesse. Az irodába rá-níznek a papírra, asz mongyák, na, ugyë, hogy össze tütta adni. — Akkor meg ám ém monám asztað, de csag belőürrül, hoty tæ sę叔 számolni.

[Hát volt ilyen furcsaság akkoriban. Még a dohányon kívül mit tetszett termelni?]

— *Egyebet nem tẽrmeltem. Egyéb minden csak az úgynevezet paraszti nõviny vóut a tẽrmelísem.*

[Hát milyen növényeket termeltek itt? Általában, régen?]

— *Tengeri, búza, zab, árpa, köles, lencse, mer asz szerencse. De csak ha jóü füstölt hússal van. Azután most az utóübbi időübe mán ugyi cukorrípát is kellett ... tẽrmelni.*

[Régen milyen répát termeltek?]

— *Csak takármánrípát. Hát a cukorrípát asztað nem ismertük, mer kicsit tẽrmett, paraszti embèrnek meg a nacs csomóü kellett a jóüszágnak. Mert a jóüszágnak úty tud enni adni az embèr, ha vam mit. Mer ha nincs mit adni, akkor, ... akkor nulla a jóüszáktartás.*

[Hát a lencsét hogy kell termelni, mert azt én sose termeltem, nem tudom ...]

— *Hát a lencsét csak úty kel tẽrmelni, hogy elvetni a földübe.*

[Hogy kell a földet előkészíteni neki?]

— *Hát mint rendesz szántóüföldüdet.*

[Mi után lehet vetni, mit szeret?]

— *Semmit. Nem válogatóü.*

[Nem válogatóü.]

— *Nem válogatóü. Mentül soványap földü.*

[Sovány föld.]

— *Mentül soványap földü. Annál jobb a lencse.*

[És elvetik, utána mit kell csinálni?]

— *Elvetik, utánna semmit sę. A többi az isten dóüga.*

[Amikor megért, akkor ...]

— *Ammikor megérett, it megim vam vele ety kizs babona, például mikor a nap süt, akkor nem szabad lekaszálni a lencsét. Csak míg a nap fél nem jöm, vagy mongyuk esetleg mék ha fejjött is a nap, de sugara, ereje még a napnak ne legyen. És mihenť lekaszált a ember a lencsét, azonnal rakja csomóüba. Azonnal. Mer ha nem rakta csomóüba, akkor a nap asztað mekszáritotta ot rëndèn, akkor nem vóut az az asszony, aki aszt a lencsét mekföldüszte vóüna.*

[Hát miért?]

— *Mer a nap mekszáritotta, és az ojanná vált, hogy az nem földü mek soha.*

[Na most a szemet hogy szedték ki? Vagy mit csináltak ...?]

— *Csípeltük.*

[Mivel?]

— *Fával.*

[Na azt tessék elmondani. Az hogy ...?]

— *Ugyanúgy, esztet megint úgy kellett a lencsecsípélis csinálni, hogy árnyikos hejjen, fa alatt, hogy a nap ne süsse a lencsét. Ecs cseppet se. A napra, arra rettenetesen haragudott a ... Ha már a nap nagyom meksütötte, akkor már a nem főjt meg az a lencse.*

[És mivel verték ki?]

— *Fával. Csak egy ... egy méter hosszú fával. Mellé ült az ember, oszt odaéjt ety kis villával, akkor ... ha kettőjt csípelt, akkor csihipuhi, mik csak nem rítt az a szerencsétlen lencse vagy a zsúzsok (=zsizsik; Kornwurm), benne.*

[Az mi?]

— *Am meg ety fireg benne, a zsúzsok. Na most a zsúzsokot hoty kelled belőlle kivenni, hogy ne legyen a lencsébe annak idejibe.*

[Azt hogy csinálták?]

— *Ennek meg av vójt a móuggya, már eszt az idesanyám eljárása után mondom, hogy mikor el lecs csípelve 'el lett csépelve' a lencse, kiszóúrtuk, tiszta vójt, akkor egy zságba beletette, egy deszkára rátette, úgy elnyűtva a zsákot a szál deszkán, az is egy om (=olyan) méteres hosszú vójt. Mikor a kenyír kijött a kemencéből, akkor a deszkát meg begurítottuk a kemencébe, és legalább egy napig odabe vójt. Abba a melek kemencébe. Sose vójt lencsájuk, a mi lencsébe zsúzsok. E vójt az orvassága neki.*

[Elpusztult a ...]

— *Elpusztult.*

[A kemencében.]

— *De a csíráképessége csak megvójt a lencsének, mer másik esztendőibe csak asztat vetettük, csak kiköjt. Az nem szárat meg. De a zsúzsok an nem jöt ki belőlle.*

[Akkor ezt nem úgy csépelték, mint a paszulyt.]

— *Dehogynem. Csak úgy, ... hát a*

[Ott volt valami nagyobb eszköz, amivel csépelték, nem? Olyan két botból álló valami, amivel ... így kellett verni.]

— *Hát a paszujt is csak úcs csípelték, aszt is letejték, ha nem fosztották, ha ráírték, akkor fosztották. Ha nem írték rá, akkor mek sok vójt, ugyanúgy mint a lencsét.*

[Szóval egy darab fával.]

— *Igen.*

[Nem volt olyan ...?]

— *Nem vójt hajlója neki.*

— *Hát, igaz, van ety közmondás rulla, hoty paszűj kenjeknek, mer nem vígesztek ... Ijem mesemondás is vóút utánna.*

[Na most tessék mondani! Amiből kijött a paszuly, a szem, azt hogy hívták?]

— *Csőűje. Csőű.*

[Azzal mit csináltak?]

— *Ment a trágyára.*

[Nem etették meg?]

— *Á, nem ette as semmi, a nem; a nem takarmánnak valóú vóút. Asz csak ment a ... trágyának.*

[Elmondta: Kati Imre földműves, 69 éves]

Összeállította és lejegyezte: NYÍRKOS ISTVÁN

Hajdúböszörmény, Hajdú-Bihar megye. A magnetofonfelvételt Jakab László készítette 1971. október 16-án.

[Itt tetszett születni?]

It születtem Böszörmémbe.

[Mikor?]

Ezèrkilenszásztíz.

[A család idevaló?]

Idevalóú, idevalóú, idevalóú vóút a család is. A szípnagyapám is it vaut, it született — ugyina — Hajduböszörmémbe. Szóúvā mindenféle ágazatom idevalóú vóút.

[Mikor kezdett iskolába járni?]

Iskolábq? Ezèrkilenszásztizenhéjdbé kerűtem iskolábq.

[Ki volt itt akkor a tanító?]

Az ësűü iskolába vóút Fülep Imre tanítóú ur, a második iskolába vóút Fekete Sándor tanítóú ur, harmadigba vóút Lacák Márton tanítóú ur, negyedigbe vóúd Dobóú Sándor tanítóú ur, ötödigbe vóút — Bèrtalan Imre tanítóú ur. Öt iskolám vaót. — Aut még jártam, ismétlőü iskola vóút még abba a zidőübe, de — ugyina — abbül hármát évégesztem szintén. Három ismétlőü iskola vóút abba az időübe. — Na ugye az iskolábü kikerűltem, akkor megjött a levéntq, jártunk levéntére huszonegyéves korunkig, mig be nem sorosztak bennünket katonának. Huszonegyéves koromba besorosztak katonának, akkor harmincháromba ēvittek katonának Nyíretyházára a hatos tűzérekhe, a Gábor Áron laktanyábq. Ot szóúgátam, leszóúgátam a katonaidőüt, aut hazajöttem onnen is. Aután hozzáfoktam osztán ehe a mifajta művűnkhö, a gazdálkodásho — ugyina.

[Milyen katona tetszett lenni?]

Tűzérekné szóúgátam, hatos tűzérekné, lovas tűzérekné. Még mink lovon jártunk abba az üdőübe. — Abba az időübe mék csak öthóunapos katona vóutam. Bevonútam április tizenkilencedikén, oszt leszerétem decembèr harmincegyedikén, de ugyambár, akik velem jöttek, azok mind leszerétek öthóunapra. De én tizedmagmmml, minket visszatártottak, míg az újoncokat ki nem kéipesztük. Így oszt ém még rászóúgátam maj nity hóunapot.

[Hogy vakult meg?]

Esz kérem szépen úty törtint, hoty hòrtunk a tanyába, ot vóut a két öcsém, ot vóutak a takaróujim — ugyina —, oszt é raktam az asztagot meg Miska öcsém. De ugyanakkòr nagyon fájt a fejem egész nap. Akkòr hétem mindik fájt a fejem, de akkòr mikò mám, mikò másnap reggerre megvakútam, ez úty törtint, hogy este, hogy leszátgm az asztagrùl, már annyira fájt a fejem — teccik tudni —, hogy mán allik tuútam behajalni az asztagomat. Ahogy bementüink vacsoráznì, mán este vóut, behajaltam az asztagot, én a vacsora hèjet lefeküttem egy vetetlen ágyra, oda belelòktem magomat. Az emberek bementek ott egy másik szobába vag y mi, lakázsbá, ugyi ot vacsorásztak. Ém meg magomnak egy vizes türüközöü, így a homlokomra teríttem egy vizes türüközöüt. Esz hirtelen mekszáratt a homlokomon, de rëttentesen fájt a fejem. Utyhogy még ety cigerrétát se szíúttam èl, az a vizes türüközöü akkòrára mekszáratt a homlokon. Még eccer belemártottam a vízbe, ráborítottam. Elaluttam, annyira mekszünt a fèjfájás. Elaluttam, mire fèserkentem, vak lettem. Ennyibül törtint kérem.

[Milyen érzés volt?]

Nem tudom, mer altomba törtint. — Ahoty fèkòttem hajnalba két óurakòr, mám mentem kifele, mèr ahogy elaluttam odabe a házba, én a házba, még le se vóutam vetkezve, csak úgy egyingesen fègyürkòüzve a szandárt lòktem le a lábomrú, leruktam a lábomrú, oszt úgy egy vetetlen ágyra, úgy lòktem fel magomat, mert rëttentes fájt a fejem. Se nem vacsorásztam, se semmi. Hajnalba fél kettöü vóut, mikòr kimentem. Onnen tudom eszt is, hogy megyek kifele, hát még akkòr ugyi nem vóut fèltünöü ojan nagyon, mer tuútam, hogy le van setételve a szoba odaki a tanyán. De mám mikòr a konyhába killptem, ot mán gondoltam, hogy ot nincs, mír van ijen setít, mondok, hát ijen koromsetít van, hogy nem, nem vettem én észre, hogy én nem látok. Csak maj mikòr a, kimegyek a konyhaajtóun, ot merréttgm osztán meg. De már az öccsösék meg mán akkòr ippen fèkòúttek, atúak a lovaknak — ugyina — enni. Szólok Miska öcsémnek, vezettik a lovat a vájura. Hát nyárba hamar esik két óura, há két óura tájba lehetett az időü, félkettöü, kettöü, itten kòrú. Nocsak, aszt mondom Miska öcsémnek, te Misi te, mondok, hát, mi vam, mondok hát. Ahogy vezette ott a lovat, asz mongya, hogy, na asz mongya, nem fáj mán a fejed, hogy érzed magad. Mondok, nem, de mondok, én nem tudom, hát setét vam most, vagy mi, mondok, én nem látok. Az eleresztette a lovat, azok odamentek a vájura. Ú oda-szalat hozzám, aszongya, mi van veled, aszongya hát, mer a szám it kòrnyes-kòrú meg a szemem úty kisebeddzett, a láz it jòt ki — teccik tudni. Az a láz,

ami ēvitte a szemem látását. Oszt tiszta seb vóut a, körül itt a szám szíle, asz mongyák, arra emlíkszek is, én nem láttam semmis se mán akkòr. Ennyiből törtint. Pedig ojan szemem vóut, hogy asztat íletembe soha nem írte semmi se. Se látási romlása nem vóut a szememnek, irányzóu vóutam az ágyundl — ugyina — a tűzérekne. Asztán ithon, levente koromba, mesterlövész vóutam katonájéknál, itt is Böszörmémbe nekem vóut a legjobb lövím. Huszonkilendzbe, amikòr a búza kifagyott, abba az esztendőbe fémentem Budapestre, fēvittek így, a leventéket, így országos vèrsenyre — ugyina. Kilencvenkilenc pontal mentem el innen Böszörmimbű, nekem vóut a legjobb lövím. Nyóuc levente vóut fēkűdve, mek két oktatóu, vitéz Török Sándor bácsi meg vitéz Óu. Szabóu Gábor, ezek. Így vóutunk tízen innen Böszörmén városábú. De vóutunk fen kilencszázan az ország területirűl, így versenyre. És ijen hirtelen ēment átomba, ennyiből törtint.

Na, esz törtint pínteken reggerre virradóu, akkòr früstökkòr jòt nállam a géip — ugyina — csípēte az asztagot ēlfele. Na, pēnteken nem mentem az egyetemre, hogy na mán megvártam, hogy na elcsípejjék a a búzámat. El is let pínteken, szombaton hàjnarra marat valamennyi, de nem sok, útyhoty früstökig nem járd be. Akkòr azonnal ējöttem haza tanyáru, óutóuba űltem, oszt ēmentem be az egyetemre. Ot vóutam három hóunapik, semmis se tuťtak velem csináni. Így maratt. Ennek má hàrmincadik esztendeje.

Mám mozs bele vagyok nyugodva, nekem íty kell ēpusztúni. Hamámbár ugyi elejinte nehéz vóut. Fijatal ember vóutam, nõütlen vóutam — ugyina — nõüsűlēs, így nõüsűtem meg vakon. Ugyi, hálá istennek, jóu sikerűt a nõüsűlēsem, hogy az isten adott egy ojam másikat hozzám, amminek a zűllőűhejit is, vagy akkinek a zűllőűhejit is letűrűhetem, mēr az is letűrűlli nekem, asse mongya ájjak arréb. De én is űneki, mēr esz mongyuk máma nem mindenki hiszi, de én hiszem, hogy isten atta nekem — ugyē ?

[Ismerte már azelőtt is a feleségét?]

Nem, sose láttam. Sohase láttam. Van ety fijam is. Vam mán ety tízen-négy éves kislejiam. Hát még az asszontúl ugyi, ő mék fijatal. Így vóut. Így nõüsűtem meg vakon, kérem. Étőkítem, hogy nem nõüsűlök mek soha, de — ugyina — sorsom íty hoszta, ész szászòrta jobban van sòrsom, mijóuta meg-nõüsűtem, mint addig.

[Ígen, egyedűl nehéz volt.]

Hát, nem ippen egyedűl vóutam — ugyina — mer gazdálkodva gazdálkottam ám mindíg, még máji napig is. Csak mám most — ugyina — nígy éve, hogy, ugyi, ki van a fűdēm adva íty felibe. Hát, magamnak is vam még a kezembe tízvíkás, amit magunk csinálunk, de hát ez mán ojan csak hogy, ez mán nem sokat jelent — ugyina. Mer én ēre születtem, én eszt a gazdálkodást eszt írtóuan szerettem, útyhoty nekem ev vóut a mindenem. Hotyha én egy darap fűdēt ēvégesztem, én abba gyönyörkòjtem, mint akárki valami munkáját, ha elvégzi, ugyi. Nem tudom, legyen egy tanullóu vagy ety tanult ember, aszongya,

hogy én eszt a munkát szípen ēvigesztem, gyönyörködög benne, hoty szípen leirtam vagy lerajzoltam vagy ehe hasonlőu — ugyi? Ém meg abba a főüdbe gyönyörköttem hotyha én asztat szípen ēmunkátam. Akkò vártam asztat, hogy na mos már ennek gyümőüce is lesz — ugyi? És így gazdálkottam vakon, ezerkilenszáznegyvenkettőüül kezve így gazdálkodok vakon.

[És jól ment?]

Jóul. Nem panaszkodok. Még mos se panaszkodok. És nem vóut körütem senki, mer nőütlen vóutam. Cselédem vóut kettőü, kisseb, nagyobb. Azokat irányítottam, és az irányításom ojan jóu vóut, hogy az irányításom után azoké is megvóut, a másoké, akik nekem dóugosztak, fizetni tuýtam, fizetėsképes vóutam, és még nekem is megvóut a megílhėtısem. Peíg nem sok vagyonom vóut.

[Mennyi volt?]

Hétköblös főüdem van az összes.

[Tényleg nem sok.]

Nem sok. Na, de akkor bérletem vóut — teccik érteni. Útyhogy mikor én megvakútam harmincháromköblös bérletem vóut még, ami bérlet vóut.

[Egy köblös hány öl?]

Ezėrhatszáz nésszögöl.

[Mit tetszett termelni?]

Én tēmēltem — ugyina — búzát, árpát, zabot, tengerit, réipát, krumplit, na mit, mék kölest is — ugyi — másodvetızsbe. Vetegettünk eggy-ety kis kölest is, ugyi, abba az időübe még — ugyina — ijesmit tēmētünk.

[Milyen krumplit termelt?]

Abba az időübe még vóut az a Móutner-féle kolompír. Móutner-róuzsa-kolompír, asztán vóut az a ā micsuda, nyáıróuzsa-kolompír, az vóut a leg-finomap kolompír, a nyáıróuzsa-kolompír. Korán is írt, av vóut a lekfinomab, meg ez a Móutner. Hát a Móutner mag vóut a legėlsőü a világon — ugyi — ezelőüt még. Mámma mán — ugyina — azok a kolompírok kiháltak, pedik csak az vóut az eredeti jóu kolompı — tessik elhinni. Mindety, hogy most is vannak jóu krumplig, de én, én valahogy, valahoty csak asz mondom, hogy az eredeti nincs meg most. Mer ez mán, úgy, úty keresztezik, hát ez is nagyon jóu, ugyi. Mos mán olaszróuzsa, asztán nem tuom, epuka meg így összekeresztezik. De jóu a keresztezet kolompír.

[Milyen répa volt?]

A répa vóut — ugyina — takarmánrípa, olaj, sárgaolajbogyóu-rípa, asztán vóut cúkorrípa. Hát én tēmēltem vėgyesen — ugyi. Tēmēltem olajbogyóu-rípát is, tēmēltem cúkorrípát is, de esz csak a jóuszák számára. Majd oszt aután — ugyina — a front után, bejöt, hoty cúkorrípát tēmēltünk — ugyina — állandóan, míg osztán ez a naty tagosítás be nem jött, aut oszt ēvettik tőülünk a cúkorrípátēmēlist. Aszt oszt azóuta min nem tēmējjük csak jóuszák számára. Nekem van most is egy víkás cúkorrípám a jóuszák számára.

[Hogy termelik a répát?]

Hát a cúkorripát, asztat mink úty tərmejjük — ugyi mi, én csak íty tudom ijen kis, kisüzemi gazdálkodásba, értem — ugyina — mer én nem tudom, hogy gazdálkodnak mostani nagyüzembe. Én — ugyina — a rípa-főüdet mindig úty kiszí-tettem ē, aszt a rípa-főüdet én őüsszəl letrágyásztam, jóu míjen mekszántottam, akkor osz télire úty hatytam — teccik érteni. Akkor tavasszal mihent ojan vóut az a főüd, hogy aszt meg lehetet berenáni, akkor asztat megberenátuk. Jóu nehéz vasberenávā, jóu felberenátuk, akkor még osz hatytuk pihenni vetísig, mig ē nem jött a vetís. Bevetettük mām március tizennyóucadikán sokszor Sándorokkāl a nevem napján, ém mán nagyon sokszor elvettem a rípat mán akkor — ugyi. Akkò osz megin boronát neki, leboronátuk jóu erőüs, nehéz berenával, aut maktakaróuval, henger, utánna rá a vetőügép, aut utánna le-maktakaróusztuk, lehengeresztük — ugyi — ennyi vóut a rípa-vetís.

[Vetőgéppel csinálták?]

Vetőgéppè, vetőgéppè. Halloítottam, szóuval nem hoty hällöttam, hanem láítottam is, mēr csinátam is, még az apám idejibe, még akkòr kézzel vetettük a rípat, de én azír rēttenes haraguttam az apámra.

[Úgy vetették mint a búzát?]

Úty kézzel szóúrták a rípa-magot. Nem sörja vóut — teccik érteni? Még a tengerit is úty vetették az apájink, kézzel. Hát én ezír rēttenes haraguttam az apámra, míg oszt, mér míg akkòr vetőügép kevés vóut — teccik tudni. Még nekünk se vóut vetőügépünk. Oszt, kapni meg nem lehetet, már ezek, a nagyob gazdáknek vóut esetleg vetőügépök, hát azoknak meg kēlletet, hát azok nem atták nekünk ide. Majd oszt aut úty kezdett ezek a kis vetőügépek, úty szapo-rottak oszt lassan ēfele, hogy mājnem mindenkinek let vetőügépje, tizenný-toros, tizenhatsoros, méknek mennyi. Nagyop hējjen hússoros vetőügép, lúval húzattuk — ugye.

Hát mink — mondom — így is csinátuk — mondom — valamiko. Még akkor én kissep fattyú vóutam, ojan iskolázgyerek lehettem, nem tudom, második, elsőü-második iskolás. Oszt az apám, én osztá mindig moroktam ides-apámra érte, hoty kérjünk valakitül egy vetőügépet, osztán hát mekfizetünk írte, osz nem kēl, mēr nehíz ám aszt kézzel kapáni, aszt a szíjjel szóúrt magot meg eggyesíteni. Aut oszt az apám úty kért mástül vetőügépet, oszt a rípat, tengerit avval veteggettük. Meg oszt minden esztendőübe szaporottak ēfele a vetőü-gépek — ugyina — abba az időübe.

Mikòr a répa osz kikēt, akkòr — ugyina — mekka-pátuk elsejére szípen a sörja közit, utánna kiegyesítettük. Mikor kiegyesítettük, akkòr hatytuk még ety pár hétig — ugyina — ety kicsit had iparkoggyík, akkòr neki az ekekapával asztán fēhúzaítottuk — az ekekapává. Már akkòr ekekapásztuk a rípat.

[Milyen távolságra hagyták meg a répat?]

Milyen távolságra? Hát körülbel — most a jelem pillanadba nem tudom, min még abba az időübe — ugyina — távolap hatytuk a rípat, mim mos haggyák. Mink abba az időübe körülbelőü ojan, ojan, ojan tisz, tisz còlba, én còlba beszilek.

Tísz col vagy nyóuc-tísz colra hatytuk egymásho a ripát. Mos centibe beszél, lehet mongyuk tísz centire, tizenötre, íty, ki hoty hatyta. Mer a takàrmánripát, asztat nem lehetett aszt az olajbogyóuripát, azokna naty terjedíse vóut. Ugye, azok nagyobra nőüttek, a cúkorrípa peniglen, ugye, az alacsony tèrmetű, az meg a főüdbe nőü — ugyi. Míg azok az olajbogyóuripák, azok szíp nagyok, ossz ojanok vóutak, hogy az ember alig bírta arrēb lökni. Asztat nem lehetett ojan sűrűre hagyni mint a cúkorripát.

[Mikor megnőtt a répa, mit csináltak vele?]

Mikòr a rípa — ugyina — megnőüt, kérem szípen, az egísz nyáron keresztül aszt mekhúztattuk mink, legalábbis kéccer vaty háromszor mekhúztattuk a réipát, hoty haty tuggyík fúvóudni a rípa. Minél töpször húztattuk, anná jobban fúvóudott a rípa, mi íty tanútuk abba az időübe, Akkò majd őüsszel — ugyina — felástuk. Felásás után — ugye — ēvèrmèltük vagy lefőüdelünk. Akkinek ripás verme vóut, lehòrta a verembe, akkinek pediglen nem vóut, hát am meg lehòrta kùbba, osztán hát, szálmát rá, összerakta szípen, oszt szálmávàl beszàlmásztà, osztán főüddel lefőüdelte. Készen vóut télire.

[Elmondta: Török Sándor 61 éves földműves.]

Lejegyezte: JAKAB LÁSZLÓ

Hortobágy, Hajdú-Bihar megye. A felvételt Barna Gábor készítette 1973. január 31-én.

[Hogyan került a Hortobágyra?]

A Mèggyesnél¹ laktunk, aszt onnat kèrűtəm é'n ki. Élősször kondás vóutam, disztóuval. Aután, jóü is vólt. Dè ēccēr má vóut nêkēm nyóudz darab disznóúm. Osz mēgdöglött, kettő maratt. Osz akkor beleattam a kettőt, oszt vèttem rajta két bornyút. Úty kèrűltəm oszt, mán... A Hortobágyom vóutam kondás is.

[Kinél?]

Közös nyáj vóut akkor. Sípos Isváⁿ, a vóut akkor ott a kòndás, számadóü. Uty számójja² maga aszt a közös nyájat, hoty sok emberé vóut, tuggya... Vóut azon disztóü ezerhé¹tszáz, ēcs csomóüba. Osz vóutunk vele nígyēn. Kòndások. Időüs embèrèk is, é'm vóutam a kòjòk csak. Osz az a Sípos Isván, af fizetèt mindènkít. A vóut a számadóü...

Osztan apám ismèrte má rigēn. Mèr apám is virág³ ilètibe kondás vóut...

¹ A tiszafüredi határban levő Meggyes csárdáról van szó. A mesélő ott is született. Később Debrecenbe költözött, ahol haláláig, 1973-ig élt. Pásztoemberként azonban gyerekkorától öreg-ségéig a Hortobágyon töltötte élete jó részét.

² értse

³ Sic!

Nocsak, osztan, asz mongya apámnak az a... az öre⁴k, hogy: Nem adod ide eszt a fijút, kondásbojtárnak? Hát, mint kõjök... — Hát odadom é'n! No míc⁴c? — Mëgyëk. Mëntëm oszt az öreggël. Adot hãrmincöt pëngõút, akkõr. Mëg osztan ënnëm adott. Osz⁴t kondások vóutunk. Sók diszn'ó⁴u vóut! Íty kërül-
tëm Hortobágyra.

Aszt mint ëggyik-másik kõjök. Vóut ëty Hàjas Józsi bácsi nevű. Ha az ottan... vaty hát hijába... nem tuggya maga, hõn a Hãrmãs. Ot vuót csikós. Osztam van ott ëty kút, ha mëgvam még! Az ágãsa vaty tuggya... Úty hiták Vëřs-kút. Mer oam vëřs vóud bënne a víz. Mikor mëkhuzóudott⁴. Máskíp jóu víz vóut. Ott ítattak. — Na, új csak erre a lúra rá! Ráültëm, tuggya mint kõjök, hát... Hát oszt odakerültëm oszt, dë kondás vóutam három évig, vaty tovább.

It van, árëb van, úty hiják Tó⁴cóskërt. Ott ëgy mészáros, Naty Sándor nevű, ab birtã a... asztõt, a városëj vóut. Osz⁴t a várostu birta bé'llëdbë. Mészáros Naty Sándor. Osz⁴t ot van ety kis üccg, Szív ücának hiják. Ot vóut a házã, közël, a szilin a városnak... Most is ott... dë mám most fël van az ott... Nem jártam arra régën. Osztam vóut ërű, van ott ëty szëmëddomb. Oda hòrták a szëmetët, Dëbrëcëngët. Osz⁴t ot vóutunk mink hãrmgn. É'm vóutam a kocávãl, kinn, a szëmëddomboⁿ. A szëmëddombon dúrkált, lehet abba... tuggya maga mijen. Karalábëlvël, sãgarëpa, pëtrë... csin-csont... szëmedbe, mindíg van. Asztán ot hasazs disztóu vóut, mind. Osz⁴t amëj⁴ikre rágyótt a fjalás, eresztëttëm haza. Nem messzi vóut a tanya, mër mit mongyak, nem sokkal vóut messzebb, mint ëz a sãrokház. Osz két embër odabë vóut, Sípos Isvãm bácsi mëg ëgy Gújás Mátyás nevű, idõs embër. Osz⁴t: Hát, Mátyás bácsi! — Hallom gyerë-
këk! — Hát el vóutak a disznó⁴uk nevezve. — Mëgy a Csákóu, bëfëlgë fjalni. — Hagy gyõjjõn, öcsëm, gyerëkëm! Akkor bëeresztëtte az öregur. Azok csak fijasztattak. Jóu hejünk vóut. Mindëⁿ nap vóut tëghënhús. Ot, Naty Sándor-.... Jóu hejünk vóut.

Mãjd oszt, kësõübbët mán, mán ijenkor... mán csãg dëlre... ijenkor mán csãg dëlbe eresztëttíg bë az összëzs disznó⁴ut, szoptatni. Akkor ki, majd vacsora után egisz iccaka vele vóut. Akkor rëggel kieresztëttük, mëgítëttük, oszt én hàjtottam. Ára kifele, úk mëk këtten odabë marattak. Attak a malacnak ënni. Mán akkor a malac nígy mëg öt hetes vóut. Osz⁴t akkor... dë mindik kërült pájinka! Akkor, ugyi a kondások...

[A gazda is szokott hozni?]

Úgy is vóut, hozod bõrt. Bõrt hozott, mëk pájinkát is niha. Nagyon jóu embër vóut Mészáros Naty Sándor. — Na, hogy vaty? — a gyerëkhë. — Meg-vagyok, ténsúr — mi uty hittuk. — Na, nyãld mëk csak, aszongya. A zsebibül kívette. Jóu embër vóut...

⁴ Vízet húztak belõle.

[Utána hova került?]

Aután oszt csikóus lëttëm. Hàjas Jóuzsi bácsinál. Úty hitták. A Hármásnál. — Na gyere, aszongya. Az öreg Hajas vët kíg gatyát mëk kík ingët.

[Elmondta: Gróf Czinege János 84 éves pásztor.]

Lejegyezte: HOFFMANN ISTVÁN

Hajdúnánás, Hajdú-Bihar megye. A felvételt Salamon Ágnes és Varga Pál készítette 1976. május 1-én.

Akkor még nem úgy ment mint a mostani háborúba! Mèrt akkor sokad gyalogòltunk, most akárhova mentüñ kocsim vitteg bennünket. De akkòr Vittó-riátú¹ gyalog mentüñ ki a Pijovájig². Mer mám mikor é'm frontra kerültem, a Pijovánál vóut, hun ērül, hun ārül. Mer ojan girbe-görbe az is mint a Tiszánk³. Hát osztá⁴... kivíttek így egygy este oda a vonálba... vonál megéi, màj jöttek a vonálba a beosztottaktúl. Idē kell egy géppuskás, idē egy aknavetōüs, ide ety fegyveres. A jóu haverokat úty szíjjelosztották, hoty többē sose láttuk egy-mást. É'n lettem géppuskás, mer é'n géppuskás vótam a múldba, meg aknavetōüs.

Hát oszt nekem o'an jóu sikerült. Tíz óra vóut, mikor od^a a vonálba bevezettek⁵. Asz mongya — ety tizedes jött értem —, te, vigyázz, aszongya, mer itt ezenn a kis fojóunn egy nagy vastak fa van áttíve, azom megyünk⁶ át. De ōüszijes időü vóut, sáros vóut, csúszt. Lecsúsztam, mikor a közepire írtëm! Csak megöléltem a fát, oszt addig beszütyentem a vízbe. Ąszongya: hát nem bírtál vigyázni, montam! — Mám mektörtint! Kimentem oszt a vízből, osz csicsogott a csízsmám.

Mentünk osztán a kavárna-... kavérna⁷ előütt, osztották a vacsorát, tíz óra vóut. Asz mongya ott a szòlgálatvezetōü: Na, ennek az ujjoncnak aggyatok mám, mer váltás lesz mingyáⁿ. Kíaggyák oszt a vacsorát, ap paszújeves vóut. Éjm megettem, szèrettem a paszujt. Na osztáⁿ aszongyák. Idē akasszam be a bornyumat, it lessz a pihenōüköröm: egy bunkèr vóut, jobban kavérnának mongyuk akkori időübe. Kivezettek oszt a géppuskáho. Vót egy naty kèrt. Ijen szíles küfál. Ezenn a sarkonn is vóut ety puska, emitt is, közéipen is. Éjngem

¹ Az olaszországi Piave folyó közelében fekvő Vittorio Veneto városról van szó.

² Az első három mondatban az utolsó előtti szótag (-rú-, -nün-, -vá-) erősen hangsúlyos.

³ A második szótag is hangsúlyos.

⁴ Az emelt kis *n* mindenütt a megelőző magánhangzó nazalizását jelöli — nyomdatechnikai okból így jelezve.

⁵ Az első és a harmadik szótag hangsúlyos.

⁶ A második szótag is hangsúlyos.

⁷ Az értelmezést lásd néhány mondatnál alább.

ghe a sarokho vitteg be, mint ujanc, nem puskakezelőjnek, hanem előretölt figyelőjnek. Ot hãlgattam osztã^a a... hogy mi jòm mãjd. Hãt oszt asz mongya a sötídbe az a fëlvezetőj: Ebb^e az irányba figyēj, figyēj! Ha valamit hãllasz, røktøⁿ jelencsed! A kezelőjnek, azøg beløl bemongyák. Hãt osz mint a vadász, ity foktam a puskãmat, nem a vállamon. Be vøut tøjtve. Eccē hãllom, hogy lűnek ārűl az olaszék. Imid^e-amod^a mindiG lűttek ety srãpnèlt. Na vøut uty, hoty közèl eset le a hűvēj, de asz, ha az ott esik le! A lőj-... a lőjanyag az előjre terűl.

Eccer ám nem is hãllom, hogy lűnek, csak látom, villãmlott olaszék^{knã}, akkøra dűr ebbe a kűsarogba, valamijen nagyob grãnãt. Szijelvãkta a sãrkot, leesett a puska. É'n kaptam a sisakomra egy ojan követ, hoty ha... lehet a sisak nincs, íppen elìg let vøuna. Emęk két kezelőj oszt elkezdet jãjgatni, as se láttam, hogy nisztek ki, azeløjut se, azøuta se, mer hogy røktøn jøtt a fëlvezetőj a nagy løvísre, ugyi. Jøttek a szanitíszek, èlvittík, hosztak másikat hējettek. Azokat èlvittík. Jãj bizon, hosszú vøut osz kējít øura! Mer niha mindig lűttek. Íty tøj-tøttem osztãn kējít hetet ott. Íjjel-nappali figyel-...

Mãjd autãn osztãⁿ lementűnk pihenőjre. A vøut, hoty kējít hétik pihenőjre megyűnk le, hátrãbb. Le is váltottak, ment a másik csapad be.

De mikor osztãn a nagy mozdulat lett, ki kellett menni egy dilutãn a vonãlba. Mãⁿ esteledett, mire a Pijovahíðakon átmentűnk, mer mã akkør csak ojan híðak vøutak, øt szãl drøtkøtele^m vøut⁸. Èrűl is a hetyhe kikøtve, amārűl is, fãkkã keresztűrakva. De ott aszt úgy mentűnk, nem lípist tãrtva, csak cifrán, mert akkor... Na oszt áttírűnk a Pijovãn, fel az elsøj hegyre. Eccer csak kis tisztãra írűnk, aszt mongya a parancsnok, egy zászlø^s. — Na emberek, sorakozøj itt ezenn a kis tisztãⁿ. Tølteni tølcs! Szuronyt føl! — aszongya. És oszøj, jobra és bãra. Kēcçer, így, ahogy összeír a kezetek. Így asz fëlfejløjtűnk. Akkorra be-esteledett⁹. Kilenc øⁿra tãjba elindultűnk, asztãm mãjd mekkezdøjødøtt, itt is ety kis løvís, amārè^{bb} is a vonaloⁿ. Sötídbe lãccot, hoty hunneⁿ lűnek. Eccer elkezdi a mijénk is, mindeggyik mindig jobbaⁿ-jobban. Utøjjãra tãn a levegøjbe is tanãlkozott a rengeteg gojøj. Løjttek, løjttek, de osztãn esz tãrtott... Mãn aszt mongya eccer a zászlø^s: Mãn hãrom øura, fíjűk. Itt is jãjgatnak, ott is jãjgatnak. De ű is onnem¹⁰ beszílt, egy naty kű megøjűl. Eccer osztãⁿ nígý øura-kør, nima csend lett. Åsz mòngya ott ety tiszthējettes, hoty sorakozøj itt enníl a kűfãlnã. Ezèrkętszãzam mentűnk fël ijem fíjatãl fattyűk, csak a parancsnokok vøutak idøjűsebbek. Nyøucvannígýem marattung beløjűløk. De ot nem fogøj lett, ott alusznak szegínyek ma is... Èjn se marattam vøum mek, ha egy børzalmas kű megè nem hűzødok. Lehűzøuttam, betøjűtøttem, lűttem. Aszt ãra ment, nem ère.

Na osztãⁿ hocs csønd lett, na, mos mãⁿ mics csinãjjunk. Aszongya osztãn

⁸ Èrtsd: drøtkøtèlen volt.

⁹ Minden szøtag hangsúlyos.

¹⁰ Èrtsd: onnan.

— nem marat tiszt úr se, csak az a tisztèjettes —: Na, mennyünk lefele a hegy-rű, fíjuk. Megyünk osztán, de addik csavàrgunk, hogy eccer az erdőübe tanálunk egy íjemförmá nagy ípületet, mint ez a ház végig, közepinn egy ajtóu vóut, raktár vóut. Érül teli vóut kávívål, érül dohánnyål. No oszt. . . éhesek vóutunk, ettük aszt a finom kónzerfkávét. Zsebünket megraktug bagóyål, cigívél, kávé-vål. Mèntünk, mèntünk. Eccer, mán dílutám vóut, de ihatnánk! Vízre nem akat-tunk. Av vóut oszt megínt. . .

Fèlme gyünk oszt egy másik hegyre. Asz mongya, nízi a tisztèjettes nagyító-üvegen, hoty túlnen a Pijován, aszongya, az ottani kövesúton hatsereg fojik, Magyaròrszák fele, mám visszafele. Hát osz vigyászta¹¹, hogy mi jön, mi jön. Olaszok, asz mongya. Hát mink meg a hátuk meget vagyunk mán. Ász mongya osztáⁿ — a három géppuskát vittük. Áliccsátok rá eszt a géppuskát! Felálítottuk, beíndítottuk. Láttuk szabad szemmel is, hogy az ablak magasságába füstölt a fal, a három géppusk-. . . Nem sok szalag ment ki! Úgy jött oda^a a gránát, mint a hájdermenkü. — Haggyátok abba! Le a szakadígba! Annyi haszon lett, egy gyereknek itt èltört a keze. Kútúl vaty szilánktúl, ki tuggya! Na mos mám mēre mennyünk, mi lesz véilünk? — Ihatnánk, tisztèjettes úr. — Éjn is, hājátok! É vóutunk inni.

Na, mics csinájunk? Hát, me gyünk a hegyen, hegy megett. Visszafelé eccer asztáⁿ, hát, mennyünk átal má, ami lesz! Oda írtünk, ahun jártunk fèl váltás-. . . -ra bejártunk, mek ki. Hát eccer, ahogy me gyünk azon a szèrpentíjeⁿ¹², az a nyóuc-vannígy embèr hullámós vóut, távól, hosszú sòr, ugyi. Eccer kiáltják hogy: gyèrtek ma¹³ lefelé! Hát hoty kiabálnak ezek itt is? Amārúl a Pijovánn az olasz me-gyeⁿ! Hád bizony, az olaszok mán kòrt áltak ott. . . a kòrbe mentün¹⁴ mi. Mikor osz láttuk, mēr villanylámpa vóut minné, góyrtuk¹⁵ ott el a sötídbe a pus-kát, mindet. Aut¹⁶ osztán sapkabélèstúl csizmatálpig megvizsgáltak, állítottak külöⁿ. Ammennyíjem¹⁷ vóutunk, annyiförmá őür. Szuronyoson kísírték vissza-fele. Féi óudalt jött az úk hatseregjek, minket meg visszafele. Kértík¹⁸: No, pridzsonéri, kaput a háború? Kaput a guèra? — Csészi, kaput.¹⁹ Na, osztáⁿ mentek. Mer csak Vittóurijáig jötteg be.

Minket mek kísírték. Mikòr megvírratt, magyarázzuk oszt az őüröknek, hogy ihatnánk, ihatnánk. Még akkòr nem nagyon tuttunk olaszú semmit. Ma-gyarászta az, hogy màjd it lesz, meg ot lesz ety fojóu. Eccer aszt oda^a értünk a fojóuho, mongya osztán, hogy: No, vāj vijā! Bettere tùtti. . . bevere tùtti!²⁰

¹¹ figyelte

¹² Értsd: szerpentinén.

¹³ már

¹⁴ Értsd: mentünk.

¹⁵ dobáltuk, hajigáltuk

¹⁶ azután

¹⁷ Szótagolva ejti, minden szótag erősen hangsúlyos.

¹⁸ Értsd: kérdték = kérdezték.

¹⁹ No, foglyok, vége a háborúnak? Befejeződött a háború? Befejeződött, vége.

²⁰ No, menjetek! Igyátok meg mind. . . igyátok meg mind!

Id meg mind! Ittunk is a kávéra. Egy ó"ra múlva alik tuttak kísírni bennünket. A hasmenís! Előüved bennünket. Mer az a főjouvíz meg langyos vóut, nagyo". Hmm...

Bekísírteg bennünket egy naty tábörba, egy iccaka ot háltunk, milijárd embèr vóut má" ott akkòr. Asz mindem vagomban jött egy olasz őrsíg, véigig. Eccer megáltunk egy nagy állomáso", rèneteg fogòj dóugozott ott is. Ugrálták fèl a kocsiho. Az ő"r nem bánta, a sziszem ott osz²¹ vóut számolás este. Éjöttek, szegínyek, azok is. Auszt-... az osztrák határik hosztak. Ot kiszáltunk, este tíz ó"ra vóut. Egy magyar főühadnagy átved bennünket. Be-... bevezettek egy nagy vólt faraktár-kèrdbe, felált az asztàra. Èlmona oszt, hogy mi a hèjzet Magyarországon. Ammi²² ruhát hosztung, becsüjjük meg, mèr drágaság van. Ijen... hijjány van, ojan hijjány van... Elbúslakottunk²³. De szállást nem tuttak adni. A vonatot ot hatyták, a vagont az olaszok, ety kocsivál meg a mozdony ment ki. Visszamentünk magyarázás után" a vagomba, ott ültünk. De reggèl nagyonn éhès vóutunk. Iáttyuk, hova vagyunk kilòkve, egy naty tábla tallóurípába. Na osztá", kéjt falka ju se tet vóun annyi kárt a takar... cúkorripába vaty... tallóurípába, mim mink amit megettünk. Méjkhozzá a vagon sarkába is tettünk, hoty ki tuggya meddig it leszünk.

Na, osz kéjt napig áltunk ott. Maj hàrmadik reggel oszt egy mozdo" jött, bevítteg Budapestre. A nyugati... nyugati álomás előüt vóut egy börzasztóu fogadóusátòr, de nagyot tessíg gondólni, nagy. Ott osztán kaptunk jóu gujásqs-levest, mèlek cipóut. Aut²⁴ oszt āsz²⁵ monták. Várjuk majd az elosztást, ki mēre megyen. De hát... az országungbúl, ugyi naty terület Cseorszákho esett, egy naty terület Romániáhò, ety terület Ausztriáhò. Így oszt kevesen tuttak hazamenni. Mèr nem mindènki akart sè csè katona lenni, se román katona. Ide meg nem járt vonat Pestűl²⁶, abba az időübe nem járt.

[Elmondta: Batta József 80 éves földműves.]

Lejegyezte: HOFFMANN ISTVÁN

²¹ Értsd: azt hiszem ott aztán.

²² Sic!

²³ Az első és az utolsó szótag hangsúlyos.

²⁴ Lásd a 16. jegyzetet.

²⁵ Igen erős nyomatékkal.

²⁶ Értsd: Pestűl = Pestről.

TARTALOM

Cikkek

<i>Lizanyec P.—Horváth K.</i> : A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól	3
<i>Nyirkos István</i> : Irodalmi nyelv — köznyelv — népnyelv (A nyelvváltozatok rendszeréről)	19
<i>Balassa Iván</i> : Csúry Bálint és a „Debreceni Cívisszótár”	31
<i>Miklós Irén</i> : A kőbri tájszavak rendszere	39
<i>Varga Józsefné</i> : Szociolingvisztikai tanulmányok Osli község nyelvéből	51
<i>Kaszás József</i> : Nyelvjárási sajátosságok tükröződése Lendva ~ Lendava és környéke földrajzi neveiben	69
<i>Reuter Camillo</i> : Csereklye	79
<i>Karacs Zsigmond</i> : Egy száz év előtti önkéntes nyelvjárási — néprajzi gyűjtő, Bakoss Lajos	89
<i>Aron Péter</i> : Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete	101

Ismertetések, bírálatok

<i>Vértes Edit</i> : Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie (Ism. Kálmán Béla)	133
<i>Kiss Jenő</i> : Mihályi tájszótár (Ism. Sebestyén Árpád)	137
<i>Penavin Olga—Matijevics Lajos</i> : Székely szójegyzék (Ism. Sebestyén Árpád)	140
<i>Markó Imre Lehel</i> : Kiskánizsai szótár (Ism. Jakab László)	142
<i>Szolnok megye Néprajzi Atlasza (SZMNA) I/1, 2</i> (Ism. Kovács István)	145

Nyelvjárási szövegek

XI. Hajdúság

<i>Sebestyén Árpád</i> : Hajdúszoboszló	149
<i>Nyirkos István</i> : Hajdúböszörmény	156
<i>Jakab László</i> : Hajdúböszörmény	163
<i>Hoffmann István</i> : Hortobágy, Hajdúnánás	168

Résumés

<i>П. Лизанец—К. Хорват</i> : Основные особенности венгерских говоров Закарпатья	17
<i>I. Nyirkos</i> : Literary language — everyday language — dialects	30
<i>М. Балащца</i> : Балит Чюри и Деьрепенский словарь «Цвиш»	37
<i>I. Miklós Tamás</i> : Mundartwörter von Kőbor	49
<i>М. Варга</i> : Социоллингвистические исследования языка деревни Ошли	66
<i>J. Kaszás</i> : Widerspiegelungen der dialektologischen Eigentümlichkeiten in den geografischen Namen der Umgebung von Lendva ~ Lendava	78
<i>C. Reuter</i> : Csereklye (Wortklärung)	88
<i>Ж. Карач</i> : Лайош Бакошш, добровольный собиратель диалектических и этнографических материалов, живший сто лет тому назад	99
<i>P. Áron</i> : Sammlung von Belegen siebenbürgischer Landschaftsnamen und die Landschaftsinstitutionen der transsylvanischen Völker	131

BIBLIOTHECA LINGVISTICA

Lelt.

2705-1983